

Közvetítők és közvetítés
Kulturális transzfer a hosszú reformáció kontextusában

Reciti konferenciakötetek · 12

Sorozatszerkesztő
TÖRÖK ZSUZSA

Közvetítők és közvetítés

Kulturális transzfer
a hosszú reformáció kontextusában

Szerkesztette

KOVÁCS JANKA, MÓRÉ TÜNDE,
RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS, RÉDEY-KERESZTÉNY JÚLIA,
VIRÁG CSILLA, VRABÉLY MÁRK

reciti
Budapest
2021

A kötet az MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában
(1500–1800) projekt keretében készült

A kötet megjelenését az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézete támogatta

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Irodalomtudományi
Intézet

A borítón: Mattheus van Hellemont, *Az alkimista* (17. sz.), részlet

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!* 2.5 *Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható. A kötetünk honlapunkról letölthető. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X
ISBN 978 963 416 296 4

Kiadja a Reciti,
ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

TÓTH ZSOMBOR	
Előszó	7
VRABÉLY MÁRK	
Az ortográfia szerepe a középkori magyar nyelvű kódexek másolásában <i>Az édes Szűz Máriának nevében való diáki betűkről</i> esete	11
SZOVÁK MÁRTON	
Vendégoldalak	
Mediális átvételek Marin Sanudo naplójában	39
RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS	
A közösségi identitás formálódása latinul, alkalmi versekben a 18–19. század fordulóján	
Irodalomtörténeti adalékok a nemesi nemzet és a kulturális nacionalizmus közötti átmeneti időszakhoz	55
JUHÁSZ SZANDRA	
A héber nyelvű carmina gratulatoria kulturális sajátosságai	93
VIRÁG CSILLA	
Énekmondók ábrázolása a 16–17. századi Angliában	119
SEBESTYÉN ÁDÁM	
A megindítás retorikai eszközei a 16. századi prédikációirodalomban	137

PETHŐ NÓRA	
A jogi szaknyelv mint a kulturális transzfer eszköze: a <i>bond</i> kifejezés magyar fordítása <i>A velencei kalmárban</i>	155
KOVÁCS JANKA	
Lélektudomány és magyar nyelvűség: tudástranszfer, fordítás és adaptáció a 18–19. század fordulóján	179
Névmutató	205
A kötet szerzői	215

Előszó

„Polonius: What do you read, my lord?
Hamlet: Words, words, words.”
(William Shakespeare, *Hamlet, Prince of Denmark*)

A kötetben olvasható tanulmányok a *Közvetítők és közvetítés: Kulturális transzfer a hosszú reformáció (1500–1800) kontextusában* témájú tanácskozáson elhangzott előadások írott változatai. A 2020. szeptember 22-én sorra került rendezvény *Az értelmezés hatalma* módszertani konferenciasorozatnak az ún. junior változata volt, amelyet az *MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet–Európában (1500–1800) Kutatócsoport* a BTK Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályával közösen szervezett. A konferencia junior jellege abból adódott, hogy az előadók olyan, kizárólag fiatal és lelkes doktorjelöltekből álltak, akiknek az előadásaira a Lendület-kutatócsoport és a Reneszánsz Osztály szenior tagjai adtak érdembeli visszajelzést. A pályakezdő és a tapasztalt(abb) generációk képviselői között létrejött dialógus sokszorosán kontextualizált és felette tanulságos volt. Egy rövid áttekintést megérdemelnek ezek a kontextusok.

2015-ben még az Irodalomtudományi Intézet tudományos titkáráként feladatomban éreztem egy olyan tanácskozás koncepcióját kidolgozni és megszervezni, amely a kora újkor irodalmáról folyó dialógust nem az elért eredmények megmutatására korlátozza, hanem sokkal inkább ezek létrejöttének megvitatására, a tudományos válaszokat lehetővé tevő kérdések reflektálására, sőt akár cáfolatára terjeszti ki. Úgy vélem, a kellő intézetigazgatói támogatásra hagyatkozva, sikerült egy olyan rendezvény gondolatát a gyakorlatba átvinni, amely az irodalomtörténeti megértés-aktusok értelmezését tette lehetővé. Ez az új rendezvénytípus arra kereste a választ, hogy miképpen jön, illetve jöhet létre az irodalomtörténeti tudás, miközben a teljes diszciplína horizontját átfogta. Az „értelmezés hatalma” szintagma nem a Foucault neve által fémjelzett hatalmi diskurzusnak az 1990-es évek folyamán népszerűsödött paradigmájára utal, hanem a kulturális és történeti antropológiának az irodalomtudományra gyakorolt megtermékenyítő hatását próbálja fókuszba állítani. Az „értelmezés” egy antropológiai értelemben vett

és értett holisztikus és univerzális igényű kultúra-értelmezést jelent, amelybe a 2015-ös indulású rendezvény a kora újkori szövegek vizsgálatának módszertani problémáit remélte integrálni, miközben a történeti távolság és kulturális más-ság szoros egybefüggését, néha azonosságát igyekezett bizonyítani. A szövegek interpretációja az emberi kultúra szerves része, de ez nemcsak a jelenre, hanem a kora újkorra is érvényes kijelentés. Aligha lehet vitás, hogy a kultúra működését értelmező módszertanok a kora újkori szövegek megértését is segíthetnék, hiszen ezek a kora újkori szövegek mindig kulturálisan is kontextualizáltak. Az irodalomtörténeti interpretáció nem mondhat le a kora újkori szövegek kulturális kontextusainak vizsgálatáról és megértéséről.

Az értelmezés hatalma tehát ennek az interpretátori mandátumnak, felelő-ségnek és privilégiumnak a vállalása; következetességgel és kellő multidiszciplináris képzettséggel történő művelése pedig egyáltalán *nem kevés*. A 2015-ös legelső rendezvény a kora újkor irodalmának kutatásában teljességgel új és előzmény nélküli volt, valós jelentőségét talán nem is látjuk még eléggé tisztán. Emlékeztetőként érdemes az *Irodalomtörténeti Közlemények* 2015/5-ös számát kézbevenni és máris láthatóvá válik, hogy a módszertani tanácskozás a szakmai eszmecserének milyen partikuláris vetületeire tette a hangsúlyt; hogyan váltott fókuszot az alap kutatás forrásfeltáró és tényeket bemutató beszédmódjától a kritikai reflexiónak helyett adó historiográfiai és módszertani kérdések néha könyörtelen és leleplező felvetéséig.

A 2020-as *Kulturális transzfer a hosszú reformáció (1500–1800) kontextusában* témájú rendezvény másik kontextusa a Lendület-kutatócsoporthoz és annak speciális kutatóprogramjához kötődik. E kutatási program három nagy témakört fed le, melyekből a legelső módszertani orientáltságú, hiszen a reformációtörténet-írás historiográfiájának kritikai értékelését célozza meg. Szintén a Lendület-kutatócsoporthoz és a BTK Irodalomtudományi Intézetéhez köti ezt a rendezvényt az a törekvés, mely a tudományos utánpótlás erősítésére, és az ígéretes fiatal kutatóknak a számukra jelentős és inspiráló forrásokhoz, témákhoz vagy szakemberekhez való minél gyorsabb eljuttatására irányul. A Lendület-kutatócsoport által szervezett mesterkurzus, ide értve azokat az előzményeket is, amelyek a BTK Irodalomtudományi Intézetében kerültek megrendezésre 2015 és 2018 között, azt a célt szolgálta, hogy a legfiatalabb, még doktori címmel nem rendelkező érdeklődő ifjúság számára adjon inspirációt és nyisson valós lehetőségeket adott témakörök kutatására, sőt konkrét szakmai életutak elindítására. A cél megvalósítása érdekében a legjobb, még Klaniczay Tibortól, később pedig Jankovics Józseftől eltanult intézeti hagyományok és a Lendület-kutatócsoport logisztikai, tudományos kompetenciái, illetve anyagi lehetőségei több mint szerencsésen ötvöződtek és tették lehetővé e rendezvénytípus megvalósulását.

A konferencia tehát a kulturális transzferek jelenségének és változatainak áttekintését célozta meg, illetve ezek kutatásának módszertani sajátosságaira kérdezett rá, mindezt a hosszú reformáció 1500–1800 történeti kontextusában. A kötetben olvasható tanulmányokból egyöntetűen kiderül, hogy a tanulmány-szerzők a hosszú reformációt (talán túlságosan is) magától értetődően korszakalakzatként fogták fel és ily módon is használták. Így nem feszegették a fogalom térbeli és időbeli határait (hacsak nem soroljuk ide az írásokat, amelyeknek a forrásanyaga átnyúl a 19. századba), hanem inkább az adott transzfer-jelenséget kontextualizálták és pozicionálták e korszakalakzatban. A bemutatott transzfer-jelenségek viszont örömdetes nagy változatosságot mutatnak, a nyelvi/mediális, kulturális, sőt társadalmi átvitelek és átvételek impozáns sora bontakozik ki előttünk, a középkori kódexirodalom ortográfiájától a kora 19. századi lélektudományi diskurzus kialakulásáig. Elismerésre méltó, ahogy a fiatal szerzőcsapat esettanulmányai a kulturális transzfer jelenségét kurrens szakirodalmi tudásra hagyatkozva nemcsak a nyelvi átvételek és átvitelek horizontjában, hanem a komparatív nézetek, sőt ezek módszertanilag reflektált vonatkozásai felől vizsgálják. Önmagában is örömdetes dolog, hogy a hosszú reformáció bő 300 évet lefedő korszakalakzatán belül ezek a módszertani esettanulmányok változatos témaköröket és ezekhez kapcsolódó változatos szakirodalmakat, sőt korszerű kutatási trendeket jelenítenek meg a média- és írástörténettől egészen az érzelmtörténetig.

A számos erényt mutató, de elsősorban fiatalos frissiséget sugalló kötet számomra erőteljes visszaigazolása annak, hogy van *értelme* az értelmezés hatalmával foglalkozni, erre reflektálni, sőt dialogizálni ennek ürügyén kora újkori szövegek fölött és eltérő generációk között. A rendezvénynek és e kötetnek köszönhetően újra megbizonyosodtam afelől, hogy a kérdéseink csak akkor lehetnek érvényesek, ha további kérdésekhez és nem megkérdőjelezhetetlen válaszokhoz vezetnek. Ez utóbbiakkal ugyanis nem nagyon tudunk mit kezdeni. Hiszen irodalomról és ennek értelmezési kísérletéről lévén szó, szükségesnek látom a módszer, a historiográfia, a kutatás metakritikájának állandó felfrissítését. Másként fennáll a veszély, hogy a kora újkori szövegek történeti távolságba és kulturális másságba tagozott, az értelmezésnek ellenálló textusok lesznek, melyeket ha kézbe veszünk, módszertani invenciók hiányában, (újszerűen) nem értelmezhetünk. Marad csupán a kéziratok és nyomtatványok nyomasztó egyhangúsága, melyekből szavak végtelen, néma és számunkra döbbenetesen érthetetlen sora bontakozik ki – *words, words, words...*

Az ortográfia szerepe a középkori magyar nyelvű kódexek másolásában

Az édes Szűz Máriának nevében való diáki betűkről esete

Horváth János nagy hatású irodalomtörténeti kézikönyvének megjelenése óta közismert tény, hogy a 15. századi szerzetesi obszerváns mozgalmak megkerülhetetlen szerepet játszottak a magyar nyelvű irodalom megindulásában a század legvégén. A szerzetesi fegyelem visszaállítását célzó obszerváns reformok először a rendek férfi ágaiban értek célta, a férfi szerzetesek közvetítették a reform eszményét a másodrendek felé. Az apácák a nyelvi akadályok és a klauzúra miatt a szerzetesek lelki vezetésére (*cura monialium*) szorultak, ők szervezték meg a nővérek visszatérését a közös kolostori élethez, a *vita communishoz*. Ezt nem szívjóságból tették, a Szentszék már a 13. század óta kötelezően előírta a koldulórendi szerzetesek számára a másodrend tagjainak lelki gondozását. A közös élet középkor végi felélesztésének legfontosabb újítása az étkezések alatt és a böjti kollációkon való anyanyelvű közösségi felolvasás bevezetése volt. A népanyelvű olvasmányok segítségével a reform elérhette a célját, és szellemi fordulatot hozhatott az apácakolostorokban a 15. század előtti, közösségi élményekben szegény mindennapok megújításával.¹ Valójában a reform véghezvitelének eszközei, járulékos elemei azok a 15–16. századi magyar nyelvű kéziratok, amelyek az apácák (és más latinul nem tudók) közösségi használatában voltak.² Ez az a korpusz, több egyházi és pár vi-

- 1 HORVÁTH János, „A magyar irodalmi műveltség kezdetei”, in HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti munkái I.*, szerk. KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, Osiris klasszikusok, 477–705 (Budapest: Osiris Kiadó, 2005); LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 33–57, <http://real.mtak.hu/32838/>.
- 2 Az „és más latinul nem tudók” megjegyzés azért szükséges, mivel több kódex is beginák használatában volt, és ugyan nem ismerünk ilyen kéziratot, de feltételezhetjük, hogy a laikus frátereknek is szükségük volt anyanyelvű olvasmányokra. Vö. BARTÓK Zsófia Ágnes, „A reformáció előtti magyar nyelvű szövegek használói (Előtanulmány)”, in *Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században: A Veszprémi Érseki Hittudományi Főisko-*

lági magánhasználatú könyvvel kiegészítve, amelynek a 19. századi tudomány a „nyelvelmékkódexek” megnevezést adta.

Az elmondottak alapján az apácák által használt régi magyar kódexek anyanyelvű szövegeinek vizsgálatakor a szakirodalom általában legalább három lépéscsofokot feltételez, vagyis azt, hogy a szövegek legalább három transzferfolyamaton mentek keresztül. A szándékosan leegyszerűsített modell a következő módon írja le egy szöveg létrejöttét. Először egy magányosan dolgozó, latinul tudó klerikus lefordítja a latin művet (vagy a mű egy részletét) magyarra, a fordítást jelen esetben a lehető legtágabban értve. Második lépésben ugyanezen klerikus letisztázza a fordítás fogalmazványát. Ezzel a mozzanattal jön létre a magyar szöveg azon változata, amely már alkalmas arra, hogy a reform gondolatait eredményesen közvetítse. Harmadik lépésként az apácák az erre kialakított scriptoriumaikban tovább másolják a letisztázott szövegeket olvasmányigényük kielégítésére. A negyedik (és ötödik, hatodik stb.), hipotetikus lépés ezen másolatok újabb lemásolása az apácák által, amely elméletileg egy végtelen láncban folytatódhatna. Az ilyesfajta sokszorosítás lehetőségét teljes egészében nem kell elvetnünk, azonban Lázs Sándor megállapításai nyomán feltételezhetjük, hogy a fennmaradt kódexek között nagyon magas az első másolatok aránya.³ Ennek ellenére a mai napig erősen tartja magát a szakirodalomban az az elképzelés, miszerint (a *Birk-kódex* kivételével) minden magyar kódex másolat,⁴ sőt sokszoros másolat, amelyek gyakran évszázadokra visszamenő összövegeken alapszanak.⁵

Az elmúlt időszakban az olvasóközönség körének kiterjesztése és a magányos fordító alakjának megkérdőjelezése mellett a kódexek másolati jellegének újratárgyalása is napirendre került. Vannak olyan szövegek, amelyekre – ha figyelmen

lán 2017. augusztus 30–31-én rendezett konferencia előadásai, szerk. KARLINSZKY Balázs és VARGA Tibor László, *A Veszprémi egyházmegye múltjából* 32, 255–268 (Veszprém: Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2018). A laikus fráterek olvasmányigényéhez és latin nyelvtudásához lásd KISS Farkas Gábor, „Latin és népnyelv a késő középkori magyarországi domonkos kolostorokban: Leonhard Huntepichler: *Directio pedagogorum*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 225–247, <https://epa.oszk.hu/00000/00001/00440/pdf/>.

3 LÁZS, *Apácaműveltség...*, 116–120.

4 Vö. HAADER Lea, „Arcképtörédek ómagyar scriptorokról”, in „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28.*, szerk. MADAS Edit, 53–78 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009), 54. Szintén erre utal, hogy a *Magyar nyelvemlékek* című honlapon (<http://nyelvemlekek.oszk.hu/>, hozzáférés: 2020.12.01) a kódexek leírásainál és a modern kiadásokban a *másoló*, *másolás* szavakat a *lejegyző*, *lejegyzés* szinonimájaként használják.

5 HAADER Lea, „A (szocio)kulturális háttér szerepe az ómagyar scriptorok megakadályozásában”, in *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet*, szerk. BALÁZS Géza és VESZELSZKI Ágnes, 143–149 (Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2012), 143.

kívül hagyjuk az esetleges átdolgozásokat – a fent bemutatott modell jól illeszkedik, a lépések mindegyike megjelenik. Ilyen például Árpád-házi Szent Margit magyar nyelvű legendája, amely akár a 14. század közepén is keletkezhetett,⁶ a ránk maradt verziót azonban Ráskay Lea másolta 1510-ben (?) a Nyulak szigeti domonkos apácakolostorban.⁷ A már említett *Birk-kódex*ben (1474) fennmaradt ágostonos regulafordítás ezzel szemben a másik oldalt képviseli: a kézirat a domonkos Váci Pál piszkozata, a letisztázott példány elveszett. A szerzetes a piszkozatot a Nyulak szigetéről valószínűleg magával vitte Bécsbe, így annak fennmaradása csak a véletlennek köszönhető.⁸ Ezek a példák egyáltalán nem újdonságok, nincs vita róluk a régi magyar irodalom kutatói közt.

Kialakult viszont egy kisebb vita a *Kazinczy-kódex* felhasználása körül.⁹ Abban egyetértés van a kutatók közt, hogy a kézirat egésze a képzeletbeli második lépcsőfokon helyezhető el, mivel legnagyobb részben biztosan a fordító letisztázott szövegeit tartalmazza. Ilyen értelemben hasonló az *Érdy-kódex*hez (1526 k.), de azzal ellentétben itt nem mindegyik szöveg szerzősége egyértelmű. Biztosan tudjuk, hogy a *Kazinczy-kódex*et három részletben (1526, 1527, 1541) vetette papírra egy ferences lelki gondozó atya, aki a szintén általa lejegyzett *Tihanyi kódex*ben (1530–1532) nevezi meg magát a szent szeretetről szóló prédikáció végén: „Ez írás irattatott Úrnak születésének utána ezeröttszázharmincegy esztendőben, és elvégeztetett áldozó estin. Aki írta, Ave Mariát kér. ff.” (f. 16r).¹⁰ Az ff

6 MEZEY László, *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén: A középkori laikus nőmozgalom. Az ó-magyar Mária siralom és a Margit legenda eredetkérdése* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 53–71, <http://mek.oszk.hu/17100/17118>.

7 DÖMÖTÖR Adrienne és PÓLYA Katalin, kiad., P. BALÁZS János, bev., *Szent Margit élete, 1510: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Régi magyar kódexek 10 (Budapest: [Magyar Nyelvtudományi Társaság], 1990), <https://mek.oszk.hu/05100/05166>.

8 PUSZTAI István, kiad., bev., *Birk-kódex, 1474: Az emlék hasonmása, betűhű olvasata és latin megfelelője*, Codices Hungarici 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), <http://mek.oszk.hu/05000/05077/>. Váci Pálról lásd LÁZS Sándor, „Szent Ágoston regulájának 15. századi magyar fordítója: Váci Pál munkássága a 15. századi domonkos rendi reformban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109 (2005): 188–204, <https://epa.oszk.hu/00000/00001/00418/pdf/>; LÁZS Sándor, „A *Birk-kódex* keletkezése: Alkotói szándékok és módszerek a 15. századi domonkos reformban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 110 (2006): 337–365, <https://epa.oszk.hu/00000/00001/00433/pdf/>.

9 Kiadása: KOVÁCS Zsuzsa, kiad., *Kazinczy-kódex, 1526–1541: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Régi magyar kódexek 28 (Budapest: Pharma Press–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003).

10 KOVÁCS Zsuzsa, kiad., *Tihanyi kódex, 1530–1532: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Régi magyar kódexek 31 (Budapest: Pharma Press–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2007). Hasonmása: <https://www.mek.oszk.hu/15900/15943/>. A főlírásszámozásom minimálisan eltér attól, amelyet a modern kiadás használ, ennek oka, hogy a számozáskor az előzéklapot is figyelembe veszem.

szignót a *Czech-kódexet* (1513) lejegyző frater M. (F. M.) mintájára a szakirodalom frater F.-ként oldotta fel, frater F. a kódexek fordítója, összeállítója és lejegyzője is. A megszólítások azt is egyértelművé teszik, hogy mind a két kézirat apácák, valószínűleg az óbudai klarisszák számára készült szövegeket tartalmaz. Így figyelmeztet például frater F. a hivalkodás veszélyeire a *Kazinczy-kódex* szüzséségről szóló prédikációjában (f. 75v; kiemelés tőlem): „Ez azért, **szerető hűgaim**, az hivalkodás, mely az szenteknek gyülekezetüket megháborítja nemzvéen öbenünk bujaságot, nevelvén torkosságot, hintvén közikbe háborúságnak konkolyát és mind az testnek mívelkedetét.”

A modern kiadások előszavai azt az álláspontot fejtik ki, miszerint a kéziratok az apácák közösségi használatában voltak, az óbudai apácakolostor könyvtárát gazdagították.¹¹ Ezzel szemben Lázs Sándor szerint a kódexek a megszólítások ellenére is a ferences szerzetes saját könyvei, amelyek segítségével a nővérek lelki gondozását végezte.¹² Én az utóbbi állítással értek egyet.¹³

A kéziratokban helyet foglaló szövegek egy szerzetes lelki gondozói munkájához kapcsolódnak, elsődleges feladatuk a nővérek ellátása volt kellő mennyiségű és minőségű olvasmánnyal. Ennek megfelelően tipikusan katolikus regiszterben keletkezett munkákról van szó, amelyek a középkor végi szerzetesi közösségek mindennapi életének keretei között nyerték el értelmüket. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy már a *Kazinczy-kódex* legelső szövegének létrejöttékor is 1526-ban járunk, a záró rész, a feltámadásról szóló prédikáció pedig 1541-ben készült el. A reformáció tanai ekkor már Magyarországon sem maradtak visszhang nélkül, a szerzetesrendek életében is döntő változásokat hozva.¹⁴ Az *Érdy-kódex* latin előszavában a Karthauzi Névtelen már 1526 körül megemlíti, hogy a „veszedelmes lutheri eretnkség” ellen állította össze anyanyelvű művét.¹⁵

11 KOVÁCS, *Kazinczy-kódex, 1526–1541...*, 26–37; KOVÁCS, *Tihanyi kódex, 1530–1532...*, 20–30.

12 LÁZS, *Apácaműveltség...*, 110.

13 Az álláspontomat bővebben kifejtettem egy másik tanulmányomban: VRABÉLY Márk, „A *Kazinczy-és a Tihanyi kódex* mint magánhasználatú könyvek és az Eugénia-legenda”, in *Fenntartható tudomány: Hagyomány és újrahaznosítás a felvilágosodás előtt*, szerk. BENE Ildikó Mária, MOLNÁR Annamária, SZÜCS Kata Ágnes, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk, 25–42 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

14 A hosszú reformáció (1500–1800) korszakáról beszélünk, annak a 16. századi kezdetéről, amelyet Tóth Zsombor úgy jellemez, mint „a multidominális társadalom és kultúra alternatívája, amely az egyházi struktúra és tanítás diverzifikációjához vezet”. TÓTH Zsombor, „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800) (Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 719–739, 723, <https://epa.oszk.hu/00000/00001/00462/pdf/>.

15 MADAS Edit, szerk., *A néma barát megszólal: Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, Magyar hirmondó (Budapest: Magvető Kiadó, 1985), 9–12.

1541-ben pedig már a Magyar Királyság területén található rendházak hanyatlása és megszűnése is javában megkezdődött, részben felekezeti ellentétek hatására.¹⁶ Mindezek ellenére frater F. egyetlen említést sem tesz a szövegeiben a reformációra, a *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódexet* olvasva úgy érezhetjük, mintha még mindig a 15. század végén, az obszerváns reformok kezdetén járnánk. Ez nem meglepő, más kései magyar kódexek (például az 1531-ben befejezett *Teleki-kódex*) szövegei sem reflektálnak a megváltozott egyházi és társadalmi helyzetekre.

A *Kazinczy-kódex* első, 1526-os részében olvasható *Az édes Szűz Máriának nevében való diáki betűkről* szóló írás (ff. 30r–35v). Két nagyobb részből áll: egy prédikációnak nevezett elmélkedésből (ff. 30r–31v), illetve egy exemplumból (ff. 31v–35v). Az elmélkedés szerint Szűz Mária nevének öt betűje öt drágakő kezdőbetűje is, amely kövek tulajdonságai Szűz Máriát is jellemzik. A „margaréta” (gyöngy) bátorrá teszi viselőjét, ahogyan Mária is megbátorítja a híveit, az „adamas” (gyémánt) a veszekedő emberek között békességet szerez, ahogyan Mária is békességet szerez Isten és ember között, a „rubinus” (rubin) fényességet ad, ahogyan Mária élete is megvilágosítja a mennyet és a földet, a jáspis viselőjét bátorrá teszi az ellenségek között, ahogyan Mária is megbátorítja híveit az ördögök ellen, és végül az *alectorius* (kakaskő) tisztességre emeli az embereket, és ugyanígy tesz Mária is a hozzá ájtatosokkal. Ha az olvasó összerakja az öt kezdőbetűt, Mária nevét kapja. Az elmélkedés végén a következő mondat olvasható: „Hogy pedig Asszonyunk az ő híveit szükségükben el nem hagyja, de megsegíti, imez példából megtetszik.” Az idézett tételt bizonyítja az exemplum. A történet szerint Jeromos ciszterci sekrestyésnek megjelenik egy éjjel a szomszédos kolostorban élő Borbála alakjában az ördög, aki azért dühös Jeromosra, mivel az „rút ábrázatban” Szűz Mária lába alá festette egy képen. Az ördög ráveszi Jeromost, hogy szökjön el vele a sekrestyében található kelyhekkel és kereszttekkel, ám később elárulja őt. A szerzetest társai elfogják, és tömlöcbe vetik, de végül minden jóra fordul: Szűz Mária kiszabadítja, és az ördögöt zárja a kalodába.

A két rész annak ellenére is szervesen összetartozik, hogy a részlet valószínűleg nem egyetlen latin forrás fordítása, hanem két különböző szövegből készült kompiláció. Az elmélkedés forrása minden bizonnyal Temesvári Pelbárt *Stellarium*ának egy részlete, egészen pontosan a 6. könyv 1. részének 2. szakasza

16 F. ROMHÁNYI Beatrix, „Kolostorhálózat – településhálózat – népesség: A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz”, *Történelmi Szemle* 57 (2015): 1–49; Marie-Madeleine DE CEVINS, *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450 - vers 1540)* (Roma: Istituto storico dei Cappuccini, 2008), 443–470.

(1. Melléklet).¹⁷ A szakasz a latin munkában arról szól, hogy Szűz Máriának mindeképpen szükséges volt a Mária nevet viselnie, hiszen mindegyik betű sajátos jelentéssel bír, a drágakövek után Pelbárt a Szűzanya címeinek is megfelelteti az öt betűt (M: *mater misericordiae et mediatrix mundi*; A: *advocata generis humani*; R: *reparatrix ruinae* stb.). A fordító a szakasz közepén kezdi a fordítást, a *Stellarium* latinja jól egyezik a magyarral, a hivatkozások is azonosak. A latin valamivel bővebb, több auktor nevét említi meg, de ezek elhagyása vagy redukálása általánosnak mondható a magyar kódexekben. A magyar változat elején olvasható nyitó bibliai passzus, a thema (Lc 1,27) a hatodik könyv első részének elejéről származik. Temesvári Pelbárt maga említi, hogy az elmélkedés alapötletét Leonardus de Utino egy sermójából vette („ut dicit egregius doctor Leonardus de Utino sermone suo de nativitate virginis”). A rövid részlet valóban megtalálható a domonkos prédikátornál.¹⁸ Szűz Mária és az öt drágakő párhuzama olvasható a *Corona beatae Mariae virginis* egyik fejezetében¹⁹ és Bernardinus de Busti obszerváns ferences szerzetes *Marialéjában* is.²⁰ Az említett tematikus párhuzamok azonban mind távolabb állnak a *Kazinczy-kódex* szövegétől, mint a *Stellarium*.

Az exemplum egy latin variánsa olvasható a *Stellariumban* egy résszel az elmélkedés után (6. könyv, 2. rész, 2. szakasz), ahol a magyar szöveghez hasonló tételt bizonyít (mely hasznos Szűz Máriát szolgálni és őt segítségül hívni).²¹ Ez azonban biztosan nem lehetett frater F. közvetlen forrása. Borbála például teljesen hiányzik belőle, az ördög egyszerűen egy szép nő alakjában jelenik meg, pedig a magyar példa hosszasan részletezi a két szereplő kapcsolatát. A szakirodalom a mai napig adós a pontos forrással. Ezzel sajnos én sem tudok itt szolgálni, a *Stellariumnál* sokkal közelebbi variánssal azonban igen: a *Speculum exemplorum* című népszerű középkori exemplumgyűjtemény 9. distinkciójának 120. példája nagymértékű hasonlóságot mutat a magyar exemplummal (2. Melléklet).²² A magyar szöveghez hasonlóan említi a másik kolostorban élő női szereplőt, az ördög nem egyszer, hanem kétszer jelenik meg, illetve az elfogás és a börtönbe vetés is hasonló módon történik. Egy nagy különbség azonban van a *Kazinczy-kódex* és

17 Pelbartus DE TEMESVÁR, *Stellarium coronae benedictae Mariae virginis in laudem eius pro singulis praedicationibus elegantissime coaptatum* (Hagenau: Johannes Rynmann–Heinrich Gran, 1498), lib. 6. pars 1. art. 2.

18 Leonardus DE UTINO, *Sermones aurei de sanctis* (Nürnberg: Anton Koberger, 1487), Sermo de nativitate gloriosae virginis Mariae, f. clxxxv.

19 *Corona beatae Mariae virginis* ([Strassburg, Az 1483-as Vitas Patrum nyomdásza, c. 1485]), cap. 2.

20 Bernardinus DE BUSTI, *Mariale* (Milano: Leonardus Pachel, 1493), pars 3, sermo 1, B–D.

21 Floriano HOLIK, *Index miraculorum Marianorum: Indici A. Ponceleti in Anal. Boll. T. XXI. vulgato superaddendus* (Budapestini: Typis Consortii Stephanaei, 1920), no. 101.

22 [Johannes BUSCH], *Speculum exemplorum* (Köln: id. Johann Koelhoff, 1485), dist. 9. exemplum 120.

a *Speculum exemplorum* példája között: utóbbiban sem a Jeromos, sem a Borbála név nem szerepel (vö. „erant autem et in eisdem monasteriis duae personae”). Emiatt nem valószínű, hogy a fordító a *Speculum exemplorum*-ot használta, inkább egy olyan változatot, amely ugyan közel áll a gyűjteményben olvashatóhoz, de Jeromos és Borbála is meg van nevezve benne. Érdemes megemlíteni, hogy míg Jeromos neve Pelbártnál és forrásánál, Johannes Heroltnál is felbukkan,²³ addig egyik általam ismert variáns sem nevezi meg az apácát.²⁴

A szakirodalomban régóta ismert tény, hogy a *Kazinczy-kódex* exempluma szó szerint megtalálható az *Érsekújvári kódexben* (1529–1531) is Sövényházi Márta Nyulak szigeti domonkos apáca írásában (ff. 260r–262r). Ezt a kapcsolatot többek között az *Érsekújvári kódex* modern kiadásának előszava is azonosítja („szó szerinti egyezés”). Az előtte olvasható elmélkedéssel (ff. 259v–260r) kapcsolatban azonban így fogalmaz ugyanezen kiadás (kiemelés tőlem): „A rövid elmélkedés forrása Temesvári Pelbárt *Stellariuma*. Mária nevének öt betűje öt drágakő kezdőbetűje, e drágakövek tulajdonságai Máriát jellemzik. A szöveg – **más feldolgozásban** – szerepel a *Teleki-* és a *Kazinczy-kódexben*.”²⁵

Az állítást Lázs Sándor is megismétli, és hozzáteszi, hogy az exemplum önállóan hagyományozódott, amit éppen az elmélkedések eltérő szövegváltozatai bizonyítanak.²⁶ Ez azt az érdekes anomáliát idézné elő, hogy két egymást követő, összetartozó szövegegység esetén ugyan a második, az exemplum, azonos lenne a *Kazinczy-* és az *Érsekújvári-kódexben*, ám az első, az elmélkedés, a közös téma ellenére sem. A megoldás a problémára meglepően egyszerű: az állítások egyszerűen nem igazak, valójában a teljes szöveg (az elmélkedés és az exemplum) megegyezik a két kéziratban, csak egy hibás megállapítás öröklődött a szakirodalomban. Ennek alátámasztására elég összehasonlítani a két kódex elmélkedéseinek kezdeteit (kiemelve az eltérések tőlem):

23 Johannes HEROLT, *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum et de miraculis beatae Mariae Virginis. IV. Promptuarium de miraculis beatae Mariae virginis* (Nürnberg, Anton Koberger, 1480), exemplum 21.

24 A további variánsokhoz és a fordításhoz lásd VRABÉLY Márk, „Frater F. műveltsége: Mária-csodák a *Kazinczy-* és *Tihanyi kódexben*”, *Sic Itur ad Astra* 68 (2019): 143–172, 146–148, <https://epa.oszk.hu/01000/01019/00016/pdf/>.

25 HAADER Lea és MADAS Edit, kiad., bev., *Érsekújvári kódex, 1529–1531: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, valamint digitalizált változata CD-mellékletként*, Régi magyar kódexek 32 (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete–A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára–Tinta Könyvkiadó, 2012), 27. Hasonmása: <https://mek.oszk.hu/16300/16330/>.

26 LÁZS, *Apácaműveltség...*, 110, 21. lábjegyzet.

Kazinczy-kódex, ff. 30r–v

„Kezdetik az édes Szűz Máriának nevében való deáki betűkről egy kiseded prédikáció.

Kiseded, de igen szép.

Úgy monda Szent Lukács evangélista evangéliumi könyvének első részében Asszonyunkról: *Az szűznek neve Mária.*

Ez Szent Lukácsnak mondása mellé, Istenben tiszteletes **húgaim**, akarom, hogy tudjátok, mert Asszonyunknak neve öt deáki betűket vallnak, kiken példáztnak öt drágaköveknek tulajdonsági. {M} Első betű Asszonyunknak nevében az M, kin példáztnak az nemes és drágalátos margaréta nevű kő. Ez kőnek pedig **imilyetén** tulajdonsága vagy, hogy azmely ember ötet nála viseli, félelmes helyen ötet bátorságossá teszi. Ezenképpen Asszonyunk Szűz Mária az ő szolgálójának és szolgálóleányának szívüket minden gonosz félelemben megbátorítja. Erről énekli anyaszentegyház: *Az te oltalmad alá folyamunk, ó édes Mária! Az mi könyörgésünket szükségünkben meg ne utáld, de minden veszedelemtől és gonosz félelemtől oltalmaz meg minket, dicsőséges Szűz és mindenkoron áldott.*”

Érsekújvári kódex, f. 259v

„Kezdetik az édes Szűz Máriának nevében való diáki betűkről egy kiseded prédikáció.

Úgy monda Szent Lukács evangélista evangéliumi könyvének első részében Asszonyunkról, **mondván**: *Az szűznek neve Mária.*

Ez Szent Lukácsnak mondása mellé, Istenben tiszteletes **atyámfiak**, akarom, hogy tudjátok, mert Asszonyunknak neve öt deáki betűket vallnak, kiken példáztnak öt drágaköveknek tulajdonsági. Első betű **azért** Asszonyunknak nevében az M, kin példáztnak az nemes és drágalátos margaréta nevű kő. Ez kőnek pedig **imilyen** tulajdonsága vagy, hogy azmely ember ötet nála viseli, félelmes helyen ötet bátorságossá teszi. Ezenképpen Asszonyunk Szűz Mária az ő szolgálójának és szolgálóleányának szívüket minden gonosz félelemben megbátorítja. Erről énekli anyaszentegyház: *Az te oltalmad alá folyamunk, ó édes Mária! Az mi könyörgésünket szükségünkben meg ne utáld, de minden veszedelemtől és gonosz félelemtől oltalmaz meg minket, dicsőséges Szűz és mindenkoron áldott.*”

A példából is látható, hogy az eltérések nem jelentősek, a legtöbb esetben nem bírnak jelentéssel. Ez az állítás akkor is fenntartható, ha kiterjesztjük mind a 12 különbségre: igekötők kicserélésével (el ~ meg) vagy Szűz Mária neve szabadon felcserélhető formáinak váltogatásával (Asszonyunk ~ Asszonyunk Szűz Mária) találkozhatunk. A leginkább említésre méltó eltérés a hallgatóság megszólítása: a *Kazinczy-kódex* „Istenben tiszteletes húgaim” kifejezése helyett az *Érsekújvári kódex*ben „Istenben tiszteletes atyámfiak” olvasható. Ennek oka az lehet, hogy az *Érsekújvári kódex*ben az általános megszólítási forma az „atyámfiak” (pl. ff. 13r, 13v, 14v, 108v, 121r), a „húgaim” mindössze egyszer fordul elő (f. 126r).²⁷

27 Érdekes, hogy Timár Kálmán már az 1920-as években megállapította a két kézirat szövegeinek egyezését, ezt azonban a későbbi szakirodalom elvetette. Ez azért is érthetetlen, mert ellenérvek nem merültek fel. TIMÁR Kálmán, „Magyar kódex-családok. (Második közlemény.)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 37 (1927): 210–224, 215, <https://epa.oszk.hu/00000/00001/00423/pdf/>.

Mivel az egyezést a modern szakirodalom nem azonosította, nem fogadta el, ezért fel sem merült annak a lehetősége, hogy Sövényházi Márta az említett részletet a *Kazinczy-kódex*ből másolta volna le (Lázs ezt kategorikusan el is utasítja). Közös hibák nincsenek a változatokban, így amennyiben mélyebben meg akarjuk érteni a szövegek kapcsolatát, új módszerekkel kell azokat megközelítenünk. Mint azt a tanulmány elején említettem, a magyar kéziratok szövegei több lépcsőfokon keresztül nyerték el a mai alakjukat. Minden ilyen fok, minden transzfer nyomot hagy a szövegen, még akkor is, ha ez elsőre nem mindig egyértelmű. Ennek egy egyszerű, de mégis méltánytalan módon elhanyagolt esete az első lépés: a latinról magyarra fordítás. A különböző magyar prédikációkban megfigyelhető szerkezeti elemekkel Tarnai Andor foglalkozott, híres monográfiájában többek között a themák, distinkciók és más elemek magyar anyagban való meglétét és milyenségét is vizsgálta.²⁸ Ezen munka folytatása, valamint egyéb fordítási sajátosságok, a szóhasználat, szókészlet elemzése bizonyosan nagyban segíthetné a korabeli fordítók munkájának megértését. Frater F. erre tökéletesen alkalmas, a *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódex* forrásokkal való összevetése mindenképpen szükséges lenne a kéziratok korpuszban való elhelyezéséhez.²⁹ A fordítók és a fordítás folyamatának vizsgálatára jó példa Madas Edit elemzése az *Érsekújvári kódex* Szent Márton-legendájáról, ahol a fordító tájékozatlanságából eredő fordítási hibákra hívta fel a figyelmet.³⁰ A kutatók feladatát megkönnyíti, hogy – részben a 20. századi irodalomtörténészek hathatós munkájának hála – mára már a magyar nyelvű szövegek nagy részének ismert a latin forrása.

A fordításhoz hasonlóan a másolás is nyomokat hagy, több eltérő módon is. Mint az közismert, a magyar kódexek scriptorai a középkorban csak nyelvjárási alakokat használhattak, mivel még nem létezett egységes sztenderd, amelyet követhettek volna. A másolók a másolás során vagy követték mintapéldányuk nyelvjárást,³¹ vagy azt a saját nyelvjárásukhoz igazították. Amennyiben a nyelv-

28 TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 257–266, <http://mek.oszk.hu/16900/16923/>.

29 Részben ezt a munkát végzem készülő disszertációmban.

30 Az előadás egy 2016-os konferencián hangzott el, amelynek kötete még nem jelent meg. Utal rá: MADAS Edit, „Az *Érsekújvári-kódex* Szent Flórián legendájának forrása”, in *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, BOGÁR Judit, DÉRI Eszter, KÓNYA Franciska, MACZÁK Ibolya és SZÁDOCZKI Vera, Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok 17, 310–315 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017), 310, <http://real.mtak.hu/63965/>.

31 Egy példa erre az elsőre meglepőnek tűnő módszerre: HAADER Lea, „Egy példa – két változat: Összehasonlító szövegvizsgálat”, in *Ember és nyelv: Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*, szerk.

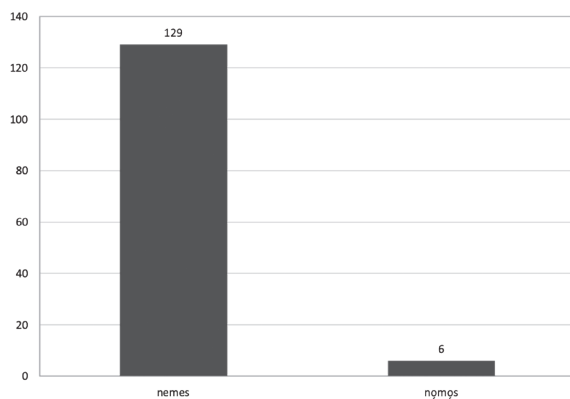
járásukhoz igazították azt, akkor is releváns a sokat hangoztatott tétel: a másolási folyamat természeténél fogva sohasem lehet tökéletes. Ahogyan a lejegyző ejtethet bizonyos másolási hibákat (például banalizálhat),³² ugyanúgy akarva-akaratlanul átszűrődhet írásában a mintapéldány helyesírása, hangjelölése is. Ez utóbbit Lázs Sándor is felhasználja az *Orationes Sanctae Brigittae* (*Szent Brigitta 15 imája*) variánsainak vizsgálata során.³³

Az alapvetés egyszerű: ha a másolás tökéletlensége miatt a mintapéldány hangjelölési megoldásai bizonyos esetekben bekerülhetnek a másolt szövegbe, akkor ezeket tetten is lehet érni, mivel elütnek a szöveg általános, a scriptorra jellemző helyesírásától. Ezzel a preconcepcióval vizsgáltam meg az *Érsekújvári kódex* elmékedését és exemplumát, és kerestem benne olyan alakokat, amelyek nem követik a scriptor, Sövényházi Márta általános hangjelölését – ezek esetében feltételezhetjük a mintapéldány hatását. A legjobb mintavételi lehetőséget azon szavak adják, amelyek hétköznapiaságuk miatt gyakran fordulnak elő a szövegekben: egyrészt minél több adat áll rendelkezésünkre, annál biztosabb megállapításokat tehetünk, másrészt a gyakori használat egységes írásmódot eredményez. Sövényházi Márta két kódexbe is írt szövegeket, de egyik esetében sem egyedüli kéz: az *Érsekújvári kódex* nagyobb (ff. 1r–155v; 221r–223r; 224r–263v; 264r–272v), a *Thewreuk-kódex* kisebb (ff. 60r–61v; 141v–154r) részének ő a lejegyzője. A vizsgálatba bevont szavak előfordulásait ezen két kézirat Sövényházi által lejegyzett részeiből vettem, amelyek együttesen közel 450 lapot tesznek ki.³⁴

KUGLER Nóra és LENGYEL Klára, 135–140 (Budapest: ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1999).

- 32 A másolói hibákról lásd L. D. REYNOLDS and N. G. WILSON, *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature* (Oxford: Clarendon Press, 1991), 222–233; Richard TARRANT, *Texts, Editors, and Readers: Methods and Problems in Latin Textual Criticism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 9–12, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511805165>. A magyar anyaghoz: STOLL Béla, „Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban”, in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, 154–210 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2003), 183–194, <https://mek.oszk.hu/18000/18020/18020.pdf>; HORVÁTH Iván, *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*, Információ-történeti műhely (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2015), 13–77, <http://mek.oszk.hu/15400/15446>.
- 33 LÁZS Sándor, „A Gyöngyösi Kódex írói és műveltségük”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111 (2007): 421–457, 439–444, <https://epa.oszk.hu/00000/00001/00437/pdf/>; LÁZS Sándor, *Szent Brigitta tizenöt imájának fordítása és átdolgozása egy XVI. századi kódexcsoportban: Szöveghagyományozódás középkori magyar nyelvű kódexeinkben*, kandidátusi értekezés (Budapest: 1991).
- 34 A modern kiadások és a hasonmások mellett a *Magyar Generatív Történeti Szintaxis* honlapján található átírást is felhasználtam (<http://omagyarkorpusz.nyud.hu/hu-codices.html>, hozzáférés: 2020.12.01). Kiadások: HAADER és MADAS, *Érsekújvári kódex, 1529–1531...*; BALÁZS Judit és UHL Gabriella, kiad., bev., *Thewreuk-kódex, 1531: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel* (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 1995).

A módszer alkalmazhatóságát erősíti, hogy Sövényházi Márta a szakirodalom szerint sem konzekvens másoló. Haader Lea úgy jellemzi, mint akit elsősorban az alapszöveg helyesírási sajátosságai vezetnek, kiforrott hangjelölési rendszere nincsen.³⁵ Emiatt is ajánlott a gyakran előforduló szavakat vizsgálni: Sövényházi a ritkán megjelenő kifejezéseket kisebb valószínűséggel fogja egységesen írni, így a kivételek elkülönítése is nehezebbé válik. Ilyen gyakran használt szó a *nemes* melléknév: Sövényházi Márta összesen 135 alkalommal írja le, ebből 129-szer a mai helyesírásnak megfelelő „nemes” alakot használja (96 százalék), tehát ez a szó általános alakja. A hat kivétel az úgynevezett alul mellékjeles farkas *ö-s* „*nõmõs*” alakot követi. Mind a hat a Szűz Mária betűiről szóló elmélkedésben található, a Mária nevének betűit példázó drágakövekre használja a fordítás a kifejezést. Más alak nem is bukkan fel a vizsgált szövegben.

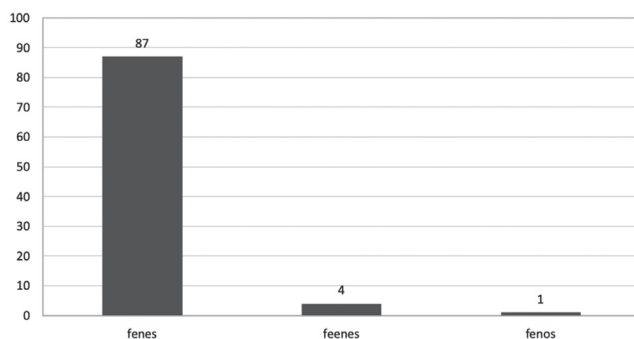

1. Ábra: A *nemes* szó variánsai a Sövényházi Márta által lejegyzett szövegekben

Ehhez hasonlóan figyelhetünk meg a *fényes* szó esetében, amelyet azonban Sövényházi már három eltérő alakban is használ. 87-szer ír „fenes”-t (95 százalék), négyszer kiemeli az első magánhangzó hosszúságát („feenes”). A duplázott magánhangzók használata esetleges a kéziratokban, Sövényházi Márta gyakran csak utólagos betoldással jelöli így a hosszúságot (leggyakrabban interlineárisan).³⁶ Egyetlen egyszer fordul elő a farkas *ö*-vel írt „fenoş” alak, a *Kazinczy-kódex*szel párhuzamos részletben. Ezt emiatt mindenképpen a normától eltérő jelenségnek kell tekintenünk, amely a mintapéldány hangjelölését tükrözheti.

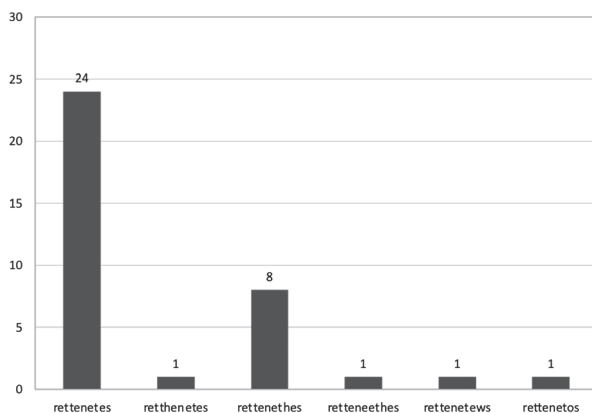
35 HAADER, „Arcképtörödékek...”, 72–74.

36 HAADER Lea, „Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből”, *Magyar Nyelvőr* 133 (2009): 48–65, 50–51, <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1331/>.

2. Ábra: A *fényes* szó variánsai a Sövényházi Márta által lejegyzett szövegekben

A *rettenetes* szó 37 előfordulása változatosabb, de ez főleg csak a *t* és a *th* váltogatásának köszönhető. A leggyakoribb variáns 24 előfordulással (65 százalék) a mai helyesírással megegyező „rettenetes”, a *t ~ th* megfelelés következtében megjelenik a „rettenethes” (8 darab), a „retthenetes” (1) és a „reththenetes” (1). Ezek összesen az esetek 92 százalékát teszik ki. Nyelvjárási változatot jelez a „retteneethes” alak (1 darab). A modern kiadás szerint Sövényházi Márta írásában az „ew jelölés sok esetben rögzült, bizonyos szavakhoz kötődik”.³⁷ Ez jelen helyzetben bizonyosan nem igaz: a „rettenetews” alak csak egyszer, a pünkösdi utáni utolsó vasárnapra szóló evangélium és prédikáció (ff. 284r–286v) címében jelenik meg. Szintén egyszer használja a scriptor a „rettenetős” alakot, ismét a Mária betűíróról szóló prédikációban.

3. Ábra: A *rettenetes* szó variánsai a Sövényházi Márta által lejegyzett szövegekben

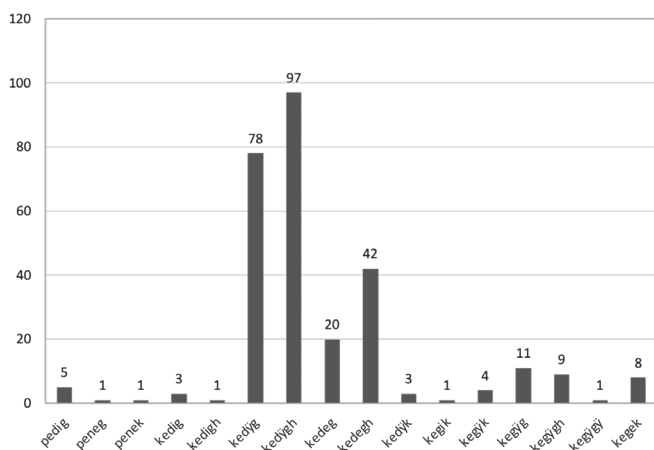
37 HAADER és MADAS, *Érsekújvári kódex, 1529–1531...*, 46.

Látható, hogy mindegyik bemutatott hangjelölési különlegesség az *o* grafémához kapcsolódik. Nem állítom azt, hogy ez csak a *Kazinczy-kódex*szel párhuzamos részlethez kapcsolódó sajátosság. A betűt a domonkos nővér természetesen más szövegekben is használja, az *ő* személyes névmást is többször a farkas *ő* segítségével írja le.³⁸ A fent bemutatott példák azért lehetnek mégis relevánsak számunkra, mivel a szavak írásmódja a magánhangzók tekintetében következetes, és az *o*-s variánsok ezt a következetességet bontják meg. A „rettenetős”-hez hasonló „-etős” végződésű melléknevek megjelennek az *Érsekújvári kódex* több szöveghelyén is. Árulkodó azonban, hogy ezek az előfordulások gyakran egy-egy konkrét szövegben tömörülnek. Az előfordulási mintázatok alapján érdemes lenne a hangjelölés szempontjából megvizsgálni a zsolozsmahórákon alapuló passióelmélkedést (ff. 13r–32v) és „A jó élet módja” című pseudo-bernáti tanítást is (ff. 85r–128v). Néhány példa: „kellemetosseg” (*Érsekújvári kódex*, f. 27r); „kõnyõrwletos” (f. 27v); „mertekletosseg” (f. 31v); „elegodetos” (f. 32r); „meertekletosseg” (f. 110v); „Zõrzetossooknak wezteghletossegok” (f. 112r); „thekelletos” (f. 116v).

A *pedig* szót a régiségben rengeteg eltérő alakban írták le (*pedig*, *penig*, *kedeg*, *kegig* stb.), az egyetlen biztos pont az, hogy a második betűnek (nyílt vagy zárt) *e*-nek kellett lennie, ezen kívül gyakorlatilag az összes betű felcserélhető volt.³⁹ Sövényházi Márta írásaiban szinte az összes elképzelhető variáns megtalálható, ezért érdemes egy teljességre törekvő listát adni. A *pedig* szó 285 előfordulása a két vizsgált kódexben a következő variánsokból áll össze: „kedýgh” (97 darab); „kedýg” (78); „kedegh” (42); „kedeg” (20); „kegyg” (11); „kegygh” (9); „kegek” (8); „pedig” (5); „kegyk” (4); „kedig” (3); „kedýk” (3); „peneg” (1); „penek” (1); „kedigh” (1); „kegik” (1) és „kegygy” (1). Az elsõre kaotikusnak tûnõ adatsort alaposabban megvizsgálva feltûnik, hogy az esetek 83 százalékát a „kedýg” és a „kedeg”, valamint ezek *gh*-s változata teszi ki (237 darab). Minden bizonnyal ezek felelnek meg leginkább Sövényházi Márta hangjelölésének, és a többi alak tekinthetõ kivételnek.

38 Uo., 45–47.

39 Vö. SZALAY Ágoston, kiad., *Négyszáz magyar levél a XVI. századból: 1504–1560* (Pest: [Landerer-Heckenast], 1861), XV–XVI.

4. Ábra: A *pedig* szó variánsai a Sövényházi Márta által lejegyzett szövegekben

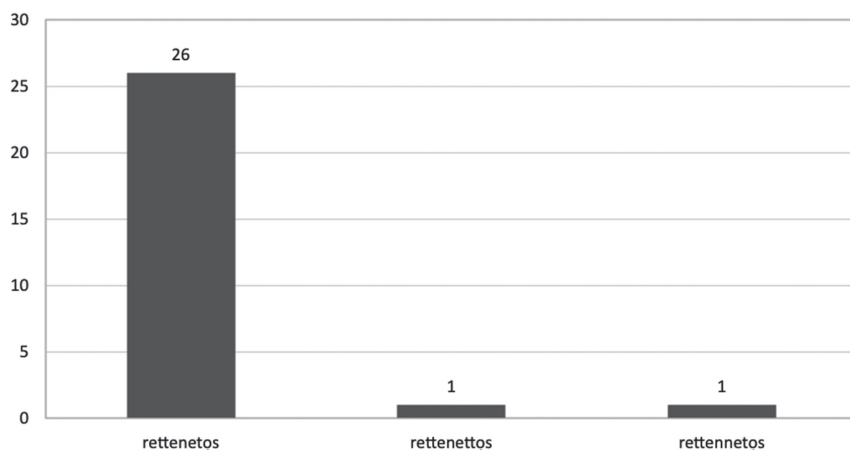
A kivételek közül azon alakokat érdemes kiemelni, amelyek egynél többször jelennek meg, viszont egyetlen szövegre korlátozódnak, ugyanis ezek esetében a legvalószínűbb a mintapéldány hatása. Ezek a „pedig”, a „kegyk” és a „kegek”. Az első az *Arma Christi* elnevezésű passióelmélkedésből (ff. 33r–37r), a másik kettő a vizsgált szövegből származik. Jelenleg természetesen az utóbbi a releváns, de az adatok alapján a passióelmélkedés egy későbbi elemzés tárgyát képezheti.

Az utolsó általam kiemelt példa egy rövidítés. A *frater* szót a középkori (és részben a későbbi) latin kéziratokban és korai nyomtatványokban „fr” rövidítéssel jelölték. Ezt az egyezményes jelölést azonban a magyar kéziratok scriptorai csak a legritkább esetben használják, részben minden bizonnyal azért, mivel nagy részük a latinul nem, vagy nem jól tudó apácák közül került ki. A túl sok rövidítés a közösségi használatban lévő kódexek esetében a felolvasást is nehezítette volna. Mindezek ellenére Sövényházi Mártánál 13-szor is megjelenik a rövidítés, mindannyiszor a *Kazinczy-kódex*szel párhuzamos részletben, máshol egyáltalán nem bukkan fel (a szövegben összesen 34-szer szerepel a *frater* szó).

Ha elfogadjuk a hipotézist, miszerint mindezen, a normától eltérő alakok a mintapéldány hatását tükrözhetik, akkor egy olyan kéziratot kellett Sövényházi Mártának másolnia, amely a *nemest* „nomoš”-nek, a *fényest* „fenoš”-nek, a *rette-netest* „rettenetoš”-nek, a *pediget* „kegyk”-nek vagy „kegek”-nek írta, a *frater* szót pedig akár „fr” rövidítéssel is jelölhette. A gondolatmenet szerint Sövényházi, akiről tudjuk, hogy erősen befolyásolta a másolt szöveg helyesírása, véletlenül vagy tudatosan meghagyta ezeket az alakokat az *Érsekújvári kódex*be másolt részletben is, annak ellenére, hogy azok eltértek az általa legnagyobb részben használt

változatoktól. A *Kazinczy-kódex*ben olvasható szöveg mindezen feltételeknek megfelel. Ez önmagában még jelenthetné azt is, hogy a két kódex azonos mintapéldányt használt, és Sövényházi Márta és frater F. is onnan vette át az elemeket a másolás során. Ha az említett példák a *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódex*ben is különlegesnek, a normától eltérőnek számítanak, mindenképpen erre kéne gyánakodnunk. Ez azonban nincs így, ezt az eddigiekhez hasonló számszerű adatgyűjtéssel lehet igazolni. Ismét nagy mennyiségű adat áll rendelkezésünkre: mintegy 600 lapnyi szöveg.⁴⁰

Ugyan frater F. helyesírását alapvetően rendszertelennek tartja a szakirodalom,⁴¹ ez a vizsgált szavak esetében nem érvényes. A *nemes* és a *fényes* mellékneveket mindig „nõmõs” és „fenõs” alakban használja a két kéziratban, előbbi 147-szer, utóbbit 48-szor. A *rettenetes*t a 28-ból két esetben nem írja „rettenetõs”-nek, de ezekben is csak a mássalhangzók hosszúsága az eltérés: egyszer-egetyszer szerepel a „rettenetõs” és a „rettenetõs” alak.

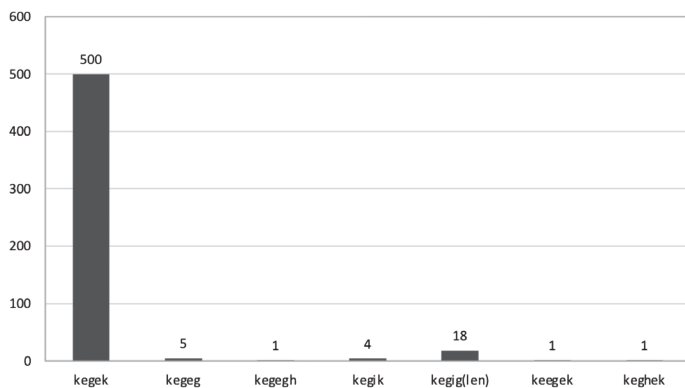
5. Ábra: A *rettenetes* szó variánsai frater F. írásában

Sövényházi Mártával ellentétben frater F. kéziratái a *pedig* szó helyesírásában is nagyobb egységességet mutatnak, a szerzetes 530-ból 500-szor a „kegek” alakot használja, ez az esetek 94 százalékát jelenti. Ez a szám ráadásul 98-ra emelkedik,

40 Az adatok összegyűjtéséhez a modern kiadásokat és a hasonmásokat használtam fel. Kiadások: KOVÁCS, *Kazinczy-kódex, 1526–1541...*; KOVÁCS, *Tihanyi kódex, 1530–1532...*

41 KAUSCH Mihály, *A Tihanyi codex nyelvezete: Nyelvtörténeti tanulmány* (Budapest: Franklin-Társulat, 1901), 5; KOVÁCS, *Kazinczy-kódex, 1526–1541...*, 65–71.

ha figyelembe vesszük, hogy a 18-szor előforduló „kegig” mindig a „kegiglen” (értsd: pediglen) kifejezés kezdete, önmagában sohasem áll, így nem feltétlenül képezi a vizsgálat tárgyát. A további variánsok kifejezetten ritkák, használatuk esetleges: „kegeg” (5 darab); „kegik” (4); „kegegh” (1); „keegek” (1) és „keghek” (1). Egyértelmű, hogy frater F. saját hangjelölésének a „kegek” változat felel meg.

6. Ábra: A *pedig* szó variánsai Frater F. írásaiban

A lelki gondozó atya a *frater* szó kiírása mellett többször használja az „fr” rövidítést is, a vizsgált elmélkedésen kívül a *Tihanyi kódex*ben összesen háromszor. Az arányok a következők: 31-szer írja ki a teljes alakot, 10-szer nem (az exemplumban 28-szor igen, hatszor nem). Két kivételtől eltekintve az a szabály érvényesül, miszerint csak a nevek előtt áll az „fr” rövidítés (pl. „frater Jeronimus”), a többi esetben a teljes szó olvasható.

Látszik tehát, hogy azon szóalakok, amelyek Sövényházi Márta írásában eltérnek a normától, frater F. írásának alapvető elemei. A *Kazinczy-kódex* szövegének hangjelölését vizsgálva azonban nem találtunk arra utaló jeleket, hogy a szöveg másolat lenne. Mindezeket figyelembe véve a következőket állapíthatjuk meg. Az *Érsekújvári kódex* elmélkedését és exemplumát egy olyan kéziratról másolhatták, amelynek hangjelölése, helyesírása tökéletesen megegyezik azzal, amelyet frater F. mindkét általa lejegyzett kéziratban használ. Elméletileg elképzelhető lenne, hogy létezett egy olyan kézirat, amely a *Kazinczy-* és az *Érsekújvári kódex* mellett szintén tartalmazta a Szűz Mária nevének betűíról szöveget, a lejegyző hangjelölése pedig megegyezett a ferences szerzetesével, és Sövényházi Márta ezt használta fel. Mivel azonban semmilyen bizonyítékkal nem rendelkezünk erre a kissé bonyolult szöveghagyományozódásra, úgy gondolom, hogy Sö-

vényházi a *Kazinczy-kódex*ből dolgozott. Pontosabban: valószínűleg nem a teljes kéziratból. A *Kazinczy-kódex*et sokáig kötetlenül, ívfüzetekben tárolták, csak a pozsonyi apácákhoz kerülve kapott kötést (mai formáját is ekkor nyerte el). Sövényházi az elmékedést tartalmazó fasciculust használhatta fel, amelyben ezen kívül még Szent Elek legendája olvasható.⁴² Azt is gyanítom, hogy a magyar szöveg frater F. munkája, erre utalhat a címadás és a középkori magyar kódexekben kifejezetten ritka *onnétan* kifejezés használata.⁴³

Jogosan merül fel a kérdés: hogyan juthatott az óbudai klarisszák lelki gondozójának saját használatú kézírata a Nyulak szigeti domonkos apácák birtokába? A legvalószínűbbnek azt tartom, hogy az ívfüzet frater F.-től került a nővérekhez. Lázs Sándor utal arra, hogy az *Érsekújvári kódex*ben több ferences eredetűnek látszó textus van, egyedül csak Sziénai Szent Katalin legendájának szerepeltetésével tükröz rendi öntudatot, ráadásul a kézirat egy részében a domonkos misekönyvtől eltérő liturgikus elem szerepel (egy evangéliumi perikópa: Mt 24,15–35). Ezek alapján feltételezhetjük, hogy ebben az időben a kolostor lelki vezetője, aki az apácáknak szövegeket adott át, ferences szerzetes volt.⁴⁴ Bár teljesen bizonyosak nem lehetünk benne, az a tény, hogy egy magánhasználatban lévő szövege eljutott a szigeti apácákhoz, arra utalhat, hogy ez a ferences szerzetes maga frater F. lehetett.

42 Az ívfüzetekhez lásd VRABÉLY, „A *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódex* mint magánhasználatú...”, 28–29, 41–42.

43 Bővebben: Uo., 31–32.

44 LÁZS, *Apácaműveltség...*, 49–50.

1. Melléklet

Pelbartus de TEMESVÁR. *Stellarium coronae benedictae Mariae virginis in laudem eius pro singulis praedicationibus elegantissime coaptatum*. Hagenau: Johannes Rynmann–Heinrich Gran, 1498. Liber 6. pars 1. articulus 2.⁴⁵

Articulus secundus, quod nomen beatae Mariae constare debuit et constat ex quinque litteris, quarum unaquaeque significat virtutem specialem in Maria ac beneficia collata mundo.

Secundum misterium declarandum de nomine virginis Mariae dicitur litteratoriae designationis vel compositionis. Circa quod primo quaero: Utrum decuerit, quod nomen matris Dei tantum quinque litteris constituatur? Cum enim litterae eius nominis designent certas virtutes, sicut et litterae nominis Iesu. Si ergo ex pluribus litteris fuisset constituta, plures virtutes designasset, et sic Dei matrem commendabiliorem reddidisset. Ad quod dico, quod summe decuit et congruit nomen matris Dei tantum quinque litteris constitui pluribus rationibus.

- Primo, quia hoc correspondet misterio divinae conceptionis.
- Secundo, quia correspondet misterio eucharistiae et eius consecrationis.
- Tertio, quia correspondet misterio nostrae redemptionis.
- Quarto, quia correspondet misterio divinae miserationis.
- Quinto, quia correspondet misterio divinae nominationis.

Primo, quia iste numerus quinari congrue correspondet misterio divinae conceptionis, quoniam Dei mater quinario numero dictionum Deum concepit, cum ait: *Fiat mihi secundum verbum tuum*. Lu. I.

Secundo, quia correspondet misterio eucharistiae et eius consecrationis. Sic enim Christus dans in cibum sub specie panis carnem, voluit uti forma quinque verborum dicens: *Hoc est enim corpus meum*.

Tertio, quia congruit misterio nostrae redemptionis, quoniam Christus pro nostra redemptione quinque vulnera praecipua voluit suscipere, quae etiam post resurrectionem aeternaliter voluit in sacro eius corpore remanere, propterea Bernardus, ut allegatur in libello, qui dicitur *Speculum virginis*, dicit sic: *Sicut – inquit – Christus quinque vulneribus suis contulit plene remedia mundo, sic Ma-*

45 Közlöm az elmélkedés forrásául szolgáló *Stellarium*-részletet, mivel a hatodik könyv átírása nem szerepel a *Sermones compilati* kutatócsoport honlapján (http://sermones.elte.hu/pelbart/index.php?file=st_index, hozzáférés: 2020.12.01). A szöveg esetében a modern latin helyesírást és a kutatócsoport átírásai elveit követtem. A kutatócsoport által használt 1499 körüli bázeli kiadás ugyanazt a szöveget tartalmazza, mint az *editio princeps*.

ria suo sanctissimo nomine, quod quinque litteris constat, confert quotidie veniam peccatoribus in hoc mundo. Haec ibi.

Quarto, quia correspondet mysterio divinae miserationis. Nam per quinque verba peccator veniam a Deo, et misericordiam promeruisse legitur Lu. XVIII., ubi publicanus ait: *Deus propitius esto mihi peccatori.*

Quinto, quia correspondet mysterio divinae nominationis, quia Deus noster in carnem veniens, volensque nominari elegit nomen quinque litterarum, scilicet Iesus. H namque, quae quinque interponitur, non est littera secundum grammaticos, sed aspiratio tantum vocis. Unde quia Dei mater Maria ipsa est, quae Deum concepit. Ipsa est, de qua caro nobis in cibum data prodiit, ipsa nostrae redemptionis ministra, ipsa divinae misericordiae mater, et certe ipsa Dei filio conformis et summae simillima, idcirco nomen quinque litterarum sortiri debuit. Nec vacat a mysterio, quod nomen matris Dei deficit a nomine filii Dei, videlicet Ihesus in eo, quod in nomine Ihesu nota aspirationis, scilicet H inseritur, quia per hoc significatur, quod Dei mater non aequiparatur Christo, sed deficit ab ipso in gratia unionis personalis.

[fordítás kezdete]

Item circa hoc mysterium secundo notandum est, quod hoc nomen Maria quinque certis litteris compositum est ad significandum, ut dicit egregius doctor Leonardus de Utino sermone suo de nativitate virginis, quod hoc nomen sacratissimum continet virtutes quinque lapidum praeciosorum et perfectiones, secundum quod ab eisdem lapidibus primis litteris acceptis, et coniunctis, nomen Maria resultat.

Per M denotatur margarita, quae est lapis pulcherrimus, et confortat cor in periculis, sic nomen virginis Mariae refugium est nobis in omnibus periculis, propter quod canit ecclesia: *Sub tuum praesidium confugimus, sancta Dei genetrix, nostras deprecationes ne despicias in necessitatibus, sed a periculis cunctis libera nos semper, virgo gloriosa et benedicta.*

Per A denotatur adamas, qui habet virtutem reconciliativam inter discordes, sic beatae virginis nomen inter Deum et homines, ut de ipsa virgine merito dici possit illud Ecci. XLIV.: *In tempore iracundiae facta est reconciliatio.* Solet namque furor viri mitigari per mulierem, sic furor Dei per virginem benedictam mitigatur, ne feriat homines.

Per R denotatur rubinus, qui est valde splendidus, sic nomen Mariae habet virtutem illuminativam, ipsa est enim virgo, *cuius vita inclita cunctas illustrat ecclesias*, ut canitur.

Per I denotatur iaspis, qui reddit hominem ferentem tutum sine timore, sic beata virgo facit nos securos a demonibus. Ipsa enim est terribilis daemonibus, ut *castrorum acies ordinata*. Cant. VI.

Per A denotatur alectorius, qui facit hominem fortunatum ad habendos honores, secundum quod has praemissarum lapidum virtutes attestatur Dyascorides autor lapidarius, sic nomen Mariae praestat homini caelicos honores, quia ipsa virgo, ut scribitur Ecci. XXIV., *obviabit illi quasi mater honorificata*. Unde patet, quam praeciosissimum est hoc nomen Maria, et virtuosum, utpote acceptum et compositum ex litteris lapidum praeciosorum etc.

[fordítás vége]

Tertio denique hic est notandum, quod litterae quinque ipsius nominis Mariae designant quinque permaxima beneficia, quae confert mundo.

Primo quidem M designat, quod est mater misericordiae et mediatrix mundi. Bernardus: *Felix mediatrix Maria, quae salutis antidotum viris et mulieribus propinavit*. Et iterum: *Quomodo* – inquit – *sol super bonos et malos oritur, sic Maria omnibus se clementissimam exhibet*. Item: *Quis est* – inquit – *locus miseriae, quem non excludat mater misericordiae?* Haec Bernardus in opusculis de beata virgine.

Secundo A designat, quod est advocata, scilicet generis humani, et idcirco ipsa pro omnibus interpellat apud Deum. Idcirco canit ecclesia: *Eia, ergo, advocata nostra, illos tuos misericordes oculos ad nos converte* etc. Hieronimus et allegatur in libro originalium: *Advocatam* – inquit – *vis habere, ad matrem decurre, exaudiet matrem filius, exaudiet pater filium*. Haec ibi.

Tertio R designat, quod est reparatrix ruinae, scilicet tam angelicae, quam humanae. Unde Bernardus in sermone, qui incipit ‘Tempus loquendi’, dicit sic: *Haec est virgo, quae totius mundi reparationem obtinuit, salutem omnium impetravit*. Et infra: *Per te namque, scilicet o virgo felicissima, caelum repletum est, et infernus evacuatus est, per te restauratae ruinae Hierusalem, et expectantibus miseris vita perdita reddita est*. Haec ille.

Quarto I designat, quod est illuminatrix totius ecclesiae et mundi. Nam Maria interpretatur illuminatrix, quia sicut sol omnia illuminat astra, sic Maria illuminat omnes sanctos, et angelos et totam ecclesiam lumine gratiae et gloriae, propterea Ecci. XXIV. ait: *Ego feci, ut in caelis oriretur lumen indeficiens*. Et eiusdem cap. XXVI.: *Sicut sol oriens mundo in altissimis Dei, sic mulieris bonae species in ornamentum domus suae et ecclesiae sanctae*.

Quinto A designat, quod est auxiliatrix miseriae in omni necessitate. Unde Origenes in sermone: *Scio* – inquit –, *quod si beata virgo pie pulsata fuerit, necessitati nunquam deerit, misericors enim est, et plena gratia, et ideo se continere*

non poterit, quin misereatur invocanti, scilicet nomen eius. Et hoc ipsum propter simpliciores certo miraculo hic inserto confirmare et persuadere libeat, quod quidem a summo quodam viro scriptum accepi.

Miraculum. Erat in terra Suamon civis quidam honestus satis dives, qui morti proximus unicum, quem habebat, filium advocavit, per haec verba testamentum eidem faciens ait: „Fili mi, post mortem meam tibi tria recomendo, scilicet hereditatem, tanquam vero heredi. Item animam meam, tanquam vero meo procuratori. Et denique quoddam factum, quod dudum ante debuissem implere, votum videlicet peregrinationis ultra mare, quod tamen, fili mi, propter tuum amorem, ut te magis possem ditare, usque modo prorogavi, quod heu animae meae novi fore in detrimentum, unde te rogo, ut istud meum votum adimpleas pro me.” Quo mandato ab illo suscepto, subdidit pater: „Fili mi, tria te docebo semper in corde tuo figenda, quae si imitatus fueris, beatus eris. Primum est, ut omni die missam studeas audire et creatorem tuum, ac redemptorem in sacramento diligenter intueri, quoniam teste sancto Augustino: *Intuitus salvatoris salus est peccatoris.* Secundum est: semper recogita de tuo fine, et time mortem aeternam incurrere. Tertium est, quod nomen virginis Mariae semper tenens in corde stude eius auxilium invocare, quoniam dicente sancto Ambrosio: *Qui invocat Mariam, consequetur gratiam.*” Itaque mortuo patre filius consilio amicorum uxoratus est. Tandem ad peregrinandum profectus est pro voto patris implendo. Veniensque in civitatem Akaron una cum aliis congregatis peregrinis, et cruciferis grandi exercitu paganos invaserunt, in quo conflictu captus est vir iste, non tamen occisus, quia de praecepto patris missam illo die audierat, cuius sacrificii merito interveniente ab occisione inter multos interemptos ipse solus praeservatus est. In captivitate igitur positus sex annis angebatur laboribus, fame et verberibus, unde quotidie flens rogabat Deum et virginem beatam pro liberatione sui, tandem anno septimo desperatus coepit invocare diabolum pro auxilio. Affuit ille in specie humana dicens: „Si te spondes mihi, et negabis Christum et eius matrem, et omnia sacramenta ecclesiae, educam te de hac captivitate in domum tuam.” Qui omnia fecit, nomen tamen Mariae et eius auxilium in corde non negavit, memor praecepti patris, sed ad instantiam daemonis oretenus tantum negavit. Tunc diabolus levavit eum a terra tam alte, quod ipsi iuveni videbatur caelum vertice tangere. Coepit quoque diabolus clamare horribiliter, ad cuius clamorem convenit daemonum multitudo clamantium et dicentium: „Iugula hominem istum, et mitte cadere in terram, quia non videtur fideliter omnia negasse, quae debuit.” Iste autem dicebat: „Tamen – inquit – omnia, quae iussisti, feci, vide, serva mihi inviolabiliter, o daemon, tuum promissum, quo promisisti me educturum.” At daemon: „Ego utique te plenius examinabo.” Tunc duxit eum supra mare, allocutus-

que eum dixit: „Negasne baptismum et nomen Dei tui?” Ille respondit: „Nego.” At daemon: „Tene – inquit – te fortiter, quia volo te baptisare in nomine diaboli.” Et mox subito iuvenem in profundum maris immersit, et iterum levavit dicens: „Negasne Christum crucifixum?” At ille: „Nego.” Et iterum immersit. Et tertio ait: „Negasne nomen matris Dei et omnes sanctos etc?” Perterritus negavit omnia. Ecce autem vidit multitudinem daemonum cum magno strepitu ducentium animas ad infernum, quae horrenda lamentatione vociferebant dicens: „Vae nobis miseris, quia peccavimus, vae, quia diabolo aeternaliter cruciandi traditi sumus!” Unde tam ex immersione maris, quam ex ista visione et auditu horribilis lamentationis iuvenis ille adeo tremefactus est, quod totus in canitiem mutatus est. Et sic diabolus duxit eum, et posuit circa suum molendinum, dixitque: „Amice, esto constans, et nunquam violes pactum firmatum inter me et te, et ero tecum in omnibus necessitatibus tuis.” Et sic recessit. Tunc suus molendinator videns eum interrogat: „Quis es – inquit –, et unde venis?” At ille: „Ego sum dominus huius molendini.” Ille et sine dilatione venit ad dominam, nuntians adesse dominum vel maritum. Illa laeta efficitur, et veloci cursu cum amicis et servis occurrit eidem, quem videns esse canissimum, tanquam summae senem, expavit, et se delusam credens ait: „Vere nunquam habui virum senem et tam canum, sed iuvenem.” Ille autem multis indiciis affirmat se esse eius maritum. Unde concurrunt multi, et nullus vel nulla eum agnoscit, et sic cum indignatione et increpatione repellitur, nullus ei voluit vel cibum praebere, coepit ergo mendicare et maxima cum tristitia, ac miseria vitam actitare. Quid plura? Videns se omni solatio destitutum, recordatus de praecepto patris sui, quod scilicet in omni necessitate nomen Mariae et eius auxilium invocaret. Intravit ecclesiam, et coram virginis imagine tenente in ulnis parvulum Iesum procidit in terram flens amarissime. Et ecce imago pueri avertit faciem ab eo, propter quod miser peccator coepit flebili rugitu matri misericordiae Mariae supplicare dicens: „O spes peccatorum! O refugium miserorum, memento, quia tu es mater misericordiae! Ora igitur filium tuum pro me, non sum quidem dignus, sed propter filii tui bonitatem et amorem oculos misericordiae tuae converte ad me, et tuo filio me reconcilia!” Tunc pia mater Dei misericordia mota, ecce mirum in modum deposuit filium de ulnis super altare, et descendens procidit coram eo adorans, et dicit: „Fili mi, dilectissime Iesu, salus et vita animarum, nosti, quia non est fas mihi relinquere quemcumque peccatorum, qui spem ponit in me. Fili mi unice dilectissime, memorare, quae et quanta tecum passa sum pro peccatoribus, et in omni tua passione gladius doloris cor meum pertransiit. Nonne, fili mi amantissime, pro peccatoribus incarnatus es, passus, crucifixus, et mortuus es, pro eis a me conceptus, lactatus, baiulatus es, ipsis me advocatam, et matrem misericordiae constituisti. Nonne tu di-

xisti per prophetam: Quacumque hora ingemuerit homo de peccatis, salus ei erit. Nunc igitur dona mihi hunc peccatorem.” Ecce ergo flexus pius Iesus eum in gratiam recepit, et ad preces matris suae eum misericorditer est amplexatus, et tantam gratiam ei infudit, ut viribus reformatus, sicut prius, ita iuuenis canicie permutata foret. Quod quidem persentiens diabolus venit ad ecclesiam clamans et dicens: „O infidelis, quomodo me decepisti, ubi est pacti tui promissio etc.” Cui beata virgo minas imponens imperavit, ut suo famulo nunquam nocere posset, sed cito discederet, statimque virgo ad altare rediit, et filium in ulnas resumpsit. Diabolus autem tantum strepitum et ululatum fecit, quod tota civitas perturbata ad ipsam ecclesiam confluere cepit, ubi neminem praeter illum iuuenem videntes mirati sunt. At ille: „Vocate – inquit – sacerdotem.” Quo veniente omnia est peccata confessus, et eius consilio omne negotium istud promulgavit populo, qui omnes laudes virginis benedictae exclamarunt. Tunc uxor eius et amici gaudium magnum fecerunt. Tandem mutuo consensu vir iste et uxor omnia pauperibus distribuentes a connubio separati religionem intraverunt, et quoad vixit, uterque beatae virgini devotissime famulantes vitam aeternam promeruerunt. Ecce igitur claret, quam bonum sit et efficax nomen Mariae, eiusque auxilium homini invocare et ei deservire, quia non poterit talis homo perire, Deo ipsum et beatae virginis merito protegente.

2. Melléklet

[Johannes BUSCH]. *Speculum exemplorum*. Köln: id. Johann Koelhoff, 1485. Distinctio nona. CXX.

Legitur in libro quodam exemplorum beatae virginis, qui vocatur *Mariale*, quoniam fuerant alicubi duo monasteria ordinis sancti Bernardi non longe a se invicem distantia, unum mulierum, aliud virorum, in quibus singuli, ac singulae iuxta institutionis suae regulam Domino devote serviebant. Erant et in eisdem monasteriis duae personae, quarum utraque quaelibet in suo conventu custodis officio serviebat. Propter morum autem, ac sanctitatis vitae parilitatem se mutua in Domino charitate artius diligebant, ita ut ubi alter alterius obsequio egeret, prout officii opportunitas saepius exigebat, sibi alternato ministerio serviebant. Talem autem suae charitati custodiam adhibebant, ut nequaquam sibi corporali praesentia propinquarent, nec sibi loquerentur, nec suis aspectibus se offerrent. Fervebant autem ambo in servitio Dei, ac gloriosae Mariae matris. Custos vero conventus virorum ob singularem ad dominam nostram devotionem et reverentiam imaginem quandam pulchriorem, quo potuit eiusdem virginis Mariae sibi fieri, impetravit, sub cuius pedibus imaginem daemonis econtra, quo horribilius, ac turpius excogitare potuit, ordinari fecit. Postquam vero longo tempore in iam dicta devotione beatae Virgini devote servivissent, stimulatus profectu praedicti custodis devotionis omnis inimicus puritatem intentionis eiusdem amplius sufferre non potuit, venitque in figura, qua eum custos formari fecerat, obviam in quadam nocte cum ad pulsandum ad matutinas surrexisset, eumque protervo, ac irato vultu intuens in haec verba prorupit: „Cur hanc mihi opprobriosam confusionem exhibuisti, ut me tam turpi forma faceres depingi sub pedibus pulchrae illius imaginis Mariae dominae tuae, ubi contrariis iuxta se positus mei figura alia magis elucescente horribilior apparet? Nisi me citius deposueris, talem tibi providebo confusionis talionem, ut te me sic offendisse paeniteat.” Quo audito cum visionis eius conceptus horror paululum abscessisset, custos in haec sibi verba respondit dicens: „Recede a me, sathana, tuas minas non curo, cui ego servio, poterit me bene de tuis manibus eripere.” Quo dicto inimicus velut in fugam versus disparuit. Post haec multo tempore cum custos minarum diaboli minime memoraret, ac doli eius inscius sibi minime provideret, diabolus humanae salutis semper inimicus rediit, et custodi confusionem, quam sibi promiserat, Deo promittente inferre curavit. Nocte igitur quadam in primo somno ante tempus matutinarum in custodis feminae indutus forma ad cellam custodis velut introitum postulans pulsavit. Custos vero tali tempore rumoris insuetus surrexit, et aperiens

cellae ianuam, quis nam ibi esset, aut quod sibi vellet, inquisivit. Cui diabolus: „Ego – inquit – amica tua charissima, talis monasterii custos, tibi fidelis, quae quoniam in tui amorem vehementer exarsi et amoris vehementia tibi amplius abesse non potui. Magno itaque tractus amore ex monasterio meo ad te huc perveni assumens pretiosiora cuncta nostri monasterii cleinodia, quae nobis longo tempore suo valore vitae necessaria poterunt ministrare. Nunc igitur surge velocius omni mora postposita, mihi que sociare, quicquid quoque tu pretiosorum cleinodiorum ac ornamentorum habere poteris, tecum assumens in ignotam regionem, ubi cupita possimus frui praesentia, simul pergamus.” Sathanas quoque sicut custodi loquebatur extrinsecus, sic temptationibus suis animum eius amplius excitando movebat intrinsecus, ita ut quod illi responderet, non inveniret, sed verborum ac temptationum eius victus importunitate fidem illi adhibuit, cellam egressus est, et quicquid de suae custodiae commissis cleinodiis monasterii et ornamentis habere poterat, in saccum unum colligens cum diabolo velut cum custode dilecta a monasterio fugam petens abscessit. Cum autem per aliquantulum spatium a monasterio recessissent, lacrimabili voce diabolus conquestus est se quoddam pretiosissimum monasterii sui cleinodium fuisse oblitum, quod omnia habita praecelleret in valore. Dixitque ad custodem: „Tu hic sede, amice charissime, et tu reditum meum praestolare, ego citius, quo potero, quaesito et illato illo festinus ad te redibo.” Credit custos, et ascendente diabolo solus cum furto remansit in campo. Diabolus vero postquam recessit a custode, venit in monasterium, et ingressus dormitorium magnum strepitum commovit clamans alta voce: „Surgite, surgite, et citius custodem, qui cuncta furatus est, insequentes comprehendite!” Surrexit abbas et totus conventus cum eo, et perlustrantes singulas clausuras apertas et pretiosiora quaeque cleinodia, ac ornamenta monasterii sui sublata invenerunt. Unanimiter perinde monasterium egressi et custodem insecuti non longe a monasterio solum invenerunt et furtum cum eo. Quem comprehendentes cum, quid diceret furto praesente, confusus non inveniret, secumque vehementer tacitus miraretur, quomodo in hoc infortunium pervenisset, eum in monasterium reducentes incarceratum ambobus pedibus cippo artatis et affixis usque in diem crastinum, quando de facto melius deliberarent dimiserunt. Alteri quoque monacho, ut ad matutinas tempore congruo loco custodis pulsaret, committentes, ipsi se quieti reddiderunt. Quiescentibus singulis cum custos facti turpitudine confusus solus sederet in carcere atque cippo, secumque miserabilem casum tacita mente, cordeque contrito revolveret, et prae cordis anxietate erumpentibus lacrimis bene contritus amarissime fleret, solatiumque sibi sub sole nullum superesse conspiceret, devoto corde se transtulit ad omnium desolatorum consolatricem piissimam virginem Mariam casum suum ei conquerens in

haec verba: „O mea Maria, omnium peccatorum misericordissima patrona, quoniam ut nosti corde devoto tuis me servitiis mancipavi, per tuam infinitam clementiam te deprecor, ut mihi casu hoc lacrimabili innocenter circumvento tuam misericordiam gaudeam affuisse. Cumque sic iaceret in oratione, et totius spei anchoram in matrem misericordiae invexisset, ecce subito in forma, qua eum depingi fecerat, sathanam adesse conspexit sibi suum infortunium improperantem, atque dicentem: „Ecce – inquit – quomodo quod tibi ante promiseram, ut scilicet de mihi facta iniuria tibi redderem talionem, iam persolvi.” Custos cordis dolore confusus, quid suis responderet, improperiis non invenit. Tunc ait ei diabolus: „Ecce quod tibi ante praedixeram, iam me cognoscas implesse, sed tamen Maria domina tua mota, quam ad te gerit compassione, me imperiali potentia, quod invite facerem, compulit.” His dictis daemon accessit et excusso cippo liberavit, et, ut illinc recederet, imperavit. Custos autem cellae suae secreta secretae petiit, ac diabolus in forma custodis transformatus in cippo carceris pro eo invitus et compulsus resedit. Custos quoque totus gratulabundus misericordiae gloriosae virginis, cuius imperio fuerat liberatus, gratias, quas potuit, retulit, tempusque matutinum totus laetabundus expectavit. Cumque prope esset, in pulsu horologii tempus matutinarum signaretur, quod etiam in loco officii sui frater ordinatus expectavit, ecclesiam introivit, atque ut solet, decantandis matutinis monachis in pulsu signum dedit. Quod ut frater vice eius ad pulsandum ordinatus audivit, mirabatur, quisnam ibi esse potuit, qui ipsum pulsando etiam ante temporis praevenisset, eo quod, dum custos incarceraretur, affuisset. Ad ecclesiam igitur festinus accurrit, et custodem pulsantem inveniens cum vehementer miraretur, abbatem, ac fratres ceteros adiit, et quod custos fracto carcere violenter effugisset, intimavit. Surgentes illi carcerem adeunt, atque ut sibi videbatur custodem incarceratum, ut eum ante reliquerant, invenerunt. In choro quoque ecclesiae veniunt, atque custodem, ut ibi solet, pulsantem aspiciunt. Dixitque abbas fratribus suis: „Tota hac nocte, fratres mei, diabolica sumus deceptione vexati.” Et accepta aqua benedicta cum pulsantem custodem aspersionem humiliter, ut vere humilis erat, reverenter accepit. A choro igitur ad carcerem cum conventu rediit, ubi, ut sibi videbatur, custodem incarceratum sedentem invenit. Cumque eum, ut verum custodem ante fecerat, etiam aqua benedicta aspersionem, ille emisso magno fetore ut fumus evanuit, sicque discordiae seminator maleficus fratres singulos cum custode pacificavit invitus. Custos quoque suae liberationis non ingratus, nec immemor studuit adiutorio gloriosae virginis in virtutibus proficiendo pro sibi impenso beneficio gratus existere et in servitio eius aspirante gratia usque in finem vitae suae amplius fervere. Fratres vero missis nuntiis in praenominatum monasterium virginum, utrum de hoc ne-

gotio nocte illa aliquid percepissent, explorare studuerunt. Sed quoniam rei veritas nulli hominum dempto custode patuit, nullibi aliquid inde auditum fuit. Custos vero rei eventum usque ad vitae suae terminum secretum tenuit, nullique publicavit. Sed cum certis vicinae mortis signis proidentibus se ab hoc saeculo migraturum esse cognosceret, omnem rei gestae ordinem vocato priori intimavit.

Vendégoldalak

Mediális átvételek Marin Sanudo naplójában*

A 16. század első harmadának Velencéjét Marin Sanudo naplójából¹ a legapróbb részletekre kiterjedően ismerhetjük meg. A város patríciusai közé tartozó szerző napról napra vezetett feljegyzései rögzítették a *Serenissima* mindennapi életét, valamint a városhoz tartozó kiterjedt szárazföldi és tengeri gyarmatokon történt eseményeket. Ezek az információk a Velencei Köztársaság jól szervezett és sokrétű információs hálózatán keresztül jutottak el Sanudóhoz, aki saját tapasztalatait őrző feljegyzéseit a levelek és jelentések áradatából kiválasztott legfontosabb darabok másolataival, továbbá más szerzők szövegeivel² és nyomtatványokkal egészítette ki.

A napló olvasása, vizsgálata során a kulturális transzfer számos aspektusa megfigyelhető. Velence nemcsak a keresztény és az iszlám kultúra érintkezési pontjaként működött, hanem egyszersmind Észak-Európa és a Mediterráneum kereskedelmi csomópontjában, valamint a folyamatosan változó szövetségekbe tömörülő itáliai államalakulatok között foglalt helyet. A napló 1496 és 1533 között, tehát egyrészt a népnyelvű kultúra fokozódó térnyerésének idején, másrészt a könyvnyomtatás széles körű elterjedése után nem sokkal keletkezett, így nyelvi és mediális transzferfolyamatok is nyomot hagytak rajta. A napló kézirata a 18. század

* A kutatás lefolytatását és a tanulmány megjelenését az Országos Széchényi Könyvtár munkaidő-kezelésménnyel (kutatónap) támogatta.

- 1 Marin SANUDO, *I diarii*. Kézirat: Biblioteca Marciana, Venezia, Cod. Ital. VII, 228–286. Szövegkiadás: Marin SANUDO, *I Diarii di Marino Sanuto*, a cura di Rinaldo FULIN, Federico STEFANI, Nicolò BAROZZI, Guglielmo BERCHET e Marco ALLEGRI, pref. Guglielmo BERCHET, 58 köt. (Venezia: Marco Visentini, 1879). A továbbiakban SANUDO [kötet]/[hasáb], illetve *Prefazione*.
- 2 Pl. Pietro Dolfin *Annali Veneti* című munkájának részleteivel, lásd Paolo SAMBIN, „Di una ignorata fonte di *Diarii* di Marin Sanuto”, *Atti dell’Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 104, 2. sz. (1944–1945): 21–53.

végéig lappangott, mivel a benne foglalt iratok jelentőségére tekintettel szigorúan elzáratta azt a Tízek tanácsa, a Velencei Köztársaság gyakorlatilag korlátlan hatalmú állambiztonsági szerve. A tudományos feldolgozás az újrafelfedezést követően a 19. század korszelleméhez hűen kezdődött meg: a kutatók a saját nemzetükre vonatkozó adatok kalászatával szöveggyűjteményeket állítottak össze a naplóból. Készültek angol³ és német,⁴ sőt délszláv⁵ és magyar fókuszú⁶ forráskiadványok is. Az egy-egy nemzetet érintő szövegrészeket összegyűjtő kiadványok eddig nem engedtek érdemi teret a kulturális transzfer jelenségeinek vizsgálatára, de a módszer megalkotóinak, Werner és Espagne fellépéséig erre értelemszerűen nem is mutatkozott igénye. Az utóbbi harminc évben viszont a velencei-oszmán kulturális transzfert már vizsgálták a napló adatainak felhasználásával,⁷ így várható, hogy a többi Velencét érintő kontaktzóna kutatói is kihasználják a forrásban rejlő lehetőségeket.

A sokszínű vizsgálati lehetőségek közül ebben a dolgozatban csak a mediális átvételek jelenségével foglalkozom, ezen belül a kézzel írott és nyomtatott szöveg kapcsolatával. További megszorításként kell leszögezнем, hogy a kutatás során csak a naplóba illesztett nyomtatványok háromnegyedét sikerült azonosítani részben a koronavírus-járvány okozta utazási tilalom és közgyűjteményi korlátozások miatt. Francesco Crifò szerint hetvennégy nyomtatvány található a napló kéziratában,⁸ az általa hivatkozott szakdolgozat, mely a nyomtatványokat ismertette csak Velencében, a Biblioteca Marcianában érhető el, így nem fértem hozzá a nyomtatványok teljes listájához. A szövegkiadást áttekintve csak ötven-

3 Rawdon BROWN, *Ragguagli sulla vita e sulle opere di Marin Sanuto detto il Juniore veneto patrizio e cronista pregevolissimo de secoli XV, XVI: Intitolati dall'amicizia di uno straniero al nobile Jacopo Vincenzo Foscarini opera divisa in tre parti*, 3 köt. (Venezia: Alvisopoli, 1837–1838).

4 Bernardo MORSOLIN und Giuseppe VALENTINELLI, Hg., *Regesta documentorum Germaniae historiam illustrantium: Regesten zur Deutschen Geschichte aus den Handschriften der Marcusbibliothek in Venedig* (München: Verlag der k. Akademie, 1864).

5 Ivan KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, „Rapporti della Republica veneta coi slavi meridionali. Brani tratti dei Diarij manoscritti di Marino Sanudo (1496–1533)”, *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 5. sz. (1859): 1–160; 6. sz. (1863): 161–476; 8. sz. (1865): 1–192 [recte: 1–256].

6 WENZEL Gusztáv, kiad., *Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai: I–III*, 3 köt., Magyar Történelmi Tár 14, 24, 25 (Budapest: Eggenberger, 1869–1878).

7 Deborah HOWARD, „Cultural transfer between Venice and the Ottomans in the fifteenth and sixteenth centuries”, in *Cultural Exchange in Early Modern Europe: Volume IV, Forging European Identities, 1400–1700*, ed. Herman RODENBURG, intr. Bernd ROECK, 138–177 (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

8 Francesco CRIFÒ, *I «Diarii» di Marin Sanudo (1496–1533): Sondaggi filologici e linguistici*, Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie 393 (Berlin: De Gruyter, 2016), 48.

hat nyomtatványt sikerült megtalálni, mert a jelölésük és a szövegük gondozása nem egységes.

Az azonosított nyomtatványokat, melyek a tanulmány alapjául szolgáló korpuszt alkotják, a függelékben sorolom fel tételesen. A velencei városi hatóságok rendeletei és hirdetései közül tizennyolcat sikerült azonosítanom, amelyek különböző fogyasztási cikkek árusítását szabályozzák, vagy közegészségügyi és öltözködési szabályokat hoznak nyilvánosságra. Ezek a nyomtatványok rámutatnak a hatalma zenitjén járó állam több gyenge pontjára, amelynek egyszerre kellett fölvennie a harcot a kívülről érkező járványokkal, amely ellen a *provveditori sopra la sanità* küzdött,⁹ valamint a lakosságot belülről fertőző túlköltségekkel és magamutogatással, amellyel szembe a *provveditori sopra le pompe* intézményét helyezték.¹⁰ A világi rendelkezések mellett előfordulnak egyházi hirdetések is, amelyek leggyakrabban pápai bullák összefoglalóit hozzák nyilvánosságra, de az öltözködési felügyelők működésével figyelemre méltó párhuzamban többször a papok viseletét is szabályozzák.¹¹ Ezekon kívül szokatlan jelenségekről készült, esetenként illusztrált röplapok találhatók a naplóban, végül hús-, tombolajátékokkal kapcsolatos hirdetés.¹² A nyomtatványok többsége olaszul jelent meg,¹³ de előfordulnak vegyes (olasz–latin, olasz–spanyol) kiadványok is,¹⁴ sőt egy nyomaton rövid német nyelvű szöveg is olvasható.¹⁵

- 9 „Egészségügyi felügyelők”. 1485-től három tisztviselő gondoskodott a járványok megelőzéséről és kordában tartásáról.
- 10 „Öltözködési felügyelők”, akiknek intézményét a szakirodalom szerint 1512-ben hozták létre (vö. John Jeffries MARTIN, *Venice's Hidden Enemies: Italian Heretics in a Renaissance City*, Studies on the History of Society and Culture 16 (Berkeley: University of California Press, 1993), 60.), de Sanudónál már 1511-ben szerepel létrehozásuk és az első rendelkezésük. Vö.: SANUDO 11/796, függelék no. 4.
- 11 Függlék no. 3, 6.
- 12 Noah Bertinus professzorral (REJTŐ Jenő, *A tizennygy karátos autó*, <https://mek.oszk.hu/01000/01044>, utolsó letöltés: 2020. december 14.) egyetértésben *mutatis mutandis* itt tennék egy megjegyzést „a [francia magyar] [főiskolák egyetemek] felületes pedagógiai rendszerét illetőleg, amely a [makao lottó és tombola] nevű [tiltott] szerencsejáték[ok] oktatását úgyszólván teljesen mellőzi a tantervből.” A jelzett tantervi hiányosságra vezethető vissza, hogy előadásomban a tombolajátékkal kapcsolatos hirdetményeket következetesen lottóhirdetménynek neveztem, amely tévedést azonban a tanulmány írása során sikerült kiküszöbölni. A szerencsejátékok megnevezései számos fordítási *false friend*-et rejtegetnek, nem egyszer áttételesen: amit Sanudo *lotthónak* nevez, az a mai olasz *lotteriának* felel meg, magyarul pedig a tombola néven ismert.
- 13 A standard olasz nyelv hiányában természetesen a helyi nyelvjárásban, de a tanulmányban az egyszerűség kedvéért az „olasz” kifejezést használok a jelölésére.
- 14 Függlék no. 20: V. Károly német-római császár bevonulási díszletei Sevillában, ahol a feliratokat értelemszerűen a helyi lakosság nyelvén fogalmazták meg.
- 15 Függlék no. 38: V. Károly koronázása alkalmából készült mellképe, melyen nem cserélhető karakterekkel szedve, hanem a nyomódúcba faragva olvasható a császár neve.

A Sanudo-napló belesimul a velencei krónikák evolúciójába, amelyek a 13. századtól kezdve két makrostrukturális részre tagolódtak: a város legendás alapításának és régmúltjának kompilált összefoglalására, valamint az adott mű szerzőjének közelmúltját napló vagy évkönyv formában elbeszélő részre.¹⁶ A 15. század folyamán egyre hangsúlyosabbá vált a második rész, Antonio Morosini 1415-től 1433-ig vezetett krónikájában pedig már túlsúlyba is került, sőt Morosini levelekkel, árjegyzékekkel és adóügyi feljegyzésekkel is kiegészítette művét.¹⁷ Innen a krónikák második részének önállósodása már csak egy lépés volt, amely a 15–16. század fordulóján következett be. Bár ebből a korszakból több napló jellegű munka is fennmaradt,¹⁸ Sanudo ötvenkilenc kötetre rúgó kézírata méretét és ebből kifolyólag adatgazdagságát tekintve messze kimagaslik ezek közül. A számos vendégszöveget – levélmásolatokat, beszédek leiratát, politikai verseket, röplapokat stb. – tartalmazó szöveg irodalmi értékét azonban a szétagoltsága, töredékessége megkérdőjelezi, nem beszélve a szépírói igényt nélkülöző stílusról. Sanudo saját bejegyzései és kommentárjai azonban egységes keretbe foglalják ezeket a szövegeket is, így a vendégszövegek jelentése kibővül, és a napló túlnő egy egyszerű szöveg- vagy forrásgyűjteményen. A különböző szövegrészek között megfigyelhető kohéziót a naplóba illesztett nyomtatványok és környezetük kapcsolatának példáin keresztül mutatom be.

Előtte azonban érdemes a napló kronológiáját megismerni, hogy a „nyomtatványok és környezetük” viszonyt pontosabban értelmezhesük. A napló napi szerkezeti egységei rendszerint az adott napra vonatkozó alapvető információkkal kezdődnek: ünnepek, időjárási anomáliák, járvány esetén az áldozatok száma. Ezután következik a jelentős városi események időrendje és a különböző államigazgatási szervek, elsősorban a Szenátus gyűléseinek napirendje szerinti történések felsorolása: viták, döntések, jelentések és követek látogatásai. A beillesztésre szánt szövegek tartalmát rendszerint már ezekben a feljegyzésekben összefoglalta és bekapcsolta egy kataforikus utalással: *qual noterò qui sotto* – amelyet alább be fogok írni, vagy *il qual sarà qui avanti posto* – amelyet ide fogok illeszteni. Ennek a módszernek és a kommunikációs csatornák lassúságának köszönhetően zavaros kronológia alakult ki, amely nem a bejegyzett események időpontját, de még csak nem is az ezeket tanúsító iratok keltét, hanem a hírek Velencébe érke-

16 Christiane NEERFELD, «*Historia per forma di diaria*»: *La cronachistica veneziana contemporanea a cavallo tra il Quattro e il Cinquecento*, Memorie. Classe di scienze morali, lettere ed arti 114 (Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 2006), 15–17.

17 Uo., 24–25.

18 Sanudo mellett a másik három legterjedelmesebb naplót illetően lásd Neerfeld idézett munkájának vonatkozó fejezeteit.

zését követi. Így egymás mellé kerülhetnek az egy napja és az akár több hónapja keletkezett dokumentumok is. A nyomtatványok elhelyezésével Sanudo a nehezen követhető időrendet még tovább bonyolította, ugyanis a keletkezésük, létrejöttük időrendi egysége – napja vagy hónapja – után illesztette be ezeket. Ezt az elhelyezési gyakorlatot a nyomdatermékek önálló hordozója is indokolja. A kutatás jelenlegi állása szerint Sanudo bekötetlen papírivekkel járt a velencei tanácsülésekre, ezeken vezette feljegyzéseit.¹⁹ A kézi másolásra szánt szövegeket a saját bejegyzései után könnyen elhelyezhette, akár folytatólagosan a megkezdett papírvire. A nyomtatványok viszont önálló papírra készültek, ezért kitörnek a kézzel írt szöveg folytonosságából, így a hosszabb, külön papírlapra készült kéziratot másolatokkal együtt a keletkezési idejükről tanúskodó ív, vagy ívfűzet után kerülhetnek csak bekötésre.

Két példával illusztrálom, hogy a napló főszövegébe milyen módon kapcsolódnak a nyomtatványok. A talán legelsőként naplóba illesztett nyomdatermék Johannes Rauber, Miksa római király követének beszédét tartalmazza.²⁰ 1507. június 21-én Rauber két társával a Bölcsék tanácsa, Velence végrehajtó hatalmat gyakorló testülete elé járult, ahol latin nyelvű beszédet tartott. Ebben Rauber *post salutationem* ismertette a római király szándékát, hogy Itáliába vonuljon és császárrá koronáztassa magát, valamint szidta a franciákat, Sanudo pedig mindezt még aznap lejegyezte a naplójába.²¹ Augusztus 16-án már arról olvashatunk a naplóban,²² hogy Rauber távozik Velencéből, ahol nemcsak követi feladatait véggezte el, hanem beköszönő beszédét is kinyomtatta. A nyomtatvány szövegét áttekintve azt tapasztaljuk, hogy abból Rauber előadásának lényege, a követség célját érintő rész kimaradt, csak a Sanudo által *salutatió*nak nevezett, a Bölcsék tanácsa jóindulatának elnyerésére szolgáló részt rendezték saját alá. A nyomtatott *oratiót* tehát a sanudói keret új összefüggésbe helyezi, felhívja a figyelmet annak tudatosan szerkesztett, módosított voltára, sőt a kihagyott rész tartalmáról is tanúskodik. A nyomtatványt Sanudo a június 30-i bejegyzések után illesztette be, tehát a beszéd elhangzása után, de még a nyomtatás idejéről szóló bejegyzések előtt.

A második példa valójában három az egyben: az 55. kötet elejére, 1531. október 7-i dátum alá több nyomtatott rendeletet is beillesztett Sanudo.²³ A 7. levélen a Tízek tanácsának október 3-i határozata olvasható a felhalmozott gabonakészletek kötelező bejelentéséről, a 8-on az október 5-i szénárak maximalizálásáról, a

19 CRIFÒ, *I «Diarii» di Marin Sanudo...*, 49.

20 Függelék no. 1.

21 SANUDO 7/103.

22 SANUDO 7/132.

23 Függelék no. 46–48.

9-en pedig az október 4-i a bortermés kötelező beszolgáltatásáról. Sanudo a rendelet meg hozásának napján vagy annak környékén – október 3-án²⁴ és 5-én²⁵ – utalt az említett cikkek növekvő áráira és fogyó készleteire, amelyek szükségessé tették ezeket az intézkedéseket. A bort és a gabonát illető rendelkezéseket október 5-én már ki is hirdették, Sanudo ekkor jelezte, hogy azokat be fogja illeszteni: *le copie è scrite qui avanti*.²⁶ Október 8-án pedig már azt jegyezte fel,²⁷ hogy a Tízek tanácsának engedélyével nyomtatják és árusítják a rendeletek szövegét.

A feltárt nyomtatványok több mint felére találunk efféle utalást, amely szinte minden esetben érdemi adalékot tartalmaz a nyomtatvány létrejöttének körülményeiről is. Az esetek felében Sanudo utal a nyomtatás tényére, az esetek harmadában pedig a nyomtatvány naplóba illesztésére is. Az utalások között előfordulnak olyanok is, amelyekhez nem tartozik beillesztett dokumentum, de ezek még önmagukban is hordoznak értékes információkat. Egy hiányzó tombolahirdetmény esetében például megtudjuk, hogy ki bocsátotta ki, hogy pótvjátékként tartozik egy korábbi sorsoláshoz, és hogy nyomtatásban került közzétételre.²⁸ A Velencébe érkező Paolo Ziani inkvizitor első prédikációjából is maradtak olyan fogódzók Sanudónál, amelyek segítségével a tartalom alapján akár azonosítani is lehetne ezt a nyomtatványt.²⁹ Különösen érdekes az az utalás, amely a Luther-könyvek birtoklását szankcionáló bulla (*Decet Romanum Ponteficem*) kihirdetése kapcsán maradt fenn.³⁰ Sanudónak volt példánya a nyomtatott hirdetményből,³¹ de mégsem illesztette azt be. Ez a napló leírása és bekötése között eltelt idő következménye is lehet, amely alatt elkeveredhetett a nyomtatvány, vagy amelynek elteltével Sanudo figyelmét elkerülte, hogy a könyvkötés előtt a megfelelő helyre illessze azt. Megállapítható, hogy Sanudónak sikerült a nyomtatványokat is a narrációba kapcsolni,³² így a hibrid szövegek egyik korai formáját hozta létre.

A vendégszövegek között mediális szempontból átmeneti helyet foglalnak el a nyomtatványokról kézzel készült másolatok, amelyekre csak a napló első köte-

24 SANUDO 55/15.

25 SANUDO 55/18.

26 SANUDO 55/18.

27 SANUDO 55/29.

28 SANUDO 44/244.

29 SANUDO 46/28.

30 SANUDO 30/76: feljegyzés a bulla kihirdetéséről, melyben szerepel a kapcsolódó szövegre utaló *ut in ea kifejezés*.

31 SANUDO 30/73.

32 A kéziratos szövegek másolatainak szerepét és kapcsolatait a *Hírmorzszákból Világkrónika* című tanulmányomban ismertetem a megjelenés előtt álló *Töredéktől töredékig* című kötetben (Bibliotheca Scientiae & Artis 13, Budapest: OSZK).

tében találtam példákat. Amikor 1496-ban az angol király is csatlakozott az egy évvel korábban alakult Szent Ligához, az eseményről röplapon adtak hírt Velencében.³³ Ennek szövegét Sanudo a naplóbejegyzéseket folytatva másolta le, ezen kívül rögzítette a szöveg nyomtatásának tényét és azt is, hogy a nyomtatványt a ligában résztvevő uralkodók ábrázolásai és róluk szóló asszonáncokban végződő versikék is díszítik. Ugyan önálló oldalra készült, de hasonló a Girolamo Savonarolát figyelmeztető pápai bréve népnyelvre fordított változata is.³⁴ A nyomtatvány szövege után Sanudo feljegyzi, hogy az intés hatására Savonarola felhagyott a prédikációval, de levelet írt a követőinek, hogy „fog ő még annyit prédikálni, mint addig soha”.³⁵ A bréve bemásolásának módszerével homlokegyenest ellenkezik, hogy Sanudo ennek a levélnek a szövegét éppen azért nem másolta be, „mert ki is van nyomtatva”.³⁶ A másolás elhagyását két további érveléssel is indokolja: a levél nagyon hosszú és *cosa fratescák*at tartalmaz, vagyis Savonarolára jellemző gondolatokat. A *fratesco* (a. m. barátokra jellemző, velük kapcsolatos) melléknevet a mai olaszban is jellemzően pejoratív értelemben használják, a korszakban pedig elsősorban Savonarolára és követőire utaltak vele. Sanudo fogalmazásmódjából is érezhető tehát, hogy ellenszenvet érezhetett a domonkos szerzetes iránt, valószínűleg inkább ez indíthatta a másolómunka hanyagolására, mint a szöveg nyomtatott formában is elérhetősége. Az, hogy a nyomtatott szövegek kézzel írt másolata csak a napló elején jelenik meg, valamint hogy az utolsó kötetekben a nyomtatványok száma egyre növekszik, arra enged következtetni, hogy bár Sanudo eredetileg teljes naplóját kézzel akarta összeállítani, napi szinten szembesülve az ezzel járó fáradtsággal, a folyamatosan halmozódó anyag mennyiségével, végül a nyomtatványok egyre növekvő számával, a nyomtatásban is elérhető anyagokat inkább egyszerűen bekötötte a naplóba.

Ezek az egy művön belül megfigyelhető szövegalkotási, kézirat-produkciós eljárások élesen világítanak rá arra, hogy a kéziszajtó korának kezdetétől fogva hányféleképpen léphetett interakcióba a kézzel írott és a nyomtatott szöveg, valamint hogy a szerzők, másolók milyen motivációkból választottak ezek közül. A *Diarii* részletei így példaként szolgálhatnak a hosszú reformáció kutatásának mediális perspektívájához,³⁷ ezen túl pedig tartalmilag is figyelemre méltóak lehetnek az

33 SANUDO 1/251–252.

34 SANUDO 1/632–633.

35 SANUDO 1/634.

36 SANUDO 1/634.

37 Erről bővebben lásd: TÓTH Zsombor, „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionális kultúrák és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800) (Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 733–738.

új, tágabb kronológiai határok között értelmezett vizsgálatokhoz, hiszen nemcsak Luther fellépésének első hírei és fogadtatása talált visszhangra a napló lapjain,³⁸ hanem – ahogy Savonarola példáján is látni lehet – a késő középkori megújulási mozgalmak is megjelennek abban.

A nyomtatványok változatossága fölveti a kérdést, hogy milyen megfontolás vezette Sanudót ezek megőrzésére. A *Diarii* célját – Velence történelmének és dicsőségének reprezentálását – ismerve különösen a tombolák és a bulvár jellegű, szenzációhajhász röplapok hirdetményeinek beillesztése nem magától értetődő.

Egyfelől ezek a szövegek ugyanúgy kordokumentumok, ahogyan a követjelentések, előfordult ugyanis, hogy a tombolák nyereményeként városi tisztségek, paloták is kisorsolásra kerültek. Sanudo utalásai a tombolahirdetmények kontextualizálását, a játék valódi jelentőségének megértését is segítik, mert gyakran nemcsak a tombolaszelvényeket forgalomba hozó személyt rögzítik, hanem azt is, hogy kik versengtek az adott játék lebonyolításának lehetőségéért, vagy ki nek az adósságát törlesztették ilyen módon.³⁹

Az illusztrált röplapok beillesztésének hátterében pedig az állhat, hogy ezek a különleges események leírásánál, elbeszélésénél hatékonyabban tanúskodhatnak. Például nemcsak I. Miksa, hanem V. Károly német-római császárrá koronázásával kapcsolatban is kerültek nyomtatványok a naplóba. Sanudo két metszetet illesztett 1530. február végére, amely hónapban a koronázás történt. Az egyikben az új császár mellképe látható, míg a másikat a szakirodalom Nagy Károly koronázási jelenetének tartja.⁴⁰ A kiemelkedő horderejű eseményről Sanudo több részletes beszámolót másolt a februári bejegyzések végére, ez magyarázhatja, hogy lehetőségei szerint illusztrálni is kívánta a történeteket. Hasonló okokból kerülhetett a naplóba egy léggöproptikai jelenségről készült röplap,⁴¹ amely a

38 Georg Martin THOMAS, *Martin Luther und die Reformationsbewegung in Deutschland vom Jahre 1520–1532 in Auszügen aus Marino Sanuto's Diarien* (Ansbach: C. Brügel & Sohn, 1883). Nyelvtörténeti érdekesség, hogy a wittenbergi reformer neve Sanudónál tűnik fel itáliai népnnyelvű szövegben először, lásd: Wolfgang SCHWEICKARD, „I volumi dei nomi di persona del Deonomasticon Italicum (DI)”, *Rion* 19 (2013): 129–136., idézi: Lorenzo TOMASIN, „I Nomi Di Lutero e Dei Protestanti Tra Sanudo, Ruzante e i Dialetti Moderni”, in «*parole Assasonè, Paie, Slettrane*» *Omaggio a Marisa Milani*, 137–154 (Padova: Padova Cleup, 2018), 138–139.

39 A velencei tombola születéséről nagyrészt ezen nyomtatványok és bejegyzések alapján készült összefoglalót ld.: Alberto FIORIN, „Nascita e sviluppo delle lotterie a Venezia”, in *Homo ludens, Internationale Beiträge des Institutes für Spielforschung und Spielpädagogik der Universität Mozarteum Salzburg VII*, Hg. Günther G. BAUER, 101–128 (München–Salzburg: Katzibichler, 1997).

40 Giovanni SASSU, „«All'uso degli imperatori romani»: L'incoronazione di Carlo V”, *Iconocrazia* 0 (2012 január), <http://www.iconocrazia.it/old/archivio/00/01.html>.

41 Függelék no. 44. A röplapok közül azért ezt választottam példának, mert a szövegkiadás készítőinek ebben az esetben a fametszett illusztrációt is sikerült reprodukálni.

dél-itáliai Troia település felett megjelent három napot és három holdat ábrázolja tizenhárom csillaggal.⁴² A légköri tűneménnyel egyidőben kenyér is hullott az égből, minderről egy beszámoló részletét is a ritka látványosságot ábrázoló metszet alá nyomtatták. Sanudo az 1531. augusztus 19-i bejegyzésekhez illesztette a nyomtatványt, amelynek szövege nem tartalmaz dátumot, és a környező szövegben sem találunk olyan jelet, amely indokolná, hogy miért ide került ez a röplap. Véletlen egybeesés, hogy a *Halley*-üstökös éppen ezekben a napokban tűnt fel az éjszakai égbolton, erre vonatkozóan is számos megfigyelés olvasható Sanudónál.⁴³ A rendkívüli égi látványosságok iránti megnövekedett érdeklődés is magyarázhatja a röplap beillesztését.

De a nyomtatványok – és általában a naplóba foglalt vendégszövegek – szerepe nem merül ki Velence életének dokumentálásában és illusztrálásában. Sanudo szenvedélyes gyűjtő volt, gyűjteményeinek csodájára jártak, például a több ezer kötetes könyvtárának,⁴⁴ amelyről még vers is született.⁴⁵ Bár konkrét könyvvásárlásra vonatkozó bejegyzést nem találtam,⁴⁶ Sanudo több, a naplóban nem szereplő kisnyomtatványról megjegyezte, hogy azokból saját példánya van: például a portugál király egy leveléből,⁴⁷ vagy a Luther Márton ellen kiadott bullákból.⁴⁸ A naplót tehát Sanudo a nyomtatványok megőrzésére, és egyfajta katalogizálására is használta. A megőrzés tudatos szándékára utalhat az is, hogy a nyomtatott anyagokat Sanudo nem használta ki írófelületként: annak ellenére, hogy élete alkonyán panaszkodott a naplóhoz vásárolt papír árára,⁴⁹ egy kivételtől eltekintve⁵⁰ soha nem írt a nyomtatványok üres hátoldalára.

42 A röplap egy halojelenséget ábrázol, amelyet a légkörben található jégkristályokon megtörő fény hoz létre. A jelenség értelmezéséhez nyújtott segítséget köszönöm Farkas Gábor Farkasnak.

43 Pl. SANUDO 54/550–552.

44 Sanudo naplójában (22/172) 2800 db könyvről (1516), végrendeletében (1533, kiadása: *Prefazione*, 101–107.) pedig 6500 címet tartalmazó könyvtáráról ír.

45 Lásd Angela CARACCILO ARICÒ, „Inattesi incontri di una visita alla biblioteca di Marino Sanudo il Giovane”, in *Humanistica Marciana: Saggi offerti a Marino Zorzi*, a cura di Simonetta PELUSI e Alessandro SCARSELLA, 79–91 (Milano: Biblion, 2008).

46 Ugyanakkor a szövegkiadás előszava szerint Sanudo említést tesz egy birtokában lévő különleges Bibliáról (*Prefazione*, 55.), továbbá a Luther-könyvek birtoklását is betiltó *Exsurge Domine* című bulla kapcsán megjegyezte, hogy a protestáns teológus egyik művéből található példány a könyvtárában.

47 SANUDO 16/637.

48 SANUDO 29/135, 30/72–73. További utalások kisnyomtatványok birtoklására: 45/573: gyászbeszéd Giorgio Corner temetésén; 52/493: bulla a török ellenes harcra gyűjtésről, 56/843: periratok.

49 Pietro BETTIO, *Intorno ai Diarii Veneti scritti da Marino Sanuto il Giovane in volumi LVIII: Documenti per la prima volta pubblicati in occasione delle nozze Martinengo-Malipiero* (Venezia: Picotti, 1828), 12.

50 Függelék, no. 3.

A nyomdatermékeken kívül Sanudo festményeket és rajzokat is gyűjtött,⁵¹ lo-vagi versekről állított össze listát,⁵² naplójába pedig olthatatlan lelkesedéssel és kíváncsisággal halmozta fel az ismert világ minden tájáról érkező információkat, érdekességeket. Ezek a gyűjtemények párhuzamba állíthatók Sanudo korának több jelenségével, például az első Wunderkammerek megjelenésével, amelyek ki-állítás formájában mutatták be a világ csodáit. De nemcsak a fizikai kollekciók megjelenése tehető erre a korszakra, hanem „az irodalomban is a lista lett az az eszköz, amellyel az első csapásokat mérték a világnak a nagy középkori summák által szentesített rendjére.”⁵³ Sanudo naplóját, mintegy a szerző életében törté-tek listáját egy, a saját idejében korszerű munkának tekinthetjük, amely igyeke-zett lépést tartani az ismert világ tágulásával, feltárulásával, amelyet a középkori krónikaformák már nehezen tudtak volna hitelesen ábrázolni. Naplójával olyan áramlatokat előzött meg, mint a 16. század második felében virágkorukat élő itáliai *poligrafók*,⁵⁴ illetve a Sanudo működése vége táján, VIII. Henrik ural-kodásának idején még csak éledező angol régiséggyűjtői mozgalmat,⁵⁵ amelyek ugyancsak listázó, tezauráló módszerrel törekedtek a múltat feltárni és az emlé-keket megőrizni.

Sanudo naplója egyfajta verbális csodakamrának is tekinthető, amelyet a jelen tanulmányban részletezett nyomtatványokon túl olyan különlegességek gazda-gítanak, mint egy Szűz Mária megjelenéséről készült metszet,⁵⁶ egy torzszülött világra jötteinek moralizáló értelmezését hirdető plakát,⁵⁷ vagy éppen a szultán koronájáról készült leírás,⁵⁸ és a sor még hosszan folytatható lenne. A tezaurálás sikerét a napló világszerte kiemelkedőnek elfogadott forrásértékén túl az is bizo-nyítja, hogy az abban foglalt nyomtatványok kuriózumként, esetenként unikum-ként maradtak fenn. A tombolanyomtatványok kapcsán már utaltam arra, hogy

51 *Prefazione*, 56.

52 Vincenzo CRESCINI, „Marin Sanudo precursore del Melzi”, *Giornale storico della letteratura italiana* 5 (1885): 181–185.

53 Umberto ECO, „A lista mámore”, in Umberto ECO, *Ellenséget alkotni és más alkalmi írások*, 132–155 (Budapest: Európa, 2011), 144.

54 Sanudo alakjának értelmezését a *poligrafók* egyik illusztris, velencei tagjának előképeként lásd: Angela CARACCILO ARICÒ, „Marin Sanudo il Giovane precursore di Francesco Sansovino”, *Lettere italiane* 31 (1979): 419–437.

55 Graham PARRY, *The Trophies of Time: English Antiquarians of the Seventeenth Century* (Oxford: Ox-ford University Press, 2009), 2. Idézi VIRÁG Csilla, „Helyi közösség és performativitás: A Tutbury énekmondó udvar”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8.*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 29–53 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

56 Függelék no. 19.

57 Függelék no. 15.

58 SANUDO 55/634–635.

a napló szinte önmagában elég volt a játék eredetének feltárásához, de talán még jelentősebb, hogy a szintén említett V. Károlyról készült nyomat az egyetlen hiteles ábrázolás a császár Bolognában készítettett aranykoronájáról.⁵⁹ A vendégoldalak naplóban elhelyezésével tehát Sanudo legalább annyival hozzájárult a beillesztett nyomtatványok értelmezéséhez, kontextualizálásához, amennyivel saját művét is gazdagította velük.

Függelék – A kutatás során azonosított nyomtatványok

Az alábbi táblázatban sorolom fel a kutatás során vizsgált nyomtatványokat. A tanulmányban használt egyedi azonosítószámot követően a kézirat kötetének és levele(i)nek számát, majd a szövegkiadásnak a kézirrattal megegyező számú kötetében található hasábok számát tüntettem fel. A legtöbb esetben egy oldalukon nyomtatott levelek száma mellett a recto/verso rövidítés a kéziratban elfoglalt helyzetet jelzi. Minden esetben megadtam, hogy a napló melyik napra vonatkozó bejegyzéseit követően található az adott nyomtatvány, illetve, ha volt rá lehetőség, a szöveg keletkezésének dátumát is jeleztem. A nyomtatvány szerzőjét és címét követően az elérhető megjelenési adatokat (hely, nyomdász, idő) is feltüntettem. Mivel ez utóbbi a röplapok aktualitása miatt megegyezik a „Dátum után” évével, ahol más megjelenési adat nem állt rendelkezésre, külön nem jeleztem. A nyomtatványok szövegének nyelvét rövidítve tüntettem fel, végül a kapcsolódó szöveghelyeknél ugyancsak rövidítéseket alkalmaztam: T – *a nyomtatvánnyal tematikus kapcsolatban álló*, NY – *nyomtatásra utaló szövegrész* és B – *beillesztésre utaló szövegrész*. Előttük a hivatkozási szám a szövegkiadás kötetét és hasábját jelzi.

No.	Vol./C. (Ms) [Col. (Ed.)]	Dátum után (szöveg kelte)	Kibocsátó, cím (nyomtatvány leírása)	Nyelv	Kapcsolódó helyek
1	7/51r–52v [109–111]	1507. 06. 30. (1507. 06. 21.)	Johannes Rauber, Miksa római király követének első beszéde a Bölcsék tanácsa előtt	lat	7/103 (T); 7/132 (NY)
2	7/316r [675]	1508. 11. 30. (1508. 11. 29.)	A Tízek tanácsa által meghatározott pénzváltási árfolyamok	ita	7/673 (T, B); 7/676 (T, B)
3	8/35v [77–78]	1509. 04. 09. (1509. 04. 10.)	Antonio Contarini velencei pátriárka rendelete a papok öltözködéséről	lat	

59 SASSU: „«All’uso degli imperatori romani»...”.

No.	Vol./C. (Ms) [Col. (Ed.)]	Dátum után (szöveg kelte)	Kibocsátó, cím (nyomtatvány leírása)	Nyelv	Kapcsolódó helyek
4	11/408r [796–799]	1511. 02. 05. (1511. 02. 04.)	Az Öltözködési felügyelők tiltó rendelete az ékszeresek használatáról	ita	11/796 (T)
5	25/62r [116–117]	1517. 11. 30. (1517. 12. 14.)	Antonio Contarini megvonja a szent helyek menhely-jogát	lat	
6	25/63r [117–118]	1517. 11. 30. (1517. 11. 22.)	Antonio Contarini rendelete a papok öltözködéséről	lat	
7	34/222r [413–420]	1523. 09. 16. (1523. 09. 13.)	Paolo Borgasio és Marcantonio Regino kivetí a pápa által kért két tized hadiségélyt	lat	
8	34/235r [440–441]	1523. 09. 22.	Giovanni Manenti tombolajátékot szervez	ita	34/429–430 (T)
9	37/114r [191–192]	1524. 11. 13.	Ludovico di Oratio tombolajátékot szervez	ita	37/165 (T); 37/166 (T)
10	38/183r [279–281]	1525. 05. 10. (1525. 05. 10.)	Ludovico di Oratio tombolajátékot szervez	ita	
11	39/48r [75–76]	1525. 06. 14.	Giovanni Manenti tombolajátékot szervez	ita	39/45 (T)
12	39/184bis r [279]	1525. 08. 05.	Giovanni Manenti tombolajátékot szervez	ita	39/281 (T, NY, B)
13	40/213r [317]	1525. 11. 20.	Giovanni Zane tombolajátékot szervez	ita	40/297 (T, B)
14	40/330r [495–496]	1525. 12. 16. (1525. 12. 12.)	Antonio de Leyva és Alfonso d'Avalos rendelete a milánóiak hűségesküjéről	lat, ita	40/482 (T, NY, B)
15	40/435r [652–653]	1526. 01. 12.	Illusztrált röplap a castelbaldói torzszülöttről	ita	40/650 (T, NY, B)
16	40/502r–503v [749–754]	1526. 01. 31. (1526. 01. 25.)	Az Öltözködési felügyelők rendelete a női ruhák uszályáról (Venezia, Paolo Danza, [1526])	ita	40/713–714 (T)
17	40/504r [754–757]	1526. 01. 31. (1526. 01. 25.)	VII. Kelemen pápa 1526. január 25-én kelt bullája	lat, ita	
18	41/136r [205–206]	1526. 04. 21.	Girolamo Bambarara tombolajátékot szervez	ita	41/201 (T)
19	41/166r [247–248]	1526. 04. 29.	Beszámoló a Szűzanya jelenéséről	ita	
20	41/242a r–242d v [351–358]	1526. 05. 18.	V. Károly bevonulási díszletei Sevillában (Roma, [s. n.], 1526. 04. 30.)	ita, spa	
21	41/334r [494–495]	1526. 06. 06.	Girolamo Bambarara tombolajátékot szervez	ita	41/493 (T)

No.	Vol./C. (Ms) [Col. (Ed.)]	Dátum után (szöveg kelte)	Kibocsátó, cím (nyomtatvány leírása)	Nyelv	Kapcsolódó helyek
22	42/51v [85–89]	1526. 07. 09.	Bernardo Marconi és társai tombolajátékot szerveznek	ita	42/85 (T)
23	44/155r [246–249]	1527. 03. 10. (1527. 03. 01.)	Altobello di Averoldi, a Velencébe delegált pápai legátus a jubileumi búcsúkról szóló bulla összefoglalását közzéteszi (Venezia, Bernardino dei Vitali, [1527].)	lat	44/232 (T, NY)
24	44/252r [401–406]	1527. 03. 31. (1527. 03. 01.)	Altobello di Averoldi a jubileumi búcsúkról szóló bulla összefoglalását közzéteszi (Venezia, Bernardino dei Vitali, [1527].)	ita	44/337 (T, NY)
25	45/80r [123–130]	1527. 05. 17. (1527. 05. 17.)	Girolamo Quirino és Marcantonio Regino kivetí a pápa által kért két tized hadiségelyt	lat	
26	46/130r [200–202]	1527. 10. 14. (1527. 10. 01.)	Giovanni Manenti tombolajátékot szervez	ita	46/153 (T, NY); 46/200 (T, B)
27	46/429r [650–651]	1528. 02. 28.	Giovanni Manenti tombolajátékot szervez	ita	
28	47/306r [454–455]	1528. 05. 16.	Giovanni Manenti tombolajátékot szervez	ita	
29	47/307r [456–459]	1528. 05. 16.	Giovanni Manenti tombolajátékot szervez	ita	
30	48/254r [331–333]	1528. 08. 01. (1528. 08. 01.)	Az Egészségügyi felügyelők rendelete a járványügyi korlátozásokról és intézkedésekről	lat, ita	
31	48/297r [393–395]	1528. 08. 21. (1528. 08. 21.)	Az Egészségügyi felügyelők rendelete a járványügyi korlátozásokról és intézkedésekről	ita	48/401 (NY)
32	49/99r [136]	1528. 11. 09.	Velence városa tombolajátékot szervez	ita	
33	49/197r [276–278]	1528. 12. 23. (1528. 12. 23.)	A Szenátus rendelete a járványügyi korlátozásokról és intézkedésekről	ita	

No.	Vol./C. (Ms) [Col. (Ed.)]	Dátum után (szöveg kelte)	Kibocsátó, cím (nyomtatvány leírása)	Nyelv	Kapcsolódó helyek
34	50/95r [140–141]	1529. 04. 10. (1529. 04. 10.)	Az Öltözködési felügyelők tiltó rendelete az ékszerek használatáról (Venezia, Paolo Danza, [1529])	ita	
35	50/199r [306–307]	1529. 05. 07. (1529. 05. 08.)	Az Öltözködési felügyelők tiltó rendelete az ékszerek használatáról	ita	
36	51/97r [161–162]	1529. 07. 24.	Velence városa tombolajátékot szervez	ita	
37	52/342r [504–508]	1530. 01. 21.	Andrea Diedo tombolajátékot szervez	ita	52/499 (T, NY)
38	52/438r [653–654]	1530. 02. 28.	V. Károly mellképe	lat, ger	
39	52/439r [655–656]	1530. 02. 28.	Nagy Károly (?) koronázási jelenete	–	
40	53/68r–68v [120–123]	1530. 04. 05. (1530. 04. 05.)	Altobello di Averoldi pápai bullát tesz közzé	lat	
41	54/186r [356–358]	1531. 03. 28.	Andrea Diedo tombolajátékot szervez	ita	54/362 (T, NY)
42	54/210r [406–408]	1531. 04. 30.	Velence városa tombolajátékot szervez	ita	
43	54/211r [409–410]	1531. 04. 30.	Andrea Diedo tombolajátékot szervez	ita	
44	54/286r [551–552]	1531. 08. 19.	Halojelenség Troia felett	ita	
45	54/294r [571–572]	1531. 08. 30. (1531. 08. 31.)	A Tízek tanácsának rendelete a száműzöttekről	ita	
46	55/7r [20–22]	1531. 10. 07. (1531. 10. 03.)	A Tízek tanácsának rendelete a gabonakészletekről	ita	55/15 (T); 55/18 (B); 55/29 (NY)
47	55/8r [22–24]	1531. 10. 07. (1531. 10. 05.)	A Tízek tanácsának rendelete a szén áráról	ita	55/18 (T); 55/29 (NY)
48	55/9r [24]	1531. 10. 07. (1531. 10. 04.)	A Tízek tanácsának rendelete a bor áráról	ita	55/15 (T); 55/18 (B); 55/29 (NY)
49	55/24r [55–56]	1531. 10. 13. (1531. 10. 13.)	A Szenátus rendelete a tölgyültetések bejelentéséről és regisztrálásáról	ita	
50	55/67r [149–150]	1531. 11. 17. (1531. 11. 15.)	A Tízek tanácsának rendelete a gabonakészletekről	ita	55/142 (B)

No.	Vol./C. (Ms) [Col. (Ed.)]	Dátum után (szöveg kelte)	Kibocsátó, cím (nyomtatvány leírása)	Nyelv	Kapcsolódó helyek
51	55/194r [396–398]	1531. 01. 29. (1531. 02. 07.)	A Tízek tanácsának rendelete a köztisztviselőkről	ita	55/396 (T)
52	56/389r [998]	1532. 09. 26. (1532. 09. 25.)	A Tízek tanácsának rendelete a fegyverviselésről	ita	56/996 (T)
53	56/390r [999]	1532. 09. 26. (1532. 09. 26.)	A Tízek tanácsának rendelete a száműzöttekről	ita	
54	57/23r [74–75]	1532. 10. 16. (1532. 10.)	Velence városa tombolajátékot szervez	ita	57/72 (T, NY, B)
55	57/83v [238–241]	1532. 11. 18. (1377.)	Tommaso Barbarigo végrendelete	lat	57/237 (T)
56	58/32v–35r [107–114]	1533. 05. 02. (1533. 05. 08.)	Az Öltözködési felügyelők rendelete a ruhákról (Venezia, Paolo Danza, [1533])	ita	58/146 (T, NY, B)

A közösségi identitás formálódása latinul, alkalmi versekben a 18–19. század fordulóján

Irodalomtörténeti adalékok a nemesi nemzet
és a kulturális nacionalizmus közötti átmeneti időszakhoz

Előzmények

Tanulmányomban az alkalmi költeményeket a patriotizmus diskurzusai felől olvasom, hogy egy olyan, a 18–19. század fordulóján érvényes politikai narratívát mutassak be, amelyben Hunyadi Mátyás budai udvara jelenik meg, annak szinte minden fontos reprezentatív funkciójával együtt. Elemzésemhez szükségképpen az e narratívát felmutató társadalmi bázis vizsgálata is hozzátartozik, különös tekintettel az összetételére. Bevezetésképp azonban előbb néhány szemléleti megfontolást teszek.

A 18. század végén, mivel az oszmán uralom széles körű kulturális és gazdasági hanyatlással járt együtt, a kortársak joggal vágyhattak egy gazdagabb kor után, különösképp kulturális szempontból. A budai vár 1715 és 1769 között elhúzódo rekonstrukciója, nem beszélve a budai Királyi Magyar Tudományegyetemről, amelyet 1780-ban avattak föl, és a nemrég felújított királyi palotában helyeztek el, egy új aranykor, a Mátyás király-féle reneszánsz udvar megelevenedésének az élményéhez is vezetett. Ahogy a Mátyás-féle propaganda őt magát mint Attila régi dicsőségének visszaszerzőjét ábrázolta, egy adott társadalmi csoport Mária Teréziában Mátyás elveszett dicsőségének megújítóját látta.

Ennek a társadalmi csoportnak és csoportidentitásának ábrázolására hat latin, valamint egy magyar nyelvű alkalmi költeményt választottam. E szegényes reprezentatív mintára való tekintettel kutatásom látószöge vállaltan önkényes. Ugyanakkor olyan alkalmi szövegekre hozok példákat, amelyek a historia litteraria tág

* A tanulmány a Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport (Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet) keretében készült.

diszciplináris keretei között vagy a hazai, elsősorban egyetemi intézményi struktúra kialakulásáról, ezen belül Buda rehabilitációjáról szólnak, vagy pedig a rendi társadalom elitjének a kultúrára és annak gazdasági aspektusaira tett hatásgyakorlását szorgalmazzák. Vagyis a kultúra intézményesülésének és finanszírozásának általános jelenségét, lévén a korabeli rendi költészet bejáratott toposzai ezek, induktív módon, néhány konkrét példán keresztül kísérlem meg értelmezni és azután egyedi fénybe állítani. Ekképp a budai egyetemalapításhoz kapcsolódik az első négy vizsgált költemény: Patachich Ádám kalocsai érsek és Mariosa Jakab érseki könyvtáros, valamint Molnár János, az egyetemi tanács ülnöke és ismét Mariosa Jakab jegyzik ezeket a szövegeket oly módon, hogy Mariosa Jakab mind Patachichnak, mind Molnárnak a költeményére egy-egy válaszversben reagált. Ezek a versek tehát 1780-ban, az egyetemalapítási ünnepségre jelentek meg nyomtatásban Budán: a királyi egyetemi nyomda a Patachich–Mariosa, illetve Molnár–Mariosa verseket két különálló kiadói kolligátumban jelentette meg. Itt hívom fel a figyelmet arra, hogy e négy verssel már egy korábban megjelent tanulmányomban is foglalkoztam.¹ Ebben szintén azt vizsgáltam, hogy e szövegek hogyan teremtenek párhuzamot a műveltség fellendítése alapján Mátyás király és Mária Terézia alakjai között. Azonban e tárgyalt kérdést ott még nem helyeztem el a közösségi identitás számomra már akkor is érzékelt diskurzusában, és nem reflektáltam az intézményesülés megkerülhetlenné váló kérdésére sem.

A további három költemény egymástól függetlenül jelent meg. Azt, hogy ebben a dolgozatomban mégis egymás mellé kerültek, hasonló témáikon túl az indokolja, hogy Mátyás budai udvarának Pallasz Athéné mellett – akiről az előbb említett négy költemény szól – egy másik reprezentatív mitológiai figurája köré szerveződnek, ez pedig Héraklész. A megjelenés sorrendjében haladva az első költeményt Agyich István pécsi kanonok szerezte, 1786-ban jelent meg Pécssett a város török alóli fölszabadításának századik évfordulójára, s a szerző Széchényi Ferencnek címezte. A második Hannulik János Krizosztomnak, a kor Európa-szerte híres piarista költőjének verse, amelyet a Szatmár vármegyéből hazatérő József nádornak címzett, s 1805-ben jelent meg Pesten. A harmadik, az összes többi költeménytől eltérően magyar nyelvű, Verseghy Ferencé, aki szintén József nádorhoz címezte költeményét, de már a nemzeti könyvtár kapcsán; ez 1806-ban jelent meg Budán. Ezek a versek tehát amellet, hogy Mátyás propagandájának

1 RÉDEY János, „...dum Pallada Budam... studiosa reducis. A budai Magyar Királyi Tudományegyetem 1780. június 25-ei felavatásának kortárs visszhangja a magyarországi kései humanista költészetben”, in *KOR/TÁRS: Kapcsolat, háló(zat) és közösség az 1800 előtti Európában*. Fiatalok Konferenciája 2018, szerk. ERDŐDI Alexandra Anita, FINTA Mária Anna, MOLNÁR Annamária, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk, 171–187 (Budapest: Reciti Kiadó, 2019).

egyik központi mitikus alakja, Héraklész révén szorosan köthetők Budához, az intézményesülőben lévő kultúra rendi társadalom felé közvetített finansiális igényeinek közvetítőiként szerepelnek a tanulmányomban.²

Politikai beszédmódok és narratívák ölelkezése

a) A szóban forgó politikai narratíva

Debreczeni Attila *Nemzet és identitás a 18. század második felében* című tanulmánya a „józsefi-kor” politikai beszédmódjait elemezte. Tanulmányában kulcsfontosságú a republikánus beszédmód és a tudós hazafi beszédmód fúziója. A republikánus beszédmódhoz tartozik az ősi erény és a dicsőség, a rendi alkotmány védelme, illetve a hanyatlás képzete. A republikanizmus esetében a *vera nobilitas* a nemesi származásban és az örökölt szabadsághoz való jogban testesül meg, amihez ciklikus időszemlélet társul. E szabadsággal jár együtt a kormányzáshoz való jog és kötelezettség. Ezzel szemben a tudós hazafi beszédmódot általában a tudományok kiteljesítése, az emberiség, a benne foglalt nemzet tökéletesedése jellemzi.³

Vegyük például, s egyszersmind az argumentálás vezérfonalául Wallaszky Pál történeti szemléletét, aki 1808-ban Budán megjelent irodalomtörténeti művében, a második kiadás előszavában dicséri azt az előrehaladást, amelyet a humán és a reál tudományok tettek meg a 18. század utolsó két évtizedében, szemben a megelőző időszakokkal. Wallaszky e tendenciát II. József, II. Lipót, illetve I. Ferenc alatt az enyhe cenzúra által biztosított sajtó- és írói szabadságnak tudja be.

Valóban azt merem állítani, hogy a megelőző század utolsó két évtizedében, a természet- és humán tudományok, miután a halhatatlan II. József, II. Lipót és a mostani II. Ferenc

- 2 Meg kell még említenem, hogy egy másik tanulmányom, amely Héraklésznek és a zsarnoknak a viszonyát érinti például ez utóbbi említett három alkalmi költemény esetében, megjelenés alatt áll. Azonban e három vers elemzésekor már ennek a még nem megjelent dolgozatomnak az eredményeit is felhasználtam. E dolgozatnak, amely a Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport által 2019. május 30. és június 1. között Keszthelyen tartott *The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Empire, 1750–1820* nemzetközi konferenciájának készülő tanulmánykötetében jelenik majd meg, munkacíme: *Hercules vs. the Tyrant: An Unwavering Tradition within the Kingdom of Hungary during the Renaissance Period and the Age of Enlightenment*, in *The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy, 1750–1820*, ed. Gábor VADERNA (Vienna: Praesens Verlag, 2021). Így némiképp ezt és a korábban említett másik tanulmányomat ötvözi ez a mostani dolgozat.
- 3 DEBRECZENI Attila, „Nemzet és identitás a 18. század második felében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 513–552, 531–537.

császár igen jóindulatú kormányzása alatt a cenzorok féktelensége visszaszorult, és a szellemnek, illetve a sajtónak szabadságot engedtek, több előmenetelt tettek, mint a fennmaradó idő teljes egészében.⁴

Ezen állítás szerint a tudomány két évtized alatt többet változott, mint több évszázad leforgása alatt, mégpedig pozitív irányban. Wallaszky az említett uralkodók nevével a hazai viszonyokat fémjelzi, álláspontja jól érzékelhetően a tudós hazafiéval rokon. Ennél is árulkodóbb, hogy intézménytörténeti munkája második részét egy korábbi, a reneszánszsal kezdődő (Corvin Mátyás kora), és egy későbbi, a 18. századi kortárs intézményesülés (Mária Terézia uralkodása) mentén osztotta fel. Utóbbi folyamatot Bécsből eredeztette, tudniillik az oktatás át-szervezését a Bécsi Egyetem mintájára végezték, és leírása alapján egészen a budai egyetem 1777 és 1780 között zajló felállításáig eltartott. Véleményem szerint ez az intézményesülési folyamat lehet a kapocs Buda újjászületésének megéneklése és a Mátyás propagandájában is kiemelt helyen szereplő mitikus alakok, Pallasz és Héraklész alakjának a királyság 18. századi kulturális, társadalmi és gazdasági helyreállításában megragadható felértékelődése között.⁵ Wallaszky Pál intéz-

4 „Sane ex vero affirmare audeo, postremo seculi superioris vicennio, Litteras solidiores et humaniores, repressa Censorum intemperie, et ingenii ac prelo libertate, sub indulgentissimo immortalium *Iosephi II. Leopoldi II. et praesentis Franciscis II.* Augg. Regimine concessa, plus progressionis fecisse, quam relinquo integro.” WALLASZKY Pál, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiiis regni ad nostra usque tempora*, editio altera auctior et emendatior (Budae: typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1808), v.

A latin szövegrészletek itt és a továbbiakban is saját fordításomban szerepelnek. Wallaszky a második kiadásban a fenti mondatához a következőket fűzi még hozzá: „Certe memoria dignum est, hac aetate, anno uno, uti Catalogus Cl. Professoris Schedii [...] atque annorum 1801. 1802. docet, plura in omnibus scientiis Opera in publicum prodiisse, quam olim annis decem, aut viginti.” WALLASZKY, *Conspectus reipublicae litterariae...*, v (lásd a lapalji jegyzetet).

„Bizton említésre méltó, hogy a mostani időszakban, egy évben, amint azt a híres Schedius Lajos professzor katalógusa, valamint az 1801-es, 1802-es évek mutatják, minden tudományban több munka került a nyilvánosság elé, mint egykor tíz vagy húsz évvel ezelőtt.”

5 „Omne tulit punctum inter Augustos, Magna MARIA THERESIA, altrix litterarum munificentissima, quae omnium Fautorum numerum, in et ex se una abundantissime explevit. Non suffecit Principi optimae integrum plane studiorum Systema ex virorum eruditorum, uti sectione dicitur ultima, consilio in melius vertere, ampliores eius terminos protendere, regia plane liberalitate, omnia haec accepta fulcire: Ipsa immortalis haec Regina demisit se ad infima litterarum elementa, integras horas, audiendo, examinando, purpuram suam Caesareo-Regiam pulvere scholastico misceri, clementissime dignata est. Sed maiora haec sunt, quam ut tenuis meus calamus, vel mediocriter delineare possit. Id solum fidenter ausim, omnes suos augustissimos antecessores, affirmare ipsum etiam Matthiam Corvinum, meritis in carissima SIBI Gente Hungarica, multis parasangis superavisse. Suppares sunt digni tanta matre filii, Augusti, *Iosephus II. et Leopoldus II.* Imperatores et Reges.” WALLASZKY, *Conspectus reipublicae litterariae...*, 274–275.

ménytörténeti narratívája e tekintetben azért lehet érdekes, mivel a korabeli tudás összefoglalásán túl annak egy kortárs narratíva szerinti elrendeződését villantja fel, hogy nevezetesen Mária Terézia uralkodásában Mátyásé köszön vissza. Ilyenformán a tudomány kiteljesedésének képzete mellett ciklikusság is jellemzi ezt az elgondolást.

Ezt a narratívát szeretném tehát összevetni azzal, amit az alkalmi költészetben mint a közösségi beszédmódok egyfajta vehikulumban találunk.

b) Transzferjelenségek a cenzúra és a konfesszionalizáció összefüggésében

Mielőtt azonban ehhez hozzáfognék, érdemes észrevennünk, hogy Wallaszky, akinek munkáját a továbbiakban mint a verseket is összefogó narratíva írásos lenyomatát használom, csupán a hozzáférhető tudás feldolgozottságának mértéke szerint tesz állítást az egykorú könyvkiadásról. Viszont a korabeli cenzúra más szempontból egyáltalán nem tekinthető elfogulatlannak. Ugyanis Mária Terézia a „pozsonyi cenzúra” létrehozásával a katolikus és elsődlegesen jezsuita pap-ságot bízta meg a protestánsok vallásos, iskolai használatra szánt könyveinek ellenőrzésével.⁶ Ballagi Géza szerint Mária Terézia vallási türelmetlensége miatt a cenzúra „mindig részrehajló volt; kegyetlen a protestáns s elnéző a katolikus írókkal szemben”.⁷

Az iménti Wallaszky-idézetben kijelölt időintervallum szűk három évtizedével kapcsolatban pedig a következőket látjuk. II. József, ellentétben édesanyjával, a felvilágosult reformok és a birodalmi politika jegyében Bécsben központosította a könyvvizsgálatot mint a „felvilágosodás leghatalmasabb eszközét.”⁸ II. József

„A felségek között a nagy Mária Terézia viszi a pálmát, a tudományok igen bőkezű támogatója, aki önmagában és önmagától valamennyi támogatóval egymaga bőségesen felért. E csodálatos fejedelem nem elégedett meg pusztán azzal, hogy az oktatási rendszert művelt férfiak tanácsára tegye jobba, amint arról az utolsó fejezetben szólok, hogy kiterjessze az oktatásnak korhatárait, hogy mindazt, amit jóváhagyott, pusztán királyi bőkezűségénél fogva tartsa fenn: ez a hallhatatlan királynő maga ereszkedett le a tudományok alapjaihoz, teljes órákat kihallgatással és kivizsgálással tölteni, császári királyi bíborköntőst a tudomány porával szennyezni méltóztatott. De nagyobb dolgok ezek, mintsem gyenge tollammal akárcsak közepesen megírhatnám. Egyedül azt merem biztosan állítani, hogy valamennyi elődjét, még magát Corvin Mátyást is, a számára igencsak kedves magyar népet illető érdemek tekintetében mérföldekkel meghaladta. Ily nagy anyához csaknem felérnek méltó fiai, a császár és király II. József és II. Lipót.”

6 DÖBÖR András, *Sajtópolitika és politikai sajtó Magyarországon (1780–1840)* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2018), 30.

7 BALLAGI Géza, *A politikai irodalom magyarországon 1825-ig* (Budapest: Franklin-Társulat, 1888), 49–50.

8 Uo., 103.

protestánsoknak és görögkeletieknek vallásszabadságot biztosító türelmi rendeletével egy időben, 1781-ben kibocsátott cenzúrendelete a könyvvizsgálat enyhüléséhez vezetett, habár azt el nem törölte.⁹ A rendelet „[s]zigorúan fellépett a trágárság és erkölcstelenség ellen, melyeknek semmi hasznát nem látta, és elnéző volt a tudományos ismereteket közlő munkák iránt”,¹⁰ mivel azokat „nyugodtabb kedélyű, elveikben szilárdabb emberek” olvassák.¹¹ A vallási tolerancia jegyében üldözte a katolikus és a keresztyén vallást érő támadásokat, gúnyiratokat, ugyanakkor a kritikát, amely alól az uralkodó személye sem volt kivétel, bizonyos határok között támogatta.¹² József öccse, II. Lipót azonban a francia forradalmi eszmék terjedését megakadályozandó amellelt, hogy az 1790/91-es országgyűlés törvénybe iktatta a türelmi rendeletet, megszüntette az uralkodó személyét és a vallásokat érintő bíráló hangnemet. Sőt az országgyűlés során a nemesi nemzet saját hatáskörébe kívánta vonni a hazai cenzúrát, s a türelmi rendelettel merőben ellentétes intézkedést, a protestáns felekezetek vallásos tárgyú könyveinek újbóli ellenőrzését hagyta jóvá. Ballagi Géza találóan így kommentálta ezt a momentumot: „A protestánsok iránti bizalmatlanság, úgy látszik, még mindig nagyobb volt, semhogy azt a sajtószabadság kedvéért le tudta volna az országgyűlési többség magában küzdeni.”¹³ II. Lipót mérsékeltnek mondható reformjai után pedig I. Ferenc forradalmi eszmék elleni reakciós politikája adta meg általában a sajtó és könyvnyomtatás számára a kegyelemdőfést. 1793-ban rendelet útján királyi joggá nyilvánította a „könyvnyomdák engedélyezését és a könyvvizsgálatot, vagyis a cenzúrát”, ami a magyar nyelvű sajtótermékek, valamint a politikai sajtó térvesztését eredményezte.¹⁴

A cenzúra tehát a Wallaszky által említett periódusokban egyáltalán nem volt független: hol olyan előírásokat szabott, amely a katolikusok érdekeit védte a protestánsokéval szemben, hol az uralkodó személyét védte. A törvényalkotást tekintve ez alól egyedüli kivételnek a jozefinizmus évtizede mondható.

Wallaszky a cenzúra tekintetében szemmel láthatóan nem a vallási tolerancia kérdésére reflektál, hanem a tudományok pillanatnyi állapotára. Ezért a *Conspectus*-ban, jóllehet Wallaszky evangélikus lelképásztor volt, nem a felekezetiség szervezi az összegyűjtött tudást. Így például Bátor Anna hálózatelméleti

9 Uo., 105–106.

10 DÖBÖR, *Sajtópolitika...*, 37.

11 BALLAGI, *A politikai irodalom...*, 106. II. József cenzúrendeletét szintén idézi DÖBÖR, *Sajtópolitika...*, 37.

12 BALLAGI, *A politikai irodalom...*, 106–127. DÖBÖR, *Sajtópolitika...*, 37.

13 BALLAGI, *A politikai irodalom...*, 270.

14 DÖBÖR, *Sajtópolitika...*, 42–48.

tanulásokra alapozott tanulmánya nyomán érdekes adat, hogy a *Conspectus* két legtöbbször hivatkozott forrásműve egy református és egy katolikus szerzőtől való: a piarista Horányi Elek tudóslexikonáról és Weszprémi István orvoslexikonáról van szó. Ennek magyarázatára álljon itt Bátorai tanulmányának két fontos megállapítása. Egyrészt a historia litteraria diszciplínákra még nem tagolt tudomány-szemlélete szerint, mivel „a tudás sokkal inkább kollektív munka eredménye, mintsem egyéni teljesítmények gyümölcse, lényegtelenné válik, hogy egy adott tudományos munkát ki végez el, egyedül az a fontos, hogy az minél előbb kerüljön be a »közösbe«, és mások újra felhasználhassák”.¹⁵ Másrészt mindaz a tudás, amelyet a „historia litteraria keretében dolgozó tudós elvesz a közös, a *respublica litteraria* más tagjai által előállított, avagy újrafelhasznált tudásból, a felhasználást követően az ő tulajdon, saját ítéletévé” válik.¹⁶ Bátorai Anna tanulmányának fő megállapítása is ez utóbbival függ össze, vagyis azzal, hogy a *respublica litteraria* virtuális intézményét a „19. század valódi intézményei” váltják fel.

Wallaszky maga is reflektál e folyamatra, hiszen munkája jelentős része éppen a valós intézmények történetét adja elő. A második kiadás a vizsgált 18. századi részt illetően is e tekintetben mutatja a legnagyobb változást a korábbi 1785-öshöz képest: nem csupán az írók száma szaporodik ugyanis meg, de a könyvtárak, a múzeumok, a tudós társaságok, a hírlapok és a szakiskolák megjelenésével még az oktatási intézményeké is.¹⁷

A tudás átszerveződése, intézményesülése „a tudás szemléletére és a tudást hordozó műfajokra” is kihat. Vagyis „[a] kollektív tudásfelhalmozás helyébe az egyéni ítéletalkotás lép”, „a tudásszervezés alapját a könyv (vagy műegész)” jelenti (egyre kevésbé a címszavak enciklopédikus hálózata).¹⁸ Ezáltal a tudás szervezésében való szerepvállalás, s a felelősség kérdése is fokozatosan előtérbe kerül, a toposzok mögül az egyéni látásmódra utaló elképzelések is kihallatszanak, ütközésbe kerülnek egymással. Mindenesetre a tudásszervezés akár kollektív, akár egyéni módja láthatóan nem teszi indokolttá az ebben résztvevők felekezeti alapú szelektálását.

15 BÁTORI Anna, „A tudás hálózatai: Wallaszky Pál historia litterariája és a 18. századi tudástranszfer (Módszertani kísérlet)”, *Irodalomismeret* 27, 3. sz. (2016): 35–63, 43.

16 Uo., 35. Bátorai Annánál az idézett gondolat helye: Martin GIERI, „Kompilation und die Produktion von Wissen im 18. Jahrhundert”, in *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit*, Hg. Helmut ZEDELMAIER, Martin MULSOW, *FRÜHE NEUZEIT* 64, 63–94 (Tübingen: Niemeyer, 2001), 68.

17 BÁTORI, „A tudás hálózatai...”, 62.

18 Uo., 63. Idézi GIERI, „Kompilation und die Produktion ...”, 93.

Ezen ismérvet szem előtt tartva Wallaszky, például a 18. század végi intézményesülés bemutatásakor, egyedül a teológia esetén, először nyilván felekezetek szerinti bontásban (érdekes módon, pontosabban a dinasztikus keretekre bizonyos tekintettel, elsőnek a római katolikus, aztán az evangélikus, református, szociniánus és végül a görögkatolikus teológusokat sorolja fel), majd a további tudományszakok szerint már vegyes bontásban rendezi katalógusokba a különböző személyeket (egyfajta tudományhierarchia jegyében haladva következik a jog, orvostudomány, filozófia és matematika, történetírás és régiségtan, költészet és filológia).¹⁹ Tanulmányom szempontjából a rendi költészet és egyúttal az illusztráció kedvéért megemlítem, hogy az *Oratores Poëtae, et Philologi* rovatban a hatból három szerző neve szerepel azok közül, akiknek egy-egy alkalmi költeményével az alábbiakban foglalkozom. A nevek vegyesen, leginkább valamiféle nemzedéki kronológia (?) szerint fordulnak elő. Agyich Istváné (1730–1789) például Adamus Horváth, feltehetőleg Pálóczi Horváth Ádámról (1760–1820) van szó, és Kazinczy Ferenc (1759–1831) nevei között, valamint Bessenyei György (1747–1811) és Szerdahely György Alajos (1740–1808) nevével került egy lapra, míg Hannulik János Krizosztom (1745–1816) és Verseghy Ferenc (1757–1822) egy lappal később, például Rájnis József (1741–1812) és Virág Benedek (1754–1830) mellett vannak megemlítve.²⁰ A másik három jezsuita szerzőről, Patachich Ádámról (1717–1784), Mariosa Jakabról (itáliai származású, hazai működésének ideje 1775? és 1781 közé tehető) és Molnár (Ker.) Jánosról (1728–1804) azonban nem találtam említést. Nem gondolnám, hogy az előbbieik alapján az egyes szerzők említési helyének külön jelentősége volna, pusztán azt szemléltettem, hogy kézzelfoghatóan legfeljebb egyfajta kronologikus rend s nem a felekezetiesség folytán történik a felsorolás.

Mindenesetre azt is érdemes tudatosítani, hogy a felekezeti szerveződés kérdésére nyitottan az eddigieket a hosszú reformáció tágabb, diakrón elbeszélési modelljén belül kronológiai szempontból ugyancsak elhelyezhetjük. A reformáció Magyar Királyság területén történő megjelenésétől (1520) a türelmi rendelet országgyűlés általi megerősítéséig (1791), illetve egészen 1800-ig tartó folyamatáról van szó, amely „az átalakuló államformák és egyházak teológiai és politikai konfliktusainak és kompromisszumainak a folyamataira, illetve a vallásos perzekúció történeti reprezentációira” világít rá.²¹ A korabeli cenzúra általam vizs-

19 WALLASZKY, *Conspectus reipublicae litterariae...*, 285–363.

20 Uo., 359, 361.

21 TÓTH Zsombor, „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800) (Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 719–739, 722.

gált képződménye miatt Tóth Zsombor tanulmányának egy másik gondolatmenete ennél is izgalmasabbnak bizonyul. Eszerint „[a] 17–18. század során azt látjuk, hogy a publikált latin nyelvű [protestáns] egyháztörténeti munkák mellett egyelőre kéziratban, de megjelennek magyar nyelvűek is” fordítás és kompiláció útján, aminek oka a gyászévtizedre (1671–1681) és a 17. századi perzekúciós tapasztalatokra vezethető vissza. E szövegek „a cenzúráról kezdve a pénzhiánnyal bezárólag kéziratot használatra és disszeminációra voltak ítéelve”, aminek „klasszikus példája” „Bod Péter latin nyelvű egyháztörténete (*Historia Hungarorum Ecclesiastica*), amelyet L. W. E. Rauwenhoff csak 1888-ban adott ki, de ezt a kiadást megelőzően a latin kéziratnak, illetve magyar fordításának számos másolatot verziója keringett”.²² Ha tehát a hosszú reformáció „nagyelbeszélési modelljébe” szeretnénk beilleszteni az általam vizsgált 1780 és 1806 közötti periódusban megjelent hét alkalmi verset, ehhez a cenzúrának ismételt a protestánsok kárára megnyilvánuló kettős mércéje kínálkozik fogódzónak. Ugyanakkor azt is be kell látnunk, ha a Wallaszky-nál rögzült narratíva vizsgálatát tűzzük ki célul, hogy mindez inkább a vallásos jellegű oktató és teológiai irodalomra vonatkozik. A *historia litteraria* többi, korábban is említett részterületére (az alkalmi költészetre) viszont már kevésbé kiterjeszhető, hiszen Wallaszky-nál egyáltalán nem érvényesült felekezeti szempont vagy üldözöttségélmény az elrendezésben.

Az imént elmondottak kétségtelenül fontos háttérrel jelentenek a konfesszionalizáció vizsgálatához, s ezen a ponton arra is rá kell mutatnom, hogy tanulmányomban katolikus és nagyrészt jezsuita szerzők költeményei kerülnek terítékre. Ám Wallaszky Pál munkája arról győz meg, hogy az általa is felkínált értelmezési keret mind a *respublica litteraria* (legalábbis virtuálisan) felekezetek feletti, mind a Mátyás-kor visszatérésének gondolata szempontjából érvényesíthető az alkalmi versek elemzése során. A hosszú reformáció ilyen módon a témának a felekezetek egymás mellett élésének tág kontextusában való elhelyezését és elbeszélhetőségét teszi lehetővé, amire még több alkalommal is utalok majd. Tanulmányomban elsősorban azt mutatom meg, hogy az általam vizsgált latin alkalmi költemények a republikanizmus és a tudós hazafiság Debreczeni Attila által is leírt összeolvadását, a *respublica litteraria* politikai és részben felekezeti *hierarchiától* is (de nem magától a politikától vagy a konfesszionalizáció jelenségétől) elhatárolt beszédmódjának egy változatát hogyan alakítják ki a királyi Magyarországon.

22 Uo., 731–732.

„Pallada Budam ... studiosa reducis” – *kulturális transzfer a narrativa szintjén*

a) A respublica litteraria beszédmódjának teleologikus olvasata

Patachich Ádám kalocsai érseknek a budai egyetem felavatására írott alkalmi költeményében a következőket olvashatjuk: a költemény elején Mária Terézia adományai, amelyeket a Nílus bőséges vizéhez hasonlít az érsek, és a „magyar nép fényes neve”, „világszerte elterjedt híre”, „halhatatlanná nőtt hírneve”, „*Hungaria* nevének előrejutott ékessége” ismétléssel-fokozással áradó bősége között összefüggés tételeződik. A „szerencsés haza”-ként aposztrófált királyi Magyarország immár beteljesedve látja azokat az ígéreteket, amelyeket eddig csak titkosan dédelgetett szívében.²³

Haec benefacta reor, queis Nili fluminis instar
Irrigat Hungariam Matris Clementia, et omni
Exornat cultu, numerosaque munera spargit
Mille modis, ut chara sibi gens Hungara clarum
Obtineat nomen, varias et sparsa per oras
Fama ferat, grandi quam munere Principis auctum
Immortale decus, quam nominis ornamentum
Provectum Hungariae. Felix o Patria! spes iam,
Impletas cernis, tacito quas corde fovebas,
Dum frontem redimita sacro diademate Princeps
Regalem primum visa est conscendere sedem.²⁴

Miben állnak ezek az ígéretetek? Mária Terézia érdemeit három dologban – úgy is mondhatnánk, hogy az intézményesülés három kulcsmozzanatában – látja megvalósulni az érsek. Az uralkodó a török pusztítás után visszavezeti Pallaszt Budá-

23 Vö. RÉDEY, „...dum Pallada Budam...”, 175.

24 [Adamus PATACHICH], *Carmen quo Mariae Theresiae augustae Romanorum imperatricis Hungariae reginae apostolicae secunda vicennialia cecinit Syrasius Acrotophorius* (Budae: typis Regiae Universitatis, 1780), 1–6, 3–4.

„Úgy vélem, ezek azok a jótétemények [a Múzsák és Khariszok által Patachich szeme láttára összegyűjtött virágok], amelyekkel mintegy a Nílus folyamaként elárasztja Magyarországot az anyai kegy, és minden tisztelettel ékesíti, s számos ajándékával ezerféleképpen elhalmozza, hogy a számára kedves magyar nép neve fényes legyen, és hogy különböző égtájakon elszórva terjedjen a híre: mily naggyá lett halhatatlan hírneve a királynő nagyszerű ajándékától, mily előre jutott Magyarország nevének ékessége. Ó, szerencsés haza! A remény, melyet titkosan dédelgettél szívedben, látod, beteljesült, amidőn először láttad a királynőt homlokán szent fejéssel övezve helyet foglalni a királyi székben.”

ra, ezzel a legalkalmasabb helyszínt választja ki a felsőfokú oktatás helyéül, az ország felemelkedésének a betetőzéseképp, és átengedi a királyi palota épületeit az egyetemnek. Még jobb is az eredmény, nagyobb az ajándék, hiszen az uralkodó ezáltal nem a hatalmát (a rendek várakozásával szemben nem uralkodói rezidenciát alakított ki magának Budán), hanem alattvalói iránti szeretetét demonstrálja (így válik az egyetem átköltöztetése *Hungaria* és a világ szemében a sokat szenvedett Buda dicsőségévé, azaz a remény beteljesedésévé).²⁵ Az egész kép üdvtörténeti kontextusba helyezi a szöveget, ahol a korabeli politikai elvárásokat figyelembe véve a rendek lesznek azok, akik előjogaikhoz való ragaszkodásuk miatt nehezen veszik észre, hogy miben is áll a történetek jelentősége. (Nehéz ezen a ponton elvonatkoztatni attól a kérdéstől, hogy az egyetem átszervezése egyúttal milyen társadalmi változásokat generált: éppen maguk a vizsgált költemények adják meg a támpontokat ennek értelmezéséhez.)

[...] dum Pallada Budam,
 Hungariae Regum sedem, post funera, laetis
 Surgentem auspiciis, Regni medioque locatam
 Omine felici nostri studiosa reducis
 Comodi, et augustas cedis, quas incolat, aedes[.]²⁶

Ugyancsak érdekes az a kép, amellyel Patachich a tudás egyetemről történő kiáramlását és e tudás elterjesztését a folyami kereskedelemhez hasonlítja. A budai egyetem alatt folyó Duna széthordja a „tudós árut”, hogy e javakat az egész királyságba eljuttassa. A „Pallasz ölében”, tehát az egyetemen tanuló nemeseket pedig – amin a szellem és a lélek tanulás általi, „második születés” révén (*Palladis in gremio*) megvalósuló megnemesedését is érthetjük (*ingenium studiis, animosque poliri*) – mindenféle tudományban jártas tanárok oktatják. Ekképp az intézményben az állam szempontjából hasznos nemesedés, más szóval hivatalnokképzés folyik. Ekkor elsősorban mérnököket, és amint ez a szövegből is kiolvasható, az államapparátus fenntartására szakosodott döntésképes hivatalnokokat képeznek a

25 Vö. RÉDEY, „...dum Pallada Budam...”, 176. A királyi palota és az egyetemi funkció egymást kizáró kérdése kapcsán lásd Uo., 174.

26 „... mígnem Pallaszt Budára a magyar királyok székéhez, mely a pusztulás után boldog uralomban kél fel és a királyság közepén helyezkedik el, szerencsés előjelben a mi érdekünkben tett igyekezettel vezetted vissza, és átengeded a királyi palotát, amelyben lakik ...” [PATACHICH], *Carmen quo Mariae Theresiae...*, 5–6.

hallgatókból, akik így békében és háborúban is mind a monarchia irányában hűsége, mind a szűkebb pátria javán fáradozó, elkötelezett polgárok (*cives*) lesznek.²⁷

Defluus hinc doctas ut merces provehat Ister,
 Et maiora fluant in totum commoda Regnum,
 Palladis in gremio claro de sanguine natam
 Moribus ingenuis, iussit pietate iuventam
 Institui, ingenium studiis, animosque poliri;
 Huic habitanda dedit turrita palatia Regum,
 Praeposuit doctos in qualibet arte magistros,
 Quos rerum efficiunt longa experimenta probatos.
 His ducibus varios Regni formatur in usus
 Ingenium, iuvenum mentes redduntur et aptae
 Consiliis, queis, magna ferent dum pondera rerum,
 Exhibeant se se pacis, bellique ministros,
 Et fidos Regi, et patriae qui commoda curent,
 Sollicitos cives; his gloria stabit in aevum
 Nominis Hungarici, et nunquam peritura manebit.²⁸

Ez a nemességnek, illetve a tudás által megnevesedetteknek szánt küldetéstudat a királyi Magyarországon a 16–17. századi humanisták Justus Lipsius-féle *vera nobilitas* eszményét evokálja, melynek alapvető vonása volt, hogy az államapparátus vezető pozícióit mindenekelőtt a tudományokban kiművelt és ilyen értelemben vett nemes főeknek szánták. Patachichnál is pontosan ez a gondolat az, ami már-már üdvösségszerző erővel bír a szűkebb haza, a királyság lakosai számára, aminthogy a *Hungarusok* örök dicsőségét szavatolja (*his gloria stabit in aevum / Nominis Hungarici, et nunquam peritura manebit*).²⁹ Ahogy Klaniczay Tibor a Forgách Mihály bárónak szóló válaszlével kapcsán kiemeli, Justus Lipsius az arisz-

27 Vö. RÉDEY, „...dum Pallada Budam...”, 176.

28 „Azért, hogy innét a leőzönlő Duna széthordja a tudós árut, és ezek kiáradjanak nagyobb hasznára az egész Királyságnak, elrendelte [ti. Mária Terézia], hogy Pallasz ölében a nemes vérből született ifjúságot hazai szokások szerint, kötelességtudóan tanítsák, alkotóerejét és öntudatát tanulással csiszolják. Ehhez a tornyos királyi palotát adta lakásul, valamennyi mesterségben tudós tanárokat jelölt ki, akik a világról szerzett sok-sok tapasztalatukkal kiállták a próbát. Az ilyen vezetők a Királyság különféle hasznára képzik a szellemet, az ifjak értelmét alkalmassá teszik a tanácskozásra, mely során, amikor a dolgok nagy súlyát magukon viselik, ők maguk a béke és a háború előmozdítóinak, a királysághoz hű és a haza javáért aggódó polgároknak bizonyulnak. Ezáltal marad fenn örökre a magyarok nevének dicsősége, és nem megy soha veszendőbe.” [PATACHICH], *Carmen quo Mariae Theresiae...*, 5–6.

29 Vö. RÉDEY, „...dum Pallada Budam...”, 177.

tokráciának címezte üzenetét. „Korábban ugyanis nem sokra becsülte az uralkodó osztály tagjait, s ezért újdonságnak számított kijelentése, mely szerint innen kell, hogy kikerüljenek »az állam kormányzására hivatott férfiak«.”³⁰ Patachich érsek ellenben már az (egyetemi) polgárság társadalmilag szélesebb körébe helyezte át a fenti gondolatot. E szempontból is figyelemre méltó, hogy 1592-ben a trencsényi várban csoportosuló „fiatal arisztokratából álló, politikai elhivatottságot érző, de leendő szerepére nem a katonai pályán, hanem humanista tanulmányok útján felkészülő társaság” mennyire a magáénak, „egyenesen nekik, magyaroknak” szólónak érezte Lipsius szavait.³¹ Másrészt azonban ennek a trencsényi humanista körnek – az akadémiai jellegét nem kétségbe vonva – elsődleges kontextusa nem annyira a humanista műveltségen alapuló politikai szerepvállalás lehet, mint inkább a késő humanizmust általánosságban jellemző konfesszionalizáció, amint az Rimay Jánosnak a Lipsiushoz szóló leveléből fáradhatatlan filológusi munkával kibontható.³² Mindemellett a *vera nobilitas* fogalmát illetően e trencsényi humanista kör ugyancsak az egyetemi polgárság kereteiből formálódott csoportosulás volt. Ezért ezen a ponton szükségesnek látom beiktatni két, irodalomtörténeti jelentőségüket tekintve szellemi rokonságba állítható intézmény, az ún. wittenbergi *coetus* és a budai egyetemi tanács adottságainak vizsgálatát. E két intézmény időben és térben egymástól távoli, nincs közöttük konkrét összefüggésre utaló tény sem, mégis hasonlóságokban és különbségekben megragadható adottságaik miatt az előbbit az utóbbi irodalomtörténeti előzményeként szemlélhetjük.

b) Történeti összetevők: intézményesülés, felekezetiiség, ideológia

Forgách Mihály a trencsényi kört megelőző, 1587 és 1589 közötti Lipsiusszal történő levélváltásakor a wittenbergi egyetemhez kötődő csoportosulásnak, *coetus*nak volt a tagja, amely az intézménybe beiratkozott magyar származású hallgatókat foglalta magába. (A 16. század folyamán ezer főre becsülik a történelmi Magyarországról az egyetemre beiratkozott összes hallgató számát.)³³ Speciálisan ma-

30 KLANICZAY Tibor, „Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában”, in KLANICZAY TIBOR, *Pallas magyar ivadéka*, 9–31 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 28.

31 Uo., 28.

32 BENE Sándor, „Rimay vindicatus: Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 139–188 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012), 174.

33 MÓRÉ Tünde, *Ars peregrinandi. A 16. századi wittenbergi magyar peregrinusok neolatin búcsúztatóverseinek vizsgálata hazai és nemzetközi kontextusban*, PhD-értekezés, kézirat (Debrecen: Debreceni Egyetem BTK, 2015), 10; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „A wittenbergi egyetem magyarországi

gyar csoportosulásról van szó, melynek tagjai között csupán négy olyan diákról tudunk, akik nem beszéltek magyarul.³⁴ E társaság második virágkora az erről szóló szakirodalom szerint egyöntetűen az 1580-as évek második felére tehető (1587–1592), amellyel Forgách és diáktársainak az egyetemen eltöltött tanulmányi ideje szintén egybeesik (1587–1589).³⁵ Ezt a periódust ugyancsak meghatározza a felekezeti szerveződés kérdése: miután a választófejedelem a református vallás felé fordult, a lutheránus egyetemen a kálvinista magyarországi diákok 1592-ig visszanyerték vallási szempontból korábbi „megbízhatóságukat”.³⁶ E tényező jelentőségét az adja, hogy az egyetemet látogató magyarországi hallgatók lelkésznek készültek, nagy részük az otthoni képzettségük elmélyítése céljából csupán néhány (három vagy annál kevesebb) félévig látogatta az intézményt, ahonnan az anyaországba visszatérve lelkészi hivatalt töltöttek be.³⁷ Akik viszont magisteri fokozatot szereztek, azokat vagy tanári állás várta az egyetemen, s a bölcsészkar tanács (Collegium philosophicum) tagjaivá válhattak, vagy odahaza a kettős tanári-lelkészi, valamint világi tanári pálya mellett még az állami hivatalszervezet, illetve intézményi struktúra hiányában a protestáns felekezetek egyház- és iskolaszervezői tevékenysége kecsegtette a képzettségnek megfelelő hivatás lehetőségével. Ilyen, egyelőre csak külföldön elérhető képzettséggel a birtokukban az új értelmiség szerepét töltötték be a három részre szakadt királyi Magyarországon.³⁸

Mindemellett a *coetus Ungaricus* tagjai „követték a humanista oktatási rendszer gyakorlatait, így rendszeresen” örökítették meg „latin vagy görög nyelvű szövegben” az egyetemjárás jellemző élethelyzeteit. Ilyen élethelyzetnek számított az egyetemre történő megérkezés és beiratkozás, a fokozatszerzés stb., illetve különösen a magyarországi diákoknál a hazatérés is.³⁹ Ehhez az alkalmi költői gyakorlathoz társult még a *respublica litterariá*hoz való tartozást kiemelő igaz ne-

promoveáltjai a 16. században”, in RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES, *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és reformáció 33, 220–235 (Budapest: Balassi Kiadó, 2012), 222.

34 SZABÓ András, „Coetus – natio – respublica – politia – societas – congregatio – collegium – gens (A wittenbergi magyar diákegyesület az újabb kutatások fényében, 1555–1613)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 229–234, 231–232.

35 MÓRÉ Tünde, „Változatok a dicséretre: Szikszai Fabricius Demeter és Szikszai Fabricius Balázs Wittenbergben”, in *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. BÉKÉS Enikő et al., *Convivia Neolatina Hungarica* 3, 112–120 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóintézet Irodalomtudományi Intézet, 2019), 113. SZABÓ András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 29.

36 SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 28–31.

37 RITOÓKNÉ SZALAY, „A Wittenbergi egyetem...”, 224–225.

38 Uo., 225.

39 MÓRÉ, „Változatok a dicséretre...”, 112.

messég elgondolása. A nemesi származásúakon túl pusztán a képzettség kiválóságával rendelkező humanistákat műveltségük is nemesi ranghoz juttathatta.⁴⁰ Így a humanisták „kiművelt nemességnek (*nobilitas literaria*)” a „nemességre vonatkozó társadalmi normák” átértelmezőinek is tekinthetők.⁴¹ Ez utóbbi elképzelés a *coetus* nemesekből és nem nemesekből álló tagjainak későbbi pályája során abban nyilvánult meg, hogy a „hivatali működést” és a „szellemi teljesítményt” noha elenyésző számban (ami nem érte el az 1%-ot sem), ám történetesen nemességgel jutalmazták.⁴²

Tehát Forgáchék trencsényi humanista kezdeményezése Lipsiusszal a középpontban szintén az intézményesüléshez, legalábbis a 15. század első felében, Firenzéből induló akadémiai mozgalomhoz kötődik.⁴³ Patachich megfogalmazása is éppen az intézményesülés felől nyeri el jelentőségét. Az általa megfogalmazott *vera nobilitas* voltaképpen pontról pontra egybevethető a kétszáz évvel korábbi wittenbergi egyetemjárás körülményeivel, minthogy mindkét esetben ugyanúgy találkozhatunk a *studia humanitas* talaján álló költői gyakorlattal, a *nobilitas* koncepciójának tágasságával, a humanista barátság társadalmi szokásrendjével és a képzettség felekezeti, társadalmi, közigazgatásbeli alkalmazhatóságának igényével.⁴⁴ Azzal a jelenséggel, hogy az egyetem felvevője és kinevelője ennek az újfajta, társadalmi változást generáló értelmiségi csoportnak.

Patachichék esetében a Lipsius-rajongástól átlelkésült trencsényi humanista körrel állítható párhuzamba az, hogy az érsek a római Árkádia Akadémia hazai tagjaiból a szakirodalom által fiók-Árkádiának is nevezett irodalmi kört alakított ki Kalocsán, amelynek irodalmi tevékenységét egy *Analecta poetica* címet viselő mindmáig kézíratos versgyűjtemény tartalmazza a Kalocsai Főszékesegyházi

40 MÓRÉ, *Ars peregrinandi...*, 7–8.

41 ALMÁSI Gábor, „Arespublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében”, *Aetas* 20, 3. sz. (2005): 5–37, 9. Lásd még Gábor ALMÁSI, *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe* (Leiden–Boston: Brill, 2009), 331.

42 Így például Ritoókné Szalay Ágnesnek az ambíció kapcsán előbb idézett meglátására visszautalva a *coetus* összesen 26 magiszteri fokozatot szerző tagjából 6 nemességet is szerzett. E számarány kontextualizáló elemzésével együtt a nemesi cím megszerzésére vonatkozó további példákat lásd: RITOÓKNÉ SZALAY, „A Wittenbergi egyetem...”, 231–233.

43 „A vitatkozó, beszélgető humanista körök és csoportok hamar rátaláltak a megfelelő elnevezésre: »akadémia«-nak kezdték magukat nevezni, felújítva annak a közösségnek a nevét, amelyet Apollón és a múzsák tiszteletére, vagyis a tudomány és művészet ápolására alapított Platon i. e. 385-ben.” KLANICZAY, „Az akadémiai mozgalom...”, 10.

44 MÓRÉ, *Ars peregrinandi...*, 8.

Könyvtár Kézirattárában.⁴⁵ Fontos az egyetem szervezeti struktúrájában való érintettség kérdése. Wittenbergben például az egyetemen maradt magisterek tagjai lehettek a bölcsészkar tanácsnak, esetleg dékánna is válhattak;⁴⁶ a melanchtoniánus szellemiségű *coetus* tagjai az egyetem életére, főleg a tanári kar összetételét illetően, az 1574-es évtől jellemző lutheránus ortodoxia mellett is befolyással voltak.⁴⁷ Miután Patachich érseket Mária Terézia 1777-ben a budai egyetemi tanács elnökévé nevezte ki, az egyetemi oktatás átszervezésében is tevékenyen részt vállalt, s eközben könyvtárával együtt Budára költözött, ahová feltehetően az írói csoportosulás is követte⁴⁸ – így például Mariosa Jakab és Molnár János is, aki az egyetemi tanácsban viselt ülnöki tisztsége mellett a budai akadémia igazgatója volt. Az eltérések szintjén a felekezetiégről és a csoportosulás jellegéről beszélhetünk, tudniillik arról, hogy a budai egyetemen nagyobb számban a katolikusok voltak, a fiók-Árkádia tagjai között pedig az egyetemről kizárólag tanárokat, egyetemi tisztséget vagy egyházi hivatalt régóta betöltő személyeket találunk.⁴⁹ Másrészt a *coetus* anyanyelvi és nemzeti alapú összetartozástudata homokeyenest eltér a budai egyetemi tanács tagjainak *hungarus*-identitásától. Az előbbi identitás mintegy szigetszerűen elkülönült a 16. századi *peregrinatio academicában* részt vevő többi nációétól, míg az utóbbi szervesen építkezett a nemesi nemzetéből.

Ezen analógiák nyomán összességében kijelenthető, hogy ami az irodalmi intézményesülés kereteit illeti, a wittenbergi *coetus* és a Forgách Mihályt, Rimay Jánost s a többieket érintő hazai késő reneszánsz trencsényi humanista kör, illetve az 1780-as budai egyetemi tanács és az ahhoz szorosan kötődő fiók-Árkádia között

45 SZÖRÉNYI László, „Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 85 (1981): 181–190. KOVÁCS Sándor Iván, „Kutattam Árkádiában én is...”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990): 711–723, 714–715. TÓTH Sándor Attila, *Rómából a pannon Árkádiába: Patachich Ádám fiók-Árkádiája* (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2004), 99–107; SELESTEI N. László, „Művelődéstörténeti források a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattárában”, *Magyar Könyvszemle* 110 (1994): 193–198, 196. Vö. RÉDEY, „...dum Pallada Budam...”, 172 (3. lapalji jegyzet).

Patachich érsek révén a Magyar Királyság területéről származó Árkádia Akadémia tagok közül Gánóczy Antal, Hannulik János Krizosztom, Sebastianovich Ferenc, Faludi Ferenc, s valószínűleg Koller József is az írói csoportosulás tagja volt.

46 RITOÓKNÉ SZALAY, „A Wittenbergi egyetem...”, 223–224.

47 SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 24–28.

48 RÉDEY, „...dum Pallada Budam...”, 172–173.

49 Például Pray Györgyöt (egyetemi tanár, a könyvtár első őr), Makó Pált (bölcsészkar igazgató), Szabó Andrást (a teológiai kar oktatási rendszerét alakította ki), Wagner Károlyt (egyetemi tanár és könyvtárőr), Szerdahely György Alajost (egyetemi tanár), akik a később kassai püspök Szabó András kivételével egytől-egyig ex-jezsuiták voltak. SELESTEI N., „Művelődéstörténeti források...”, 196.

ti időben és térben jelentkező távolság (*distancia*) e távolság természete ellenére kölcsönösen megfeleltethető adottságokkal rendelkezik.

Ehelyütt röviden a konfesszionalizáció kérdésére szükséges még visszatérni, ugyanis az imént kirajzolódott meritokratikus humanista műveltségesszménnyel szemben ezt egy sajátos antagonizmus jellemzi, amely a trencsényi körből a Lipsiust kereső Rimay levelének sorsa mögött is megtalálható.⁵⁰ A *vera nobilitas* elképzelése a közös intellektuális gyakorlatokban, valamint a kulturális értékekben való osztozás elvén alapszik, mely értékek mindazokat jellemzik, akik a társadalomban *homo novus*ként új helyet szeretnének betölteni, s ilyen módon alakítani szeretnék a meglévő társadalmi és intellektuális normákat. A konfesszionalizáció ugyanakkor akadályozza ezeknek a rátermettségen alapuló elveknek a megvalósítását, mivel a felekezetekben való gondolkodás azt eredményezi, hogy a vallásosság helyes irányultsága elsőbbséget élvezzen minden más eshetőséggel szemben. Ezért a műveltségre történő fokozott beállítódás könnyedén jelentéktelen szegmensévé válhat a társadalmi versengésnek. Vagyis az elit számára a humanista műveltség az önreprezentáció kevésbé domináns jegyvé is alakulhat.⁵¹ Emiatt válhatnak kegyvesztetté a protestantizmus kálvinista ága felé vonzó magyar diákok Wittenbergben, s emiatt maradhatott válasz nélkül Rimay levele is, mivel abból az időközben katolikus hitre tért Lipsius elsősorban a saját korábbi teológiai nézeteire utaló szembesítést, és nem humanista kapcsolatfelvételt olvashatott ki.⁵² Ilyen szemmel a *respublica litteraria* közösségét joggal lehet úgy tekinteni, mint amit az *eruditión* és a *virtuson* alapuló műveltségesszmény virtuálisan tart egybe, ellenben csoportidentitását a felekezeti szerveződés lokális kategóriái alakítják ki.⁵³ Ez alól a budai egyetemi tanács köré szerveződő csoportosulás sem képez kivételt. Noha bizonyos esetekben a műveltség önmagában a tagok között mind a társadalmi, a tanácstagok jezsuita dominanciájával együtt pedig mind a felekezeti különbségeket egyengethette. Ugyanis Patachich közvetlen környezetéhez Budán is, de már Kalocsán feltételezhetően az evangélikus Heinrich Gottfried von Bretschneider (német katonatiszt, a budai egyetemi könyvtár első főigazgatója), illetve a református Kalmár György (magyar nyelvész és orientalista) is hozzátartozhatott, ami a konfesszionalizáció esetében a felvilágosodás vallástoleranciát célzó eszméivel is magyarázható.⁵⁴ A *vera nobilitas*nak a Klaniczay-idézetben

50 BENE, „Rimay vindicatus...”, 171–174.

51 ALMÁSI, *The Uses of Humanism...*, 331–332.

52 BENE, „Rimay vindicatus...”, 160–171.

53 Uo., 139, 150.

54 HEGEDŰS Béla, *Pötsch vagy Pócs? Avagy hogy kerül Kalmár György egy 18. századi német regénybe?*, 2019, hozzáférés: 2021.03.26, <https://iti.btk.mta.hu/hu/lendulet/nymi1770-1820/mindenes>

szereplő politikai elhivatottságot is implikáló aspektusából adódóan („katonai pálya vagy humanista tudományok”) további kifejtést igényel az a kérdés, hogy ideológiailag a Patachich Ádámnál megjelenő *vera nobilitas* vajon az itáliai humanizmus, eszmeileg a Firenzei Köztársaság gondolkodóihoz kötődik-e, akik közül Buonaccorso da Montemagna (1392–1429) nevét érdemes megemlíteni, vagy Lipsiushoz. Az előbbi változat szerint az állampolgár („citizen”, Patachichnál *civis*) érdemei nem a minél messzebbre visszavezethető származásából és vagyonából erednek, hanem saját tehetségének a kibontakoztatásából („*capacity to develop his talents*”), a közlelkület („*public spirit*”), a közérdek helyes értelmezéséből, s ennek nyomán abból, hogy energiáit a közjó szolgálatába állítja.⁵⁵ Ez az eszme humanista közhellyé Poggio Bracciolini *De nobilitate* (1440) című műve nyomán vált.⁵⁶ Firenze köztársasági államformája miatt nyilvánvalóan a republikanizmus szemléletmódja bontakozik ki benne, s a császárkori Róma bukásának ide is vonatkozó intő példája csak fokozza a köztársasági erények védelmének igényét,⁵⁷ aminek szerves részét képezte a közügyekkel foglalkozó állampolgároknak, sőt Firenze államfőjének, Lorenzo il Magnificónak a zsarnokkal (*tyrannus*) szembeni egységes felléptetése, amennyiben az szükséges.⁵⁸ Ilyen módon a „józsefi kor” nemesi nemzete, amely a szabad kormányzáshoz való jog és kötelesség homlokteré-

gyujtemeny/710-potsch-vagy-pocs-avagy-hogy-kerul-kalmar-gyorgy-egy-18-szazadi-nemet-regenybe és <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/hegedus-bela-potsch-vagy-pocs.html>.

- 55 „The other familiar assumption the humanists continue to accept is that a citizen’s worth must be measured not by the length of his lineage or the extent of his wealth, but rather by his capacity to develop his talents, to achieve a proper sense of public spirit, and so to deploy his energies in the service of the community. Like their predecessors, the humanists encapsulate this value in the proposition that virtue constitutes the only true nobility. Perhaps the finest statement of this commitment occurs in the debate about the concept of nobility written by Buonaccorso da Montemagna (c. 1392–1429), a young Professor of Law at Florence who appears to have been in close touch with the city’s humanist circles.” Quentin SKINNER, „The Florentine Renaissance”, in Quentin SKINNER, *The Foundations of Modern Political Thought. Volume One: The Renaissance*, 69–112 (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 81.
- 56 „A few years later the same themes were taken up by Poggio Bracciolini in his dialogue *On Nobility*, after which the equation between virtue and nobility became a humanist commonplace, repeated by Alberti, Landino and Platina.” Uo., 81–82.
- 57 DEBRECZENI, „Nemzet és identitás...”, 533.
- 58 Firenze hatalmi szimbolikájának szerves részét képezi Héraklész alakja, aki a város építészetében rendre az elnyomottak védelmében tűnik fel: „Hercules can be seen as a champion of social justice, a code of behavior on which the Florentines prided themselves, particularly during the Republic.” Thomas J. SENKEWICZ, „Teaching Hercules in Florence” in *The Power of Place. A Festschrift for Janet Goodhue Smith*, eds. Robert Timothy CHASSON, Thomas J. SENKEWICZ, 65–76 (Chicago: Associated Colleges of the Midwest, 2012), 70. A zsarnok ellenében felléptetett Héraklész pedig egyenesen a Firenzei Köztársaság politikai legitimációjával egyenlő. Lásd Leopold D. ETTLINGER, „Hercules Florentinus”, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 16, 2. sz. (1972): 119–142, 136.

be helyezte a haza zsarnoktól való védelmét, és Firenze polgárai között, akiknek (ezzel szemben) jobbára egzisztenciális szabadsága szavatolta a regnáló államfő legitimitását, kimutatható bizonyos történeti összefüggés a nemesség helyes fogalmát és a zsarnokkal szembeni fellépését illetően.⁵⁹ Patachichnál azonban a republikánus beszédmódhoz képest a szabadság mint a közszolgálatért felfogott jog nem az önkényuralom megdöntésének vagy a köztársasági erények védelmének a szolgálatában áll,⁶⁰ hanem a tudományok térnyerésén, elterjedésén van a hangsúly, amint azt a folyami kereskedelemből vett hasonlata mutatja; s ez már a tudós hazafi szemlélete a republikánus gondolatmenetben.

Mármost Lipsius és általában az észak-európai humanizmus *vera nobilitas* eszményét szemlélve: ez már csak amiatt is kevésbé rokonítható a firenzeivel, mint azzal, ami Patachich költeményében megjelenik, mivel, jóllehet ezen északi változatnál is az erények határozták meg az igaz nemességet, azonban úgy tartották, hogy ezek az erények hagyományosan és legteljesebb mértékben a rendi nemesség tagjaiban mutatkoznak meg. Ennek értelmében ahhoz, hogy a társadalmi közösség továbbra is a legrendezettebb állapotában maradjon, nem belenyúlni kell a meglévő társadalmi különbségek által fenntartott viszonyrendszerbe, hanem megőrizni azt mindaddig, ameddig csak lehetséges.⁶¹ A firenzei változat társadalmi bázisa egy markánsabb módon megragadható polgári rétegre támaszkodott (bár ennek az élén is a tehetős, hercegi majd nagyhercegi címmel is rendelkező Medici bankárca család állt), míg Európa északi és keleti területein ez a réteg sokkal képlékenyebbnek, vékonyabbnak bizonyult. „A 17–18. századi tudósköztársaságra vonatkozóan Anne Goldgar megjegyzi, hogy a felvilágosodáshoz hasonlóan a *respublica litteraria* sem köthető kizárólag a polgársághoz, még ha gyökerei jórészt polgáriak is.”⁶² Emiatt tehát nem egészen teljesül Patachich *vera*

59 Megjelenés alatt álló tanulmányomnak is (lásd e dolgozat 2. lapalji jegyzetét) ez az egyik tanulsága Héراكlész alakjának kapcsán.

60 DEBRECZENI, „Nemzet és identitás...”, 533–534.

61 „Virtually all the northern humanists then go on to spell out the more general and deeply conservative message underlying this commitment to the traditional ruling classes. Having admitted that government ought to be placed in the hands of those with the greatest virtue, and having affirmed that those with the greatest virtue happen to be the nobility and gentry, they proceed to draw the pleasingly obvious conclusion: that in order to maintain the best-ordered form of political society, we ought not to tamper with any existing social distinctions, but ought on the contrary to preserve them as far as possible.” QUENTIN SKINNER, „The Reception of Humanist Political Thought”, in SKINNER, *The Foundations...*, 238–239.

62 ALMÁSI, „A *respublica litteraria*...”, 10. Az idézett gondolat helye: ANNE GOLDFAR, *Impolite Learning: Conduct and Community in the Republic of Letters, 1680–1750* (New Heaven–London: Yale University Press, 1995), 6.

nobilitas-konceptiója esetében, hogy közvetlenül a firenzei igaz nemesség eszmé-nyéig ágazik a szellemi közösség, mivel például a Héraklész alakja köré csoportosított három alkalmi vers is éppen a nemesi rend tagjainak sorában leli meg az erényesség megtestesülését, s Patachichéval bezárólag még az egyetemalapításra íródott szövegeket is az ilyen módon lelkesült Habsburg- és rendi lojalitás hatja át. Azaz Lipsius gondolatai búvópatakszerűen a 18. századi Magyar Királyságban is kifejtik hatásukat. Némileg ugyan a *vera nobilitas* mind a kétfajta elképze-lése kihüvelyezhető a tanulmányomban elemzett szövegekből, ha például ismét a tudományok társadalmilag széleskörű elterjedésére gondolunk. Ám úgy vélem, inkább e két szempont (a rendi és a polgári) maximum ellentmondásmentes ele-gyéről, amely a 18. század végi királyi Magyarországon a fellazuló rendi társa-dalom természetével magyarázható, mintsem feloldhatatlan vagy fel is oldandó paradox voltáról beszélhetünk, mely utóbbi a mostani ember rálátásának enged-ne a kelleténél nagyobb teret.

c) A *respublica litteraria* beszédmódjának társadalmi-politikai keretei

Folytatva a versszövegek vizsgálatát, az érsek versére az itáliai Mariosa Jakab írt válaszul egy disztichonos költeményt. Az érsek és az itáliai jezsuita barátsága odá-ig vezethető vissza, hogy az 1770-es évek második felében Mariosa állította ösz-sze Nagyváradon, Patachich püspöksége idején a püspök könyvgyűjteményének katalógusát, majd az érsek könyvtárosa lett Kalocsán, végül pedig Budára is el-kísérte az egyetemi tanács élére megválasztott egyházfőt.

Mariosa Jakab költeménye elején az egykori budai reneszánsz udvar gazdag-ságát eleveníti fel: a várost szellemükkel és műveltségükkel elhalmozó tudósok sokaságát, a biztonságos nyugalmat, amikor a bölcsek műveit olvasni és a tudás-szomjat csillapítani lehetett.⁶³ Mariosa előadásmódjának érdekessége, hogy ezt a visszaemlékezést Mária Terézia szerepeltetésével teszi: a királynő az, aki felele-veníti a költeményben látottakat. Majd a Mátyás-féle aranykor után a királynő lel-ki szemei előtt rögvest mindannak pusztulása is felrémlik.⁶⁴

Namque animo recolit memori THERESIA, quantum
Exulta ingenuis artibus ante fores:
Ut tibi grande decus doctorum turba virorum
Ingenio, et cultis moribus addiderit,

63 Vö. RÉDEY, „...dum Pallada Budam...”, 178.

64 Uo., 179.

Cum secura quies sapientum volvere chartas,
 Socratico et sineret fonte levare sitim.
 At miserum! Odrysiae postquam potuere phalanges
 Hungarica iniusto subdere colla iugo,
 Pellere et imperio Reges, populique ruinam
 Inferre, et captis urbibus excidium:
 Tunc artes periere bonae, tunc tristis Apollo
 Debuit immitti cedere barbariae.⁶⁵

Mariosa ezt követően tér a jelen ünnepi hangulatára: Budához, annak romjaihoz fordul (*aposztrophé*), s látván a felépülő palotát és az abban helyet kapó egyetem felavatását, mintegy a hajdani fényét visszanyert székvároshoz szól. Noha tudjuk, hogy Buda sem ekkor, sem korábban még messze nem volt főváros; ilyesmi cím 1780-ban inkább illethetné meg Pozsonyt, ahol éppen a Szent Koronát is őrizték. Mégis figyelemre méltók Mariosa képi megoldásai, amint a jelenkori és az egykori Buda dicsőségét mutatja föl: a városok úrnőjének (*domina*), a királyság fejének nevezi (*caput*), a város mindenkori hírének egyik alapja a középkor végére már itt összpontosuló királyi hatalom (*Regum solio*). Buda kétszeri dicsőségét a romlás vissza-visszatérő párhuzamain keresztül ábrázolja,⁶⁶ s ezt végül azzal zárja, hogy Buda most a telet követően kinyíló virághoz hasonlít, miáltal a körforgás törvényszerűségét szem előtt tartva a jelenség törékenységére is figyelmeztet.⁶⁷

65 [Iacobus MARIOSA], *De laudibus Mariae Theresiae ... quod Budae scientiarum academiam instituerit, et redeunte faustissimo suae coronationis die VII. Kal. Iul. regio diplomate stabiliverit elegia Iacobi Mariosa Adamo ... Patachich Colocensium archiepiscopo ... a bibliotheca* (Budae: typis Regiae Universitatis, 1780), 7–20, 11.

„Terézia ugyanis felidézi éber emlékezetében, hogy mennyire kiművelt voltál [ti. te, Hungaria] azelőtt a hazai tudományokban: hogy neked a tudós férfiak sokasága szellemed és művelt szokásaid nagy dicsőségére vált, amikor a biztonság nyugalom lehetővé tette a bölcsék műveinek lapozgatását és a tudásszomj csillapítását. De minő szerencsétlenség, hogy miután a trák [vagyis török] sereg képes volt jogtalan igába hajtani a Hungarus népeket, és hatalmával elűzhette a királyokat, a népre romlást, az elfoglalt városokra pusztulást hozhatott, a szép tudományoknak is vesznie, a szomorú Apollónak pedig a barbár fenyegetéssel szemben hátrálnia kellett.”

66 Mariosa a királynő múltját és jelenét Buda múltjának és jelenének összefüggésébe helyezi. Hungária és Buda tágabb történeti összefüggérendszerében az eseményeknek olyan elbeszélői sorrendjét alakítja ki, amelyet a város és az ország történetének idősíkjai irányítanak, s a síkok között átjárás a fokalizáció (Mária Terézia szerepeltetése) révén valósul meg. Vö. RÉDEY, „...dum Pallada Budam...”, 179.

67 Ez a törékenység hasonlít Janus Pannoniusnak a *Dunántúli mandulafáról* és a *Túlságosan bőtermő fáról* szóló öreflexív törékenységképzeteire is. Másrészt az ország sorsát szimbolizáló fa-toposzszerhez, amely mintegy a virág-Buda hasonlat folyamánként Mariosa Jakab Molnár Jánoséra reagáló versében is megjelenik, Berzsenyi *A' Magyarokhoz* címet viselő ódája mellett Baróti Szabó Dávidnak az *Egy ledőlt diófához* című 1791-es ódája is odaillik. Minderről lásd a már többször felidé-

Buda tuum toto nomen celebrabitur orbe;
 Et fies tanto nobilis hospitio.
 Nam licet Hungaricae turritis moenibus urbes
 Te dominam, et Regni te coluere caput:
 Et tibi, qua Regum solio, qua fortibus armis,
 Non impar claris urbibus esset honor;
 Concideras tamen, et vix agnoscenda, iacebas
 Flebilis in proprio semisepulta iugo.
 Nunc iterum augustam tollunt tua rudera frontem,
 Ut flos post brumae tempora surgit humo.⁶⁸

Ugyancsak érdekes a verset záró Habsburg-dicsőítés, amelyben az uralkodói házat egy patakhoz hasonlítja, s ez szakadatlan vizével folyamatosan öntözi partjait, hogy azok virágot hozzanak: a fenséges ház, amely Minerva tudományainak elkötelezettje, folyamatosan támogatni fogja a tudós fáradozásokat.⁶⁹ E kép éppenséggel Patachich érseknek arra a megoldására reflektál, amellyel a tudás áramlását a folyami kereskedelemhez hasonlítja: a *doctas opes* itt a *doctas mercessel* áll szinonim viszonyban úgy, hogy az, ami az érseknél kereskedelmi áru, Mariosánál a szakadatlan vizű patak fővenyének virága. Így Mariosa voltaképpen a tudás–áru metaforát a tudás–virág, áru–virág metaforákkal bővíti, valamint a Buda–virág metafora kimenetelét pozitív irányba mozdítja el költeménye végén.

Qualis enim rauco decurrens murmure rivus,
 Sufficit assiduas irrequietus aquas,
 Semper et humectat virides aspergine ripas,
 Flore novo ut semper picta nitescat humus:
 Sic Augusta domus, studiis intenta Minervae,
 Perpetuo doctas suppeditabit opes.⁷⁰

zett korábbi tanulmányomat Baróti ódája nélkül: Uo., 184–186. Berzsenyi és Baróti szövegei egyben a republikánus beszédmód jellemző darabjaiként is olvashatók.

68 „Buda, a te nevedet az egész földön ünnepelni fogják, és híres lesz az oly nagy vendégszereteted miatt. Ugyan lehet, hogy az ország tornyos falú városai téged úrnőjükként és a királyság fejeként tisztelnek, és lehet, hogy hírneved a királyi hatalom és a vitézség tekintetében nem volt kisebb a híres városokénál, mégis összerokadtál, és alig felismerhetően, siralmasan, félig eltemetve feküdtél a saját igádban. Most újra fenséges homlokzatot emelnek törmelékeiden, ahogy a téli évszak után a földből virág nyílik.” [MARIOSÁ], *De laudibus Mariae Theresiae...*, 12.

69 Vö. RÉDEY, „...dum Pallada Budam...”, 180.

70 „Amilyen ugyanis a hangos csobogással elfutó patak, nyughatatlanul táplálja szakadatlan vizét, és permetével mindig öntözi zöldellő partjait, hogy mindig új virágtól ékesítve ragyogjon a föld: ugyanúgy

A republikánus beszédmódban a hanyatlás képzetéhez hagyományosan a *querela Hungariae* toposza kötődik.⁷¹ Erre láthattunk példát az imént Mariosa jaj-szavában. Megjelent nála továbbá a ciklikus idő: Buda virágzása és pusztulása ismétlődik; de finoman az események mulandóságára is figyelmeztet a beszélő: korszakok és nemzedékek egymást követő láncolatot alkotnak. Ugyanakkor szemben a rendi identitás fogalmával, amelyet Debreczeni Attila említett tanulmánya alapján a republikánizmus beszédmódjához társíthatunk, az ősi dicsőség megőrzése nem a nemesség előjogainak védelmében áll, hanem e régi értékeket a tudás és a tudományok kiművelésének új értéke váltja fel az eddig idézett versszövegekben.⁷² Mariosánál a hanyatlás sem egyszerűen értékvesztésként jelenik meg, hanem az a tudós hazafiság szemléletén átszűrve a változásba, haladásba vetett remény potenciális beteljesedését csak fokozza. Ilyen módon cserélődik ki a *vera nobilitas* tartalma is, miáltal a régi dicsőség már nem a szűk nemesség, hanem az egyetemi képzésben részt vevők vállain nyugszik, s szemléletüket Patachich szavait aláhúzáva egy tágabb közösség, a „*hungarusok*” nevének a dicsőségét jelenti. Mariosa az elapadhatatlan vizű patak metaforával a Habsburg-háznak is a műveltség hazai felvirágoztatásában juttat központi szerepet. Egyszersmind Patachich és Mariosa versében ezek a pontok azok, ahol a Wallaszky-féle historia litteraria működés-módjához hasonlóan a közös tudás/szemlélet tovább öröklődésében az átvételeket az egyéni látásmód motiválja, aminek ugyancsak szép példája az előbb említett metaforahálózat is.

d) A „narratívák és szimbólumok kulturális alakzatai”

Molnár János a következő, szintúgy az egyetemalapítást ünneplő költemény szerzője. Molnár és az érsek kapcsolata az egyetemi tanácsüléseknél korábbra is visszavezethető: Patachich Ádám a jezsuita rend feloszlata után, közvetlenül Mariosa előtt hívta őt Nagyváradra könyvtárosnak. Molnár csupán egy évet töltött el akkor püspök Patachichnál, 1774-ben már Győr vármegyében volt lelkész.

Molnár bizonyos mértékig összetett, sok helyen akár nehézkesnek is tűnő, mégis igen frappáns beszélői helyzetet teremt meg költeményében. A beszélő Buda hegyének várományos Múzsáit szólaltatja meg. A Múzsák pedig kijelentés, kérés, felszólítás és parancs formájában illokúciós beszédaktusokat hajtanak végre,

a fenséges ház, Mínerva tudományainak elkötelezettje, folyamatosan bőséggel árasztja majd a tudós javakat.” [MARIOSÁ], *De laudibus Mariae Theresiae...*, 20.

71 DEBRECZENI, „Nemzet és identitás...”, 534.

72 Uo., 535.

s arról tanácskoznak, hogyan és mi módon illene megénekelni az egyetem felavatását.⁷³ Ebben a beszédhelyzetben fogalmazódik meg a Múzsáknak az az elképzelése is, hogy Budát kellemes kertté kellene alakítani.

Interea, haec etiam menti meditatio nostrae
 Succurrit: BUDAM peramoenum vertere in HORTUM.
 Occupet Ille udam, qua brachia porrigit Ister,
 Et ripam, et ripae dominantia culmina Montis,
 Sic; ut parte aliqua plano porrectus aprico
 Vestiat et clivos, et nexam moenibus actam:
 Parte alia mediam despectet pensilis Urbem;
 Per que gradus celsos subvectus, in ARCE THERESAE
 Consistat; felix propria ut se iacet in AULA.
 Talis erat, quem Chaldaea miramur in Urbe.⁷⁴

A budai Várhegy lábánál lévő Vízivárosról van szó, ahol ekkor még gyakran csónakkal közlekedtek. A kertnek a Múzsák szerint a következő tereptárgyakból kellene állnia: foglalja magába a Dunapartot és azokat a részeket, amelyeket víz borít, illetve a parthoz tartozó, a látványt is uraló Várhegyet. Mégpedig úgy, hogy egyfelől a Várhegy és a part közötti részeket a napsütötte lejtős hegyoldal és a várfal kösse össze, másfelől Mária Terézia fellegvárában magasra felvontatott csillagvizsgáló nézzen a város közepére, olyan, amilyen Babilonban is volt. (A budai egyetem felavatásra elkészült csillagvizsgálójáról van szó.)⁷⁵ A költemény eleje Budát Trójával, illetve a budai várat Trója fellegvárával, Pergamonnal is azonosítja. Mi több, Trójából a Palladium, azaz Pallasz Athéné védőszobra is megjelenik a budai várban. A trójai háborúban ennek a szobornak az elrablásával tudták az akhájok bevenni a trójai várat (Verg. *Aen*, 2, 163–170), s voltaképpen az ókori

73 Vö. RÉDEY, „...dum Pallada Budam...”, 181.

74 [Ioannes MOLNÁR], „Musarum Budensium cum Musis Pestanis suum apud praesidem occupatis, de panegyrico Mariae Theresiae ... inaugurationi R. Univers. Budensis congruente consultatio”, in *Monumentum inaugurationis Regiae Universitatis Budensis peractae e decreto Mariae Theresiae ... anno M. DCC. LXXX, die XXV. Iunii* (Budae: typis Regiae Universitatis, 1780), 3–13, 8–9.

„Mindazáltal ez a gondolat jut még az eszünkbe: hogy Budát igen kellemes kertté alakítsuk. Foglalja el a vizet, amerre a Duna terül el karjaival, és a partot és a parton uralkodó hegycsúcsokat úgy, hogy egyfelől a napfényes síkon elterülve ékesítse a hegyoldalt is, és a várfallal összekapcsolt vízpartot is; másfelől csillagvizsgáló nézzen a város közepére, mely magas lépcsőkön felvonva Terézia fellegvárán álljon, hogy magát saját udvarán boldogan mutogassa. Ilyen volt az, amelyet Babilonban megcsodálunk.”

75 Vö. RÉDEY, „...dum Pallada Budam...”, 182.

görög kultúrában nem egy ilyen Athéné-szobor létezett, amely az adott város bevehetlenségét jelképezte.

Hoc erat in votis: BUDAM cantare priorem;
 Et quamquam Summam Corvino Rege, THERESA
 Permutante vices, nostra cantare minorem.
 Hic et Pannonicae possent fastigia TROIAE,
 Et cum Palladio memorari Pergama Gentis.⁷⁶

Több szempontból is izgalmas ez a mitikus utalás, hiszen ahogy a trójai Palladium Aeneas révén végül az új Trójába, Rómába kerül, Buda Rómához hasonlóan szintúgy a dardán város örökösévé, egyik utódvárosává válik. A Mátyás-kori budai palota belső udvarán, a kápolna, a trónterem és a Corvina-könyvtár bejáratához közel helyezkedett el egy kút, amelynek ormát ugyancsak Pallasz szobra díszítette – ez lehet a kép háttérében.⁷⁷ Azáltal, hogy a Múzsák Mátyásra terelik a szót, de Tróját és Pallaszt emlegetik, nem pedig a 18. századi latin, jezsuita epika által is bőségesen feldolgozott hun–magyar azonosságtudatot,⁷⁸ érdekes váltás történik, ami Budát és a Mátyás-kultuszt is az *Aeneis* kontextusába helyezi. Vergilius epicsza abban az értelemben hivatkozási pontja az érintett szöveghelynek, amennyiben az irodalmi emlékezet szempontjából a műveltség szintjén Róma városához inkább a trójai eredeten keresztüli hozzáférési és kapcsolódási módok a mérvadók. A Római Birodalom művészeti (de Mátyás miatt egyben politikai) örökségén való osztozás lehetősége s nem a mindezzel sajátosan szembenálló hun eredet válik itt meghatározóvá. Sőt, a „pannon Trója” egykori ormainak felidézése együtt jár Buda pusztulásának felidézésével, így a városok közötti megfeleltethetőségek a sors egy közös motívuma mentén is elbeszélhetők. Azt látjuk, hogy Pergamonnal a nemzetalapítás, Pallasz Athénével a kultúramenekítés tágabb összefüggéseit jeleníti meg a vers szövege, s a *vera nobilitas* eszméje mellett így cserélődik le, avagy formálódik képletessé a korábbi humanista eredetközösségi narratíva is.

76 „Ez volt az óhajuk: Budát énekelni először, és ami teljesség csak Mátyás király alatt volt, Teréziánkról, a hányattatások megfordítójáról kevesebbet. Itt meg lehetne említeni a pannóniai Trója ormait is, és Pallasz szobrával a nemzet Pergamonát.” [MOLNÁR], „Musarum Budensium...”, 3–5.

77 VÉGH András, „Reneszánsz szobortalapzatok a budai királyi palotából”, in *Reneszánsz Látványtár. Virtuális utazás a múltba*, szerk. BUZÁS Gergely, OROSZ Krisztina és VASÁROS Zsolt, 99–103 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2009), 93.

78 Lásd SZÖRÉNYI László, „Attila, a jámbor honfoglaló”, in SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin honfoglalási epika történetéből*, 2. jav. és bőv. kiad., 164–180 (Budapest: Nap Kiadó, 2018).

Mariosa Jakab a Molnár János verséhez írt válaszversében az egyetem épületét magába foglaló város Mátyás-kori előzményét elevenítette fel. Mariosa szövegét olvasva újra a Várhegyet látjuk tehát magunk előtt a hajdani reneszánsz királyi palotával. A kertekkel beültetett részt ugyancsak a Várhegy lábánál, a vízpart és a hegyoldal érintkezésénél találjuk, melyet annak idején különféle ösvényekre tagolt az árnyékot adó, rendben tartott mirtusz. Mariosa ezúttal sem feledkezik el a Corvina-könyvtárról, azaz a Múzsák lakta királyi palotáról, sem a Corvina-kódexeket előállító mester-kezekről.⁷⁹

Qualis eras tunc, cum solio, sceproque potentes
 Tot Reges arces incolere tuas.
 Parte hac, diffusae qua tractus cernitur ingens
 Hungariae, quondam Regia celsa fuit.
 Quaque suburbanus curvatur clivus in arcum,
 Caeruleas Istri, qui pede tangit aquas,
 Floribus halabant horti, quos tonsilis olim
 In multas secuit myrtus opaca vias.
 Hic fuerant doctis habitata palatia Musis;
 Corvini hoc fuerat nobile Regis Opus.
 Hic ampla innumeros servabant atria libros,
 Quos docta illustri scripserat arte manus.⁸⁰

Mit látunk? A késő barokk Buda Molnár-féle leírása gyakorlatilag pontról pontra egybeesik a reneszánsz Budáéval. Legalábbis amit Molnár fontosnak tartott a megújulás szempontjából kiemelni, annak Mariosa visszarávedő tekintete minden részletében hasonlóan kitüntetett fontosságú elképzelt mását festette meg.

79 Hic fuerant doctis habitata palatia Musis; / Corvini hoc fuerat nobile Regis Opus. / Hic ampla innumeros servabant atria libros, / quos docta illustri scripserat arte manus. Vö. RÉDEY, „...dum Pallada Budam...”, 183.

80 [Iacobus MARIOSIA], „De laudibus Mariae Theresiae ... ad ... Ioan. Bapt. Molnár ... in R. Univers. Budens. directorem ... Iacobi Mariosa ... archi-episcopi Colocens. a biblioth. epistola”, in *Monumentum inaugurationis Regiae Universitatis Budensis peractae e decreto Mariae Theresiae ... anno M. DCC. LXXX, die XXV. Iunii* (Budae: typis Regiae Universitatis, 1780), 3–8, 4–5.

„Milyen lehettél akkor, amikor székükben és hatalmukban erős királyok lakták erősségedet. Ezen a helyen, ahonét a kiterjedt Magyarország nagy része látszik, hajdan királyi város volt. És ahol a városhoz közeli hegyoldal, mely lábával a Duna kék vizét érinti, öbölbe hajlik, virágoskertek illatoztak, melyeket egykor a rendben tartott, árnyékot adó mirtusz szelt át keresztül-kasul. Itt volt a művelt Múzsák lakta palota, amely Mátyás király híres műve volt. Itt gazdag termekben számtalan könyvet tartottak, amelyeket fényes tudású tanult kezek írtak.”

Ezzel a modern Buda (költői) kivitelezése legitimnek tekinthető, a legendás reneszánszkori város (költői) látképén alapszik. Molnár ugyanakkor egymás mellé helyezi a királyi palota és az ahelyett egyetemmé alakított palota képét is. Eredetileg ugyanis uralkodói központnak szánták az épületet. Ezért ezt az épületet Molnár Mária Terézia fellegvárának nevezi, másrészt a Múzsák által szövögetett tervek között az szerepel, hogy Mária Terézia feladata legyen az említett kert gondozása. Ő ültesse be a keze munkájával a kertet mindeddig sosem látott virágokkal, növényekkel, metssze a fák lombját, a cserjéket, és minden ilyen teendővel ő foglalkozzon. A királynő, aki egyébként Patachichnál anyaként is megjelenik,⁸¹ Molnárnál kertész, egyfajta paradicsomi, angyali figura, aki most Mátyás után Buda ékességéért, korszerűségéért felel. Bizonyos tartalmi, elbeszélés-technikai értelemben a bőségtoposzok hiánytalan meglétéről, Pallasz kényelméről neki kell gondoskodnia.⁸² Az a rendi várakozás tehát, hogy a budai palota épületéből uralkodói rezidencia legyen, amint erre már Patachich költeményénél is utaltam, itt is előkerül, s Mária Terézia allegorikus ábrázolásán keresztül csapódik le a költeményben.

Illius areolas, dimensis undique sulcis;
 Conserat ignotis manus ipsa Augusta THERESAE
 Floribus, et plantis; nec, quamquam fronte decora
 Ter Sacrvm Diadema gerat, sudare recuset.

IPSA putet frondes; arbusta tenella, novumque
 Florae agmen; rivos per amoena vireta nitentes;
 In labra concharum salientem e fontibus undam,
 Atque Operas, operumque genus regat omne THERESA.⁸³

81 Patachich költeménye elején visszaemlékezik az 1741-es pozsonyi országgyűlésre, s utal a jelenetre, miszerint Mária Terézia gyermekével a karján jelent meg a rendi megajánlást kérve, királynő helyett anyaként: „vidimus augusta dulcem prae Príncipe Matrem”. Vö. RÉDEY, „...dum Pallada Budam...”, 175–176.

82 Uo., 183.

83 „Az ahhoz (ti. az udvarhoz) tartozó kerteket, miután mindenütt kimérték a barázdákat, a fenséges Terézia királynő a maga kezével ültesse be ismeretlen virágokkal és növényekkel, s habár díszül a homlokán háromszor szent fejéket visel, ne vonakodjék az izzadságtól. Ő maga csinósítsa a fák lombját, a zsenge fáskertet, és a friss virágos rétet, a kellemes pázsiton viruló patakokat. A szökőkút párkányára hulló víz sugárról, a feladatokról is, és mindenfajta munkáról Terézia gondoskodjék.” [MOLNÁR], „Musarum Budensium...”, 9.

A kert egyúttal a növényi ritkaságokkal az uralkodói és főrendi reprezentáció kitüntetett tartozékának számított, illetve e reprezentatív funkció tekintetében „[a] »humanista« major a szabadidő (*otium*) kulturált eltöltésének” volt a helyszíne. Az ilyen reprezentatív kert ismét szimbóluma a művelt nemességnek. Egy a humanizmusban is elterjedt kulturális toposz felhasználásával van dolgunk, ami rámutat a Mátyás királyé mellett Mária Terézia fentiek szerint kimódolt budai tartózkodásának „műveltségbeli aspektusaira is”. Arra tudniillik, hogy az ő „nemességük nemcsak származásukon, hanem erényeiken, műveltségükön is alapult, azaz *vera nobilitas* volt.”⁸⁴ Ez utóbbi állítást pedig a vizsgált költemények fényében itt most olyan kontextusban kell értelmeznünk, ahol „az ő nemességük” az ’ő kettejük nemességét’ jelenti, tehát a Wallaszky-féle intézménytörténeti narratíva keretén belül szűkítés útján egyedül Mátyás királyra és Mária Teréziára vonatkoztatva kettős számot takar.

e) Neohumanizmus és a narratíva lokális aspektusai

Távolról, de talán mégiscsak ide tartozik pár megállapítás az utóbbi versnek a neohumanizmussal való lehetséges összefüggését illetően. Molnár János iménti Mária Terézia-ábrázolását elemi módon eszményített vonásokkal ruhazza fel. A királynő a költemény vége felé gyakorlatilag maga is mitológiai alakká válik, azonban elsődlegesen és speciálisan a hajdani Mátyás-kori humanista műveltség-eszmény hordozójának tekinthető (s ilyen módon nem a rendi politika megtestesítője). Fórizs Gergely Berzsényi Dániel költészetéből kiindulva, ahol „a humanista hagyomány eszményei” – a képzésről, az urbanitásról, a humanitásról és a *sensus communis*ről van szó – szintén „tágabb és távlatosabb értelemben szerepelnek”, „[a] 18. századi neohumanizmus” lényegéről röviden azt írja, „hogy benne ezek az eredetileg helyhez és időhöz kötött, behatárolt fogalmak egy univerzális emberi művelődésszémény elemeivé lényegülnek át”.⁸⁵ Mária Terézia alakja a kultúra rendezett angol kerthez hasonított környezetében e leírásnak épp megfelelő módon nem másnak, mint a reneszánsz Buda univerzális átlényegítésének tűnik.

Ezen túlmenően az eddigi költemények mindegyike a tudományba, a haladásba, a változásba vetett remény mellett teszi le a garast. „[A] neohumanizmus szembe fordul a reneszánsz humanizmussal, amennyiben a múlt vizsgálata he-

84 ALMÁSI, „A respublica litteraria...”, 21, 24. A kert reprezentációs funkciójáról a császári udvarok vonatkozásában lásd Uo., 20–29.

85 FÓRIZS Gergely, „Álpeseken álpesek emelkednek”. *A képzés eszménye Berzsényi elméleti szövegeiben* Klasszikusok (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 146.

lyett immár a jövő alakítását tűzi ki célként maga elé[.]”⁸⁶ Különösen a legutóbbi költeményre igaz ez, hiszen a Múzsák ebben mindvégig terveket szövögetnek. A neohumanizmus egy másik fontos különbsége a reneszánsz humanizmussal szemben, hogy nem egyszerűen újra felfedezi az ókori görög irodalmat, hanem mintegy eredeti, a rómainál eredetibb kultúráként aposztrofálja, amelynek a római csupán csak utánzata.⁸⁷ A jelenség bizonyos fokon a vizsgált költeményekre is kiterjed. Buda ugyanis, mint láttuk, a sokadik Trójaként is megjelent az elpusztult és menekülésre kényszerített civilizáció újabb városalapításainak sorában, ami viszont azt is implicálja, hogy Rómával együtt különbözik is attól a „nem az eredeti” értelmében. Természetesen e téma igazán autentikus módon latinul szólalathat meg, ami egyben a szituáció tudatosan vállalt negatív kiindulópontjára, tudniillik Buda Rómától és Trójától való történeti távolságára, egyben e távolság tudatos belátására/kitöltésére is ráirányítja a figyelmet. De például abban a tekintetben, hogy a neohumanizmus nem forszírozta, hogy az ókori nyelvek közül a latin továbbra is a hétköznapi kommunikáció hordozója legyen,⁸⁸ a latin mint elsődleges közlési nyelv kérdésessége is felmerülhet az előbbi szövegekkel szemben, összhangban a 18. század végén nálunk is tapasztalható nyelvkérdés dilemmájával. Ezen alkalmi szövegek esetében a dilemma eldöntéséhez a latin nyelvnek a csoportidentitások kialakulásában betöltött szimbolikus szerepe és a nyelvhasználók közösségének összetétele, ideológiai irányultsága nyújthat segítséget.⁸⁹

86 Uo., 146.

87 Jürgen LEONHARDT, *Latin: Story of a World Language*, transl. Kenneth KRONENBERG (Cambridge, etc.: Harvard University Press, 2013), 267.

88 Uo., 267.

89 Lásd BALOGH Piroska, „A nyelvkérdés és a latin újságírás paradoxonai a 18. század végén”, in BALOGH Piroska, *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Irodalomtörténeti füzetek 174, 204–230 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2015), 223–230.

„A 18. században a latin nyelv hivatali és politikai intenciójú használata gyakran kapcsolódott formálódó és egymással versengő társadalmi csoportok önidentifikációjához. Itt olyan csoportok identitásában is szimbolikus szerepet töltött be a latin, melyek nem feltétlenül írhatóak le úgy, mint »'imagined community' that was international in scope«, vagyis virtuális csoportok, nemzetközi irányultsággal. Magyarországon ugyanis szimbolikus szerepet kapott a latin nyelvhasználat mind a nemesi-rendi közösségtudatban, mind a nem magyar anyanyelvű polgárság hungarus-identitásában, mind egyfajta Habsburg birodalmi közösségtudat kiépítésében, mind pedig olyan kisebb közösségekben, mint a szabakóműves Draskovich-obszervancia. Bár ez utóbbi nemzetközi beágyazottságú szervezet volt, a latin használata itt épp a különállást és az önállóságot volt hivatott alátámasztani. Ugyanakkor az *Ephemerides Budenses* példája arra is rávilágított, hogy a 18. század végére a közösségi identitástudatok e formái egyre inkább háttérbe szorulnak a megjelenő etnikai alapú nemzetudattal szemben, ami egyszersmind az anyanyelv dominánssá válását is eredményezi a latin nyelvhasználat rovására. A latin nyelv visszaszorulásának folyamata tehát nem a nyelvhasználói közösségeken belüli térvesztést jelenti, hanem a nyelvhasználói közösségek összetételének és önideológiája átalakulásának követke-

A „nem az eredeti” kérdése azonban a Hunyadi Mátyás-féle reneszánsz udvar felől nézve is értelmes kérdésfeltevessé válik, hiszen Mariosa Molnár szövege alapján reprodukálja a város egykori látképét költeményében, az ahhoz való hozzáférést egyedül a visszaemlékezés különféle rekonstrukciós eljárásai teszik lehetővé. A hangsúly viszont mindig a jövőre, az ígéretek beteljesedésére vagy a jelen ideális állapotára kerül. Ezért a szövegek középpontjában a neohumanizmust megkezdve itt most nem annyira a „megújuló klasszika-filológiai képzés” van,⁹⁰ hanem az elpusztult budai humanista udvar („Pannonica Troia”) újrafelfedezése; úgy tekinthető neohumanizmusnak, hogy a Mátyás-kori humanizmus felé fordul értékmentő és identitásteremtő célzattal. Ez a Mária Terézia alakjában összegződő humanitásezsmény végül a *vera nobilitas* hagyományos felfogását is kitágítja, amennyiben abban szimbólumszerűen a neohumanizmus által felélesztett antik görög neveléseszmény, „az összes emberi adottság, képesség harmonikus kiművelésének kívánalma”,⁹¹ a *kalokagathia* (erkölcsi jóság és szépség együttese) is megjelenik.

Mária Terézia alakja tulajdonképpen mint Mátyás szellemének folytatója emelkedik ki Patachichnál és Molnárnál is, éppúgy, ahogyan Wallaszky leírásában látuk (lásd e tanulmány 5. lapalji jegyzetét). Ilyen módon a *respublica litterariának* az eddigi költemények által konstruált beszédmódja – a *vera nobilitas* eszméje, a Trójához/Rómához való hasonlóság, illetve Buda pusztulásának és helyreállításának narratívái mellett – konkrét szimbólumokban is kifejezést nyer. „A politikai filozófia elvontsága nem átélhető, az eszmének narratívák és szimbólumok kulturális alakzataiban, a mindennapok reflektálatlan világába simulva kell megjelennie, hogy identitást teremtsen. Olyan identitást, amely alternatívát képez a rendi *natio* fogalmához kötődő, virulens politikai identitásváltozatok hálójában,

ménye.” Uo., 230. Amint az tanulmányom konklúziójából látszódnia fog, az 1780-as egyetemalapítási ünnepség köré szerveződő alkalmi költői megnyilvánulások tükrözte közösségi identitástudatot is egy az *Ephemerides Budenses* (1790–1793) intézményes kereteivel hasonlított, idővel háttérbe szoruló, formálódó és versengő identitásváltozatnak tartom, ahol a latin nyelv használatának a bemutatott patrióta narratívából adódóan elsősorban szintén ideológiai okai voltak. Több párhuzam is kínálkozik a budai egyetemalapításra születő alkalmi költemények és az *Ephemerides Budenses* összevetésére, amelyeket Balogh Piroska tanulmánya jól megvilágít. Ezek közül most csak azt emelném még ki a hosszúreformáció nézőpontjából kifolyólag, hogy bár „a katolikus egyház Burke által is jelölt hegemóniája a latin nyelvhasználatban kétségtelen, sokatmondó, hogy az egyetlen latin nyelvű, egyházi kötődésű újság a korabeli Magyarországon az evangélikus egyházhoz kapcsolódik, azaz a protestantizmus vizsgálata sem elvetendő ebből a szempontból.” Uo., 229. Burke gondolatmenetének a tanulmányban idézett helye: Peter BURKE, *Languages and Communities in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 44.

90 LEONHARDT, *Latin: Story of...*, 266–269. FÓRISZ Gergely, „Álpeseken álpesek emelkednek” ..., 146.

91 Uo., 147.

miközben azokból építkeznek.”⁹² Jelen identitás éppen ilyen alternatívát támaszt a nemesi nemzettel szemben, s ahogy láttuk, a republikanizmus és a tudós hazafi politikai identitásváltozataiból építkeznek. Amint például a rendi identitás egyik szimbolikus eseménye később a Szent Korona 1790-es Bécsből Budára történő tavaszi visszahozatala lesz,⁹³ úgy a *respublica litterariáé* az 1780-as nyári budai egyetemavató ünnepség. Továbbá az egyetem épületének vagy a csillagvizsgálónak a kihangsúlyozásával az egykori és a korabeli budai udvar tereit is szimbolikus tartalommal ruházzák fel ezek a szövegek: a Pallasz megszemélyesítette tudomány visszahozatalával a Mátyás-féle udvar egyik kulturális jelképe is a helyére kerül vissza a jelenben.

Ugyanakkor érdekes párhuzam figyelhető meg a hosszú reformáció 18. század végi periódusa szempontjából a királyi Magyarországon az 1781-es türelmi rendelet, illetve annak az 1791-es törvénybe iktatása közé eső és az előbbi bekezdésben felvázolt évtized között. Úgy tűnik ugyanis, hogy általában a *respublica litteraria* iránti elkötelezettség (1780) vagy a patrióta nemesi nemzettudat (1790) ténylegesen, térben és időben hamarabb érvényesülő eszmetörténeti koncepció, mint maga a vallástolerancia. Ha valóban így van, ez a tudás kollektív felhalmozása kapcsán ugyan tovább erősíti a felekezeti hierarchia másodlagosságát, de a nagybeszélés keretében kérdésessé teszi a különböző közösségi identitásformák, beszédmódok egyforma hozzáférhetőségét. Vagyis a *respublica litteraria* csoport-identitásának (avagy -identitásainak) szemlélésekor a felekezeti kérdés meghatározó lokális tendenciáikkal kell újra szembesülnünk.

„Héraklésszel” a zsarnok ellen: a rendek narratívában betöltött szerepe

A budai reneszánsz udvar Pallással egyenragú jelképének számít a tanulmányom elején említett mitikus hős, Héraklész alakja is. Agyich István pécsi kanonok egy 1786-os Pécsen kinyomtatott disztichonos alkalmi költeményében különös gesztust tesz a pécsi kerület nemrégiben (1785-ben) megválasztott királyi biztosa, Széchényi Ferenc felé. A költemény ugyanis oly módon ábrázolja a grófot, hogy lelkülete és sorsa miatt Héraklésszel azonosítja őt. A hasonlat előzménye abban rejlik, hogy miután Jupiter (avagy II. József) Pallasz hathatós közreműködésével és minden eszközzel felszámolta a Mars által az országra szabadított oszmán török befolyást, Széchényire bízta a Pécsen magában foglalt régió kor-

92 DEBRECZENI, „Nemzet és identitás...”, 540.

93 Uo., 540–541.

mányzását. Amit az istenek eddig külön-külön végeztek, azt most a grófnak kell egyedül vállalnia. A Héraklészre vonatkozó párhuzam értelmében többrétű, s végül túl is mutat a hős sorsán.

Numina quod terris quondam gessere seorsim,
 Herculeo firmus pectore solus ages.
 Solvo Deos curis; nam nos sudavimus olim,
 Excipe nunc humeris pondera nostra tuis.
 Quae si quando gravent, aliis ut missa relinquo,
 Auspicii stabunt rite ferenda tuis.
 Tempus erit cum te, quamvis non parva tenetis,
 Numinibus reliquis adnumerare queam.
 Tum tibi grata quies veniet, tum meta laborum;
 Publica nunc hominum cura salutis eris.
 Talibus Omnipotens. Nos auribus hausimus ista,
 Inde Comes vultus sternimur ante tuos.
 Tu pater es populi, tu nostrae gloria terrae,
 Tu decus, & gentis firma columna tuae;
 Te Duce festivos urbis celebramus honores,
 Cum peragit seclis gaudia rara sui.⁹⁴

1) Széchényi egymaga erőn fölülüli héraklészi terheket kap és vállal (legalábbis nincs apelláta); 2) eljön az idő, amikor Széchényit is az istenek közé sorolhatja majd Jupiter (akárcsak Héraklészt); 3) Széchényi a nép atyja is egyben (*Tu pater es populi*). Viszont e legutolsó kitételrel, mivel az ókori költők esetében a „*pater*” megneve-

94 [Stephanus AGYICH], *Saeculum liberatae a tyrannide Turcica civitatis Quinque-Ecclesiensis ... comitis Francisci Széchényi de Sáárváry Fölső Vidék, ... dicatum a Stephano Agyich* (Quinque-Ecclesiae: typis Ioannis Iosephi Engel, 1786), (*1r–(**)3v, (**)3v.

„Amit azelőtt az istenségek külön-külön viseltek, Héraklész lelkületével megerősödve egymagad végzed majd. Feloldom az isteneket a gondok alól, hajdanán ugyanis mi fáradoztunk: vedd most vállaidra terheinket. Elviselésük, ha olyan nehezekké válnak, hogy másokra hagynád, annak rendje és módja szerint csak saját hatáskörödbe tartozik. Eljön az idő, noha nem kis dolgokban lesz részetek [ti. a Széchényieknek], amikor téged a többi istenség közé számítalak. Akkor majd eljön számodra a vágyott nyugalom, a fáradozások jutalma; most az emberek jóléte lesz a hivatalos gondod. Így szólt a Mindenható füleink hallatára, ezért van, grófunk, hogy arcod elé járulunk. Te a nép atyja, földünk dicsősége, Néped biztos tartóoszlopa és ékessége vagy. Vezetésseddel üljük a város díszünnepét [ti. Pécs felszabadításának századik évfordulóját], amikor a város ritka százados örömeit éli át.”

zés általában magára Jupiterre utal,⁹⁵ Széchényi nemcsak mint a munkákat végrehajtó Héraklész jelenik meg, hanem mint királyi megbízott, ha tetszik, egyben maga is „királlyá”, azaz Jupiterre lesz. Mindenesetre ez az állítás azt fogalmazza meg, hogy az áldozatvállalás és a szolgálat az, ami az igazi vezető jellemzője, s ez egyben a dicsőséghez vezető út is.

Hannulik János Krizosztomnak is van egy hasonló Héraklész-ábrázolást tartalmazó költeménye, amely 1805-ben Pesten jelent meg. Az alkaioszi strófákban írott óda a Szatmár vármegyéből Budára visszatérő József nádorhoz szól, de benne Hannulik patrónusának, Károlyi Antalnak is emléket állít. Károlyi gróf az 1770-es évek végén a Szamos folyó áradásokkal fenyegető vízének szabályozásán és az Ecsedi-láp lecsapolásán fáradozott.

Late imperantem Tu quoque videras
Amnis protervi lympham, in arva
Degener ut Cereris movebat.

Vidisti apud nos Etsediae quoque
Cadaver ingens molis, et undique
Terras inani consepultas
Esse situ, ac lutea palude.

Cum qua per annos viribus Herculis
Luctatus olim Karolius loco
Coegit antiquo migrare, et
Arte fudit patulos canales.⁹⁶

95 Lásd például: „Quod memoris populi dicor rectorque paterque” Ovid. met. 9, 245. „pater est mihi Iuppiter ipse” Ovid. met. 2, 744. „o pater et rex Iuppiter” Hor. sat. 2, 1, 42–43. Homérosznál: „S köztük az emberek, istenek apja fogott a beszédbe” Homérosz, Odüsszeia 1, 28 (Devecseri Gábor fordítása), Kallimakhosznál lásd még a Zeuszról származó hatalommal kapcsolatban a következőket: „»Zeusztól mind a királyok.« Azoknál nincs is a földön / égibb senki; ezért választottad ki magadnak. / Rájuk a városok őrizetét bízta, de te ülsz fönn / fellegvéraikon s figyeled, kik azok, kik a népet / torz törvényekkel vezetik s kik azok, kik másképp [sic!].” Kallimakhosz, Zeusz himnusz 79–83 sk. (Devecseri Gábor fordítása)

96 [Ioannes CHRYSOSTOMUS HANNULIK], *Serenissimo archi-duci Austriae et regni Hung. palatino Iosepho perlustratis pluribus Trans-Tibiscum provinciis nominatim Szathmariensi Budam reduci Ioannes Chrysost. Hannulik ... mense August. an. 1805.* (Pesthini: typis Matthiae Trattner, 1805), 1–11, 6.

„Láthattad magad is [ti. József nádor] szélesen elterpeszkedve a heves áradás vizét, amint elfajzottan elárasztotta a gabonaföldeket. Láttad nálunk az ecsedi vár romjainak halott tömegét is, és mindenhol a tétlen természetlenségbe meg iszapos mocsárba temetett földet. Mely vízzel hajdan éveken át héraklészi erővel harcolva visszatérítette Károlyi régi helyére, és mesterségével széles csatornákat ásott.”

Az elhatalmasodó és heves folyamattal pusztá kézzel birkózó Károlyi alakja a Hüdrán túl egyértelmű párhuzam Héraklész Akhelóossal folytatott párharcához. A Károlyi által vágott széles csatornák pedig a kézitusa sikeres kimenetelét jelzik. Ez utóbbi két költemény egységesen az áldozatos és dicsőséges főurakra, azaz Héraklészre példa, akiknek a keze nyoma a budai egyetemhez és a várhoz hasonlóan a királyság kulturális, gazdasági, politikai megújulásának szimbóluma. Héraklész alakja itt is, akárcsak a Firenzei Köztársaság által belakott városi térben, az elnyomottak megsegítőjeként aposztrófálható (lásd e tanulmány 59. lapalji jegyzetét).

Hogyan, mitől is politikai szimbólum Héraklész és miként kapcsolódik a vázolt intézménytörténeti narratívához? Hogy csak egyetlen, a tanulmány elején említett anyanyelvi példát említsek, ide tartozik Verseyhy Ferencnek egy 1806-ban írott költeménye, amely összességében a fentiekben elemzett költeményekéhez hasonló érzelmi és szimbolikus töltetű gesztussal él. Ebben a versben szerepel egy újonnan kiásott, bronzból készült, ugyancsak a *Hercules claviger* ikonográfiai típushoz tartozó Héraklész-szobrocska. *Hercules claviger*, azaz bunkójára támaszkodó Héraklész, amilyen Héraklész-bronzszobor feltételezések szerint Mátyás budai palotájának előudvarán is állhatott vörösmárvány talapzaton.⁹⁷ A költeményben szereplő, Héraklészre ábrázoló kis „öntött képzetet” (nagyjából egy 21–25 cm magas, kisalagos római kori leletről lehet szó) először József nádornak adományozza a megtaláló,⁹⁸ azután a nádor azt a Széchényi-féle nemzeti

97 „A Herkulest Mátyás király öntette László bátyjának emlékére, és azon a helyen állíttatta fel egy vörös márványkőre a Szombat-udvaron, ahol Lászlót lefejezték; ez a László Czillei gróftól Görögfehérvárat a tanácskozás során leszurta, ezért Ausztriai László király lefejeztette.” Hans DERNSCHWAM, *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*, kiad. TARDY Lajos (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), 267. Vö. MIKÓ Árpád, „Imago historiae”, in *Történelem-Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád és SINKÓ Katalin, A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 3, 34–47 (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2000), 42–43.

98 A valószínűleg bronzból készült szobrocskáról metszet is készült, amely az erről a szobrocskáról szóló latin nyelvű mű első előzéklapjának hátoldalán található: lásd Iacobus Ferdinandus MILLER, *Hercules Mehadicensis animadversionibus criticis illustratus ...* (Pestini: apud Iosephum Eggenberger, 1806). A műtárgy latin nyelvű részletes leírását lásd Iacobus Ferdinandus MILLER, *Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici, sive Catalogus historico-criticus antiquitatum, raritatum, et pretiosorum cum bibliotheca antiquaria, et numaria eiusdem instituti* (Budae: typis Regiae literarum Universitatis Hungaricae, 1825), 108, (14. tétel).

A műtárgyleírás szerint a szobor nagyjából 21–25 cm magas lehet, azaz 8 hüvelyk (*octo pollicum*), és Traianus császár idejéből való. Herkulesfürdőnél találták meg (ma Románia, Băile Herculane). A bécsi (1 hüvelyk=2,634 cm) és a pozsonyi (1 hüvelyk=3,18 cm) hossz mértékrendszer országosan elterjedt használata miatt nem tudom pontosabban meghatározni a szobor nagyságát. Lásd BOGDÁN István, *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874*, A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV,

bibliotékának ajándékozza – ez adja Verseggy szövegének apropóját. A szöveg e momentuma a kultúra megteremtésével kapcsolatban úgy idézi fel a maga teljességében a Héraklész alakjával együtt járó jelképes hatalmat, hogy a nádor ajánlókát lényegében az egykori budai udvar elveszett, török által elhurcolt, majd elpusztult Herkules-szobrának visszakerülésével azonosítja.

A' Bánáti résznek egyik falujában
 lelnek majd egy képet a' földnek gyomrában,
 melly Herculest fogja rézben ábrázolni.
 SZENT GYÖRGYI KISS ANTAL meg tudván fontolni,
 hogy híres Istene az ó vitézségnek
 legkiváltabb illik egy Főherczegségnek
 egy Nádorispánynak kórmányzó kezébe,
 oda ajánllyá majd JÓSEFünk' kedvébe.
 De Nádorispányunk ötet levelével
 's egy gyűrűn kövekbe foglaltt Nagy Nevével
 emlékezet gyanánt megajándékozza,
 's Herculesnek képét Hazánkknak áldozza
 SZÉCSÉNYI FERENCZtől szerzett könyvházába;
 visszatérítvén így mássát a' Hazába
 annak, a' mit elvitt Szolimán' vadsága,
 's böcsülni nem tudott negédes vaksága;
 's még itt sem tekintvén tulajdon fényére,
 hanem csak Honunknak dűcsóitésére.⁹⁹

Amikor tehát a szóban forgó és mindenekelőtt a Mátyás koráig visszavezethető intézmények, a budai egyetem, valamint a nemzeti könyvtár helyreállításával együtt ezekben az utóbbi költeményekben a főrend ösztönzéséről is olvasunk, akkor a Magyar Királyság kulturális, gazdasági fellendítésének a narratívájával is találkozunk, amelyet a rendi társadalom politikai legitimitációja, azaz Héraklész mint a politikai hatalom szimbóluma szentesít. Azonban e narratíva mögött éppúgy felfedezhető a felbomló rendi társadalom, amely közhivatalt viselő főpapokra, majd szélnek eresztett jezsuitákra és pálosokra, a szerzetesi szolgálattól el-

Lévtártan és történeti forrástudományok 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 141–144. Sajnos mindeddig nem akadtam nyomára a magyarországi gyűjteményekben.

99 VERSEGGY Ferenc, „A' Magyar Músának háladatos öröme”, in *Verseggy Ferenc összes költeményei I. Kisebb költemények*, szerk. CSÁSZÁR Elemér, MADARÁSZ Flóris, Régi Magyar Könyvtár 24 (Budapest: Franklin-Társulat nyomdája, 1910), 245–254, (265–282. sk.).

idegenített piaristákra, magyar, német, horvát, tót, más szláv és akár itáliai származású tudósokra, képzett hivatalnokokra, ilyen sokféle identitású egyházi-világi értelmiségiekre támaszkodik. Ők azok, akik a rendi költészetben nemcsak a *hungarus* azonosságtudatot, hanem a főúri adakozás és áldozatvállalás nemkülönben szolgálatkész megörökítésével a nemzetközösség egyfajta kulturális egységen alapuló eszméjét is formálhatják, ahol valóban egy, a Lipsiuséhoz hasonló nemesi küldetésstudat áll a középpontban. Kulturális úgy, hogy annak mind a földbirtok, mind a műveltség része, de már úgy egység, hogy a nemesi nemzet teste a társadalom alacsonyabb rétegeiből származó értelmiségre is kiterjed.

Következmények

Takáts József a 19. század elejének politikai beszédmódjairól szóló tanulmányában kulturális nacionalizmusnak nevezte ezt a nemzetépítést, nemzeti nevelést célzó képződményt, amelynek védelmében e beszédmód egyik központi vitája az, hogy „[a] modernitás, legfőképpen a pénz és a kereskedelem egységesítő dinamikája eltörli a nemzeti sajátságokat”.¹⁰⁰ De ugyanígy eltörli a tudás kereskedelme és az anyagi áldozatvállalás kultúrateremtő erejébe vetett hit is. A kulturális nacionalizmus a *respublica litteraria* beszédmódjának etnikai leszűkítéseként is értelmezhető. Azonban a *respublica litteraria* hagyományos beszédmódja azzal, hogy a nemesi nemzet felé is, de összbirodalmi szinten is elvárásokat fogalmaz meg, egyrészt még egy tágabb, államközösségi nemzet-tudatot tükröz, másrészt a rendi identitással véleményem szerint egy újfajta, ilyen előbbi értelemben vehető kozmopolita identitást, vagy ennél szerencsésebb elnevezéssel élve *kultúrmissziós identitást* állít szembe. A *respublica litteraria* intézményei, az egyetemek ugyanis mindenhol keretet biztosítanak az értelmiség csoportidentitása számára, etnikai-felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül. A budai egyetemalapítás Budának a kultúra ezen virtuális hálózatába történő visszaintegrálásával egyenlő. Ilyen módon az általam kultúrmissziósnek nevezett identitás még ellenáll az etnikai és nyelvi alapú nemzet fogalmának,¹⁰¹ hiszen Mátyás budai udvara civilizatorikus és nem annyira politikai-eredetközösségi aspektusaira épül – azaz a Wallaszky historia litterariájában bemutatott narratíva a fent vizsgált költemények narratívája is –, de már a nemesi nemzetfogalom körébe sem illik, noha ez szerves részét

100 TAKÁTS József, „Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején (A keret)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 668–686, 678.

101 Vö. a 90. lapalji jegyzettel, illetve BALOGH, „A nyelvkérdés és a latin újságírás...”, 230.

alkotja. Ez a koncepció a magyar nyelvű irodalomról szóló irodalomtörténet-írás hagyománya felől nézve tekinthető csupán zárványnak, amely ugyanakkor *már az 1780-as egyetemalapítástól kezdve* és annak visszhangjaként hangsúlyosan a nemesi nemzet felbomlására és átrendeződésére figyelmeztet.¹⁰²

102 Uo., 678–679. Takáts Bíró Ferenc és Csetri Lajos kutatásaira hivatkozik: „Arról nincs egyetértés az irodalomtörténeti szakirodalomban, hogy mikortól használják a nemzet fogalmát a kulturális nacionalizmus beszédmódjának megfelelő értelemben. Bíró Ferenc korszakmonográfiájának [BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 154.] *A nemzet színeváltozása* című fejezete szerint az 1780-as évektől, s elsősorban »a társadalom alacsonyabb néposztályai köréből származó értelmiség« használta, s egyelőre még nem a nemesség. S mivel ugyanezeknek az éveknek a fejleménye a vallásos hit megrendülése, a szerző szerint a metafizikai bizonyosság eltűntével »létrejött a hely az új abszolútum számára«, amely a nemzet lett. »A nemzet fogalmának a vallásos tudatvilág területére való betörése a századvég szellemi életének egyik legfontosabb eseménye... A nemzet fogalma a századvég magyar irodalmában gyakran az emberi életet vezérlő végső értéként lép elénk.:« [BÍRÓ, *A felvilágosodás...*, 154.] Úgy tűnik, van, aki szkeptikus azzal kapcsolatban, valóban megtörtént-e a Bíró által leírt nagy átrendeződés már az 1780-as években. Csetri Lajosnak ezen évtized nemzetfogalmáról szóló tanulmánya [CSETRI Lajos, „A magyar nemzet tudat változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében”, in *Magyarságkutatás 1995–96*, szerk. DIÓSZEGI László (Budapest: Teleki László Alapítvány, 1996), 11–25, 25.] azzal a végkövetkeztetéssel zárul, hogy legalábbis a költeményekben nincs nyoma etnikai nemzetfogalomnak; ha nemzetet emlegetnek, a nemesi nemzetet értik rajta.”

A héber nyelvű *carmina gratulatoria* kulturális sajátosságai

2017 októberében alakult meg kutatócsoportunk,¹ amely a magyar peregrinusok héber nyelvű köszöntőverseit vizsgálja, a tagok Biró Tamás, Götz Andrea, Juhász Szandra, Koltai Kornélia és Zsengellér József. A kutatás eddig ismeretlen területre irányul: a magyar peregrinusok 17. században írt héber nyelvű köszöntőverseit (*carmina gratulatoria*) kívánjuk összegyűjteni, digitalizálni, online hozzáférhetővé tenni, valamint e korpusz alapos, minden részletre kiterjedő nyelvi, irodalmi és teológiai jellegzetességeinek feltárását elvégezni. Ezen vizsgálatokkal azon kulturális miliőnek a bemutatására teszünk kísérletet, amely peregrinusaink szellemi fejlődésében meghatározó tényezőnek bizonyult.²

A versekről általánosságban elmondható, hogy a *peregrinatio academica* termékei, és a jellemzően latin nyelvű műfaj szövegei között csak elvétve találunk héber nyelvűeket. Ezek a művek meghatározott céllal íródtak, egy-egy disszertáció vagy disputa előtt dicsérték annak témáját vagy szerzőjét. A versek mind nyomtatásban jelentek meg, ami azonban nem jelent könnyebbséget, hisz egy-egy esetleges betűtévesztésről nem tudjuk biztosan megállapítani, hogy azokat a szerző követte el vagy a nyomdász szedte rosszul.

Az alapkörpuszt a *Régi Magyar Könyvtár* és a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* kötetéből Zsengellér József gyűjtötte ki,³ majd a felállt munkacsoport további verseket keresett. A versek felkutatása nem könnyű feladat, hisz a szakiro-

1 K-125486 sz. NFKI projekt.

2 A peregrináció intézményének vizsgálatról a hosszú reformáció fogalmi keretei között vö.: TÓTH Zsombor, „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800). (Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz)”, *ItK*, 2019/6, 719–739, 725.

3 ZSENGELLÉR József, „Carminae gratulatoriae hebraicae – Héber üdvözlő versek a 17. századból”, in „A szívnek van két rekesze”: *Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja*

dalomban előfordul, hogy egy-egy művet tévesen hébernek tüntet fel, mert esetleg szerepel benne egy héber szó. Arra is van példa, hogy a regisztrált héber nyelvű vers időközben elveszett, vagy megsemmisült. A tanulmány egy későbbi részében mutatok egy esetet, amikor a szerző tévesen volt feltüntetve, így bevettük kezdeti adatbázisunkba, ám később kiderült, hogy a vers szerzője és címzettje sem volt *hungarus*. Ezáltal a vers kikerült tényleges vizsgálódásunk alól, ám külföldi referenciának felhasználjuk.

Újabb versek egy kapcsolati háló felrajzolása során kerültek elő: a már ismert szerzők diáktársainak, tanárainak disputáit, disszertációit igyekeztünk felkutatni, és ezáltal sikerült néhány újabb művet találni. A szövegkorpuszt úgy bővítettem, hogy a már ismert szerzők és címzettek további kapcsolatait vizsgáltam meg, valamint az *Inscriptiones Alborum Amicorum* adatbázisát felhasználva megnéztem a héber *carmenek* szerzőit és címzettjeit,⁴ hogy milyen albumbejegyzésekkel bírnak. Ha volt olyan név, amely több peregrinusnál felmerült, akkor annak is utánanézttem. Így akadtam Jászberényi P. Pálra,⁵ akinek ismert volt egy geez nyelvű közmondás latinra fordítása albumbejegyzésként.⁶ Zoványi Jenő *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*jában a művei között nem szerepelt héber nyelvű szöveg,⁷ de a szócikk alapján Keresztúri G. Bálint írt hozzá egy héber köszöntőverset.⁸ Így a korpuszunk kiegészült az egyetlen eddig ismert londoni verssel.

Az eredeti korpuszhoz képest több apróbb és nagyobb változás történt. Pontosítottuk a szerzők, címzettek neveit, kihúztuk a hébert nem tartalmazó köteteket és feltüntettük az eddig nem ismert szövegeket. A következő táblázatban a jelenlegi teljes korpusz szerepel:

alkalmából, szerk. KOLTAI Kornélia, *Studia Hebraica Hungarica* 2, MTA Judisztikai Kutatócsoport Értesítő 19, 341–352 (Budapest: L'Harmattan Kiadó–Magyar Hebraisztika Társaság, 2012).

4 LATZKOVITS Miklós, *Inscriptiones Alborum Amicorum*, 2003–2021, hozzáférés: 2021. 05. 01., doi: 10.14232/iaa, <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>.

5 Uo.

6 A geez az afroázsiai nyelvcsaládba tartozó nyelv, amelyet az etióp birodalmak területén használtak. A középkorban kihalt és az ortodox keresztények liturgikus nyelvként használták tovább.

7 ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), 283.

8 Uo., 309.

	Szerző	Keltetés		Címzett	Alkalm	Tudomány	Jelzet	Lelőhely
		helye	ideje					
1.	Medgyesi Pál	Leiden	1630	Matkó János	disputáció	teológia	RMK III. 1457	Gyulafehérvári Barthyány Könyvtár
2.	Szikszai Gergely	Leiden	1630	Matkó János	disputáció	teológia	RMK III. 1457	Gyulafehérvári Barthyány Könyvtár
3.	Laskai Matkó János	Leiden	1630	Medgyesi Pál	disputáció	teológia	RMK III. 1458	Gyulafehérvári Barthyány Könyvtár
4.	Szikszai Gergely	Leiden	1630	Medgyesi Pál	disputáció	teológia	RMK III. 1458	Gyulafehérvári Barthyány Könyvtár
5.	Diószegi Kalmár Pál	Leiden	1653	Báthori G. Mihály	disputáció	etika	RMK III. 1840	Zilahai Ref. Gimn.
6.	Báthori G. Mihály	Leiden	1653	Becskeházi V. István	disputáció	teológia	RMK III. 1842	Zilahai Ref. Gimn.
7.	Diószegi Kalmár Pál	Leiden	1653	Kismarjai Veszelin Pál	disputáció	filozófia	RMK III. 1844	Zilahai Ref. Gimn. OSZK (fotómásolat)
8.	Diószegi Kalmár Pál	Leiden	1654	Debreczeni K. János	disputáció	filozófia	RMK III. 1893	Sárospataki Ref. Koll.
9.	Diószegi Kalmár Pál	Leiden	1654	Szepsi Korocz András	disputáció	teológia	RMK III. 1897	Sárospataki Ref. Koll.
10.	Rác- Böszörményi János	Leiden	1676	Nagyari József	disputáció	teológia	RMK III. 2759	Sárospataki Ref. Koll.
11.	Vizaknai Mihály	Leiden	1679	Zilahai István	disputáció	teológia	RMK III. 2992	Sárospataki Ref. Koll.
12.	Kaposi Juhász Sámuel	Leiden	1686	Apáti Miklós	disputáció	teológia	RMK III. 3402	Sárospataki Ref. Koll.

	Szerző	Keletkezés		Címzett	Alkalmom	Tudomány	Jelzet	Lelőhely
		helye	ideje					
13.	Kaposi Juhász Sámuel	Leiden	1687	Nánási Lovász Mihály	disputáció	teológia	RMK III. 3447 RMK III. 528	OSZK
14.	Mártonfalvi György	Franeker	1658	Debreczeni Gele János	disputáció	teológia	RMK III. 2013	Székelnyudvarhelyi Ref. Koll.
15.	Pataki István	Franeker	1665	Csúzi Cseh Jakab	disputáció	teológia	RMK III. 2279	Sárospataki Ref. Koll.
16.	Szólósi Pál	Franeker	1686	Debreczeni Ember Pál	disszertáció	teológia	RMK III. 3389	Sárospataki Ref. Koll.
17.	Jenei György	Franeker	1686	Debreczeni Ember Pál	disszertáció	teológia	RMK III. 3389	Sárospataki Ref. Koll.
18.	Szilágyi Péter	Franeker	1696	Bánfihunyadi Márton	disszertáció	teológia	RMK III. 3988	Sárospataki Ref. Koll.
19.	Szilágyi Péter	Franeker	1697	Bagosi Márton	disszertáció	teológia	RMK III. 4033	Sárospataki Ref. Koll.
20.	Csúzi József	Franeker	1692	Vásárhelyi T. M. István	disputáció	teológia	RMK III. 3728	Sárospataki Ref. Koll.
21.	Nánási L. József	Franeker	1700	Fogarasi Sámuel	disputáció	orvostud.	RMK III. 4178	Kolozsvári Ref. Koll.
22.	Tatai Sámuel	Franeker	1666	Liszikai István		teológia	RMK III. 6503	MTA
23.	Balkányi György	Franeker	1666	Liszikai István		teológia	RMK III. 6503	MTA
24.	Csepregi F. Mihály	Franeker	1689	Bátai György	disszertáció	teológia	RMK III. 3554	Sárospataki Ref. Koll.

	Szerző	Keletkezés		Címzett	Alkalom	Tudomány	Jelzet	Lelőhely
		helye	ideje					
25.	Gyöngyösi A. Pál	Franecker	1700	Helmecezi István	disszertáció	teológia	RMK III. 4182	Debreceni Ref. Koll.
26.	Szathmári István	Utrecht	1651	Komáromi Csipkés György	disputáció	teológia	RMK III. 1780	Debreceni Ref. Koll.
27.	Leusden Johannes	Utrecht	1651	Komáromi Csipkés György	oratio	nyelvészet	RMK III. 1781	Sárospataki Ref. Koll.
28.	Somosi P. János	Utrecht	1651	Komáromi Csipkés György	disputáció	teológia	RMK III. 1782	Sárospataki Ref. Koll.
29.	Komáromi Csipkés György	Utrecht	1651	Szathmári István	disputáció	teológia	RMK III. 1790	Sárospataki Ref. Koll.
30.	Alistáli Farkas Jakab	Utrecht	1652	Komáromi Csipkés György	disputáció	teológia	RMK III. 1813	Sárospataki Ref. Koll.
31.	Alistáli Farkas Jakab	Utrecht	1654	Komáromi Csipkés György	nyelvtan	nyelvészet	RMK III. 1904	Debreceni Ref. Koll.
32.	Mártonfalvi György	Utrecht	1656	Szántai Pöcs István	disputáció	teológia	RMK III. 1972	Sárospataki Ref. Koll.
33.	Debreczeni P. János	Utrecht	1658	Mártonfalvi György	disputáció	teológia	RMK III. 2022	Sárospataki Ref. Koll.
34.	Veszprémi B. István	Utrecht	1666	Sárfői Mihály	disputáció	teológia	RMK III. 2369	Székyudvarhelyi Ref. Koll.
35.	Csekei Pál	Utrecht	1667	Szilágyi Márton	disputáció	teológia	RMK III. 2401	Debreceni Ref. Koll.
36.	Thúri György	Wittenberg	1598	Szikszai István	fordítás	nyelvészet	RMK III. 926	Debreceni Ref. Koll.
37.	Neander, Conrad	Wittenberg	1598	Thúri György	fordítás	nyelvészet	RMK III. 926	Debreceni Ref. Koll.

	Szerző	Keletkezés		Címzett	Alkalom	Tudomány	Jelzet	Lelőhely
		helye	ideje					
38.	Zabeller Jób	Wittenberg	1649	Koltay János	disputáció	fizika	RMK III. 1733	OSZK
39.	Kemmel János	Wittenberg	1659	Thann András			RMK III. 2103	OSZK
40.	Pilarik András	Wittenberg	1668	Thomas Steller	köszöntés	filozófia	RMK III. 2448	OSZK
41.	Pilarik István	Wittenberg	1668	Thomas Steller	köszöntés	filozófia	RMK III. 2448	OSZK
42.	Murgács János	Wittenberg	1668	Thomas Steller	köszöntés	filozófia	RMK III. 2448	OSZK
43.	Magnus György	Wittenberg	1668	Kochmeister Sámuel	disszertáció	orvostud.	RMK III. 2452	OSZK
44.	Gabriel Trusius	Wittenberg	1676	Michael Sennert	köszöntés	filozófia	RMK III. 6703	Wittenbergi Területi Könyvtár
45.	Gyarmati István	Frankfurt am Main	1626				RMK III. 1399	Sárospataki Ref. Koll.
46.	Debreczeni S. Gáspár	Frankfurt am Main	1626				RMK III. 1399	Sárospataki Ref. Koll.
47.	Nicolao Archino	Frankfurt am Main	1626				RMK III. 1399	Sárospataki Ref. Koll.
48.	Békés János	Bázel	1674	Veregyházi Tamás	disszertáció		RMK III. 2647	Bázei Egyetemi Könyvtár
49.	Kállai Kópis János	Bázel	1674	Veregyházi Tamás	disszertáció		RMK III. 2648	Bázei Egyetemi Könyvtár
50.	Kismarjai Veszelin Pál	Bréma	1625	Bessenyei F. Mihály	disputáció	teológia	RMK III. 1372	Debreceni Ref. Koll. (forrásmolat)

	Szerző	Keletkezés		Címzett	Alkalom	Tudomány	Jelzet	Lelőhely
		helye	ideje					
51.	Antonii Simon	Thorn	1678	Agnethler Michael		teológia	RMK III. 2932	Bruckenthal Könyvtár
52.	Scultéti Gabriel	Lipice	1678	Sculteti Gabriel			RMK III. 2925	Hallei Magyar Könyvtár
53.	Baumbach Boldizsár	Heidelberg	1617	Jászberényi Mátyás	disszertáció	teológia	RMK III. 1196	Sárospataki Ref. Koll.
54.	Becskeházi István	Nagyvárad	1650	Tofeus Mihály	disputáció	teológia	RMNy III. 2356	Hallei Egyetem, Sárospataki Ref. Koll., OSZK
55.	Makai György	Nagyvárad	1650	Tofeus Mihály	disputáció	teológia	RMNy III. 2356	Hallei Egyetem, Sárospataki Ref. Koll., OSZK
56.	Parai F. Tamás	Nagyvárad	1650	Tofeus Mihály	disputáció	teológia	RMNy III. 2356	Hallei Egyetem, Sárospataki Ref. Koll., OSZK
57.	Püspöki János	Nagyvárad	1650	Tofeus Mihály	disputáció	teológia	RMNy III. 2356	Hallei Egyetem, Sárospataki Ref. Koll., OSZK
58.	Jenei Mihály	Nagyvárad	1650	Tofeus Mihály	disputáció	teológia	RMNy III. 2356	Hallei Egyetem, Sárospataki Ref. Koll., OSZK
59.	Köleséri Sámuel	Nagyvárad	1650	Tofeus Mihály	disputáció	teológia	RMNy III. 2356	Hallei Egyetem, Sárospataki Ref. Koll., OSZK
60.	Kaposi Juhász Sámuel	Kolozsvár	1702				RMK II. 2109	Kolozsvári Ref. Koll.; Erd. Muz.
61.	Tofeus Mihály	Sárospatak	1652				RMNy 2435	OSZK
62.	Keresztúri G. Bálint	London	1662	Jászberényi P. Pál			Norris ID_918	Bodleian Library, Oxford

A táblázatban jelöltem az egyes művek szerzőit, címzettjeit, a keletkezés helyét és idejét, a mű jelzetét és jelenlegi lelőhelyét, illetve azt, hogy milyen tudományágba tartozó mű elé írták. Jól látszik, hogy a *carmenek* elsősorban teológiai és héber filológiai disputákat vagy előadásokat kísérték, de akad köztük olyan, amely egy orvosi disszertációs ünnepszéki alkalmából készült.

Ha a sorok száma alapján kategorizáljuk a műveket, akkor ismert négy 8 soros, három-három darab 6, 10, 16 és 20 soros. Két-két darab van a 9, 24 és 25 sorosakból. A fennmaradó művek 2, 13, 14, 19, 22, 28, 36, 37, 40, 42 és 54 sorosak. A 60 vers közül tehát a legrövidebb két soros, de ez a rövidség egyáltalán nem jellemző, hisz egyetlen ilyen találunk. Közkezdelt típusnak nevezhetők a 4 és 12 soros *carmenek*, ezekből 5-5 darabot találtunk, ami az eddig ismert korpusz csaknem 20%-a. A 4 sorosak mindegyike epigramma, három kiadvány címében a megnevezés is szerepel. Az egyetlen 5 soros vers szintén epigramma, ötödik sora maga a héber cím.

A *carmenek* joggal nevezhetők versnek a szó európai értelmében, a szerzők ugyanis a héber nyelv természetével ellentétben rímeket használtak, zömében bokorrímeket 4 soronként vagy párosrímeket 2a2b rímképlettel. A diákok alapvetően klasszikus vagy más néven bibliai héber nyelvet tanultak, azaz a Bibliában szereplő verseken sajátították el a nyelvet. A klasszikus héber nyelvben azonban nem találunk rímeket vagy időmértékes ritmust, mert a zsidóság abban az időben nem használta ezeket a költői eszközöket. A bibliai versekre a gondolati párhuzamosság a jellemző (ellentézés, fokozatosság stb.). A középkorban már megjelent a rímes forma, ám a diákok ezekkel nagy valószínűséggel nem találkoztak. Habár vannak nyomai némi posztbiblikus szövegismeretnek, de ez nem a középkori zsidó versekből, hanem az egyházi prózából, leginkább teológiai magyarázatokból származhat. Erre abból következtethetünk, hogy a versekben néha feltűnik egy-egy posztbiblikus nyelvből származó kötőszó. Tehát a héber nyelv sajátosságaiból következik, hogy köszöntőversek sorvégei kivétel nélkül ragrímek, mivel a héber az afroázsiai nyelvcsalád tagjaként más rímelésre nem alkalmas. A rímek mellett az időmértékes verseléssel is kísérleteztek, ami szintén távol áll a héber nyelv jellemzőitől. Ezek a törekvések azt eredményezték, hogy a szövegekben nagyon laza a nyelvtan használata, például az igeidők, igemódok használatában, ami megnehezíti az értelmezést. A peregrinusok nyilvánvalóan a latinul elsajátított verstani ismereteiket alkalmazták a héber nyelvre. Minden szöveg önálló fogalmazvány, vagy egy korábbi szöveg erősen aktualizált változata, esetleg több szöveg alaposan átalakított kompilálása. Abból, hogy egy nyelvet így át tudtak alakítani, jól hangzó, mégis nehezen ugyan, de nagyrészt érthető szövegek létrehozásával, ar-

ra következtetek, hogy a *carmina* szerzői erős, megalapozott nyelvismerettel rendelkeztek, ám a nyelvtani hűség helyett inkább a gyönyörködtetés volt céljuk.

A héber nyelv alapvetően csak a mássalhangzókat jelöli, a Bibliát is később látták el magánhangzókkal (kipontozás). Az üdvözlőversekben elvétve jelölték a magánhangzókat, ennek azonban a nyomdász betűkészlete is lehetett az oka. A kipontozott (magánhangzókkal ellátott) szövegek tökéletesen alkalmasak arra, hogy a diákok nyelvtani ismereteire következtessünk, mert olvasatuk egyértelmű, a magánhangzók jelenléte megkönnyíti az értelmezést, a központozásban elkövetett hibák pedig nagyon árulkodók tudnak lenni.

A betűkészlet szerepét mutatja egy nagyváradi vers példája, mivel ebben az esetben latin betűkkel jegyezték le a héber *carment*, ugyanis ebben az időben nem volt héber betűkészlet a nyomdáknak. Ez azért jelentős forrás, mert fonetikusán vannak leírva a versek, így tudjuk, milyen kiejtés szerint tanulták a nyelvet a *carmenek* szerzői.

A szerzők közül a legtöbb verset Diószegi Kalmár Pál tollából olvashatjuk, négy darabot, két héber köszöntést szerzett Alistáli Farkas Jakab, Kaposi Juhász Sámuel, Martonfalvi György, Szikszai Gergely és Szilágyi Péter.

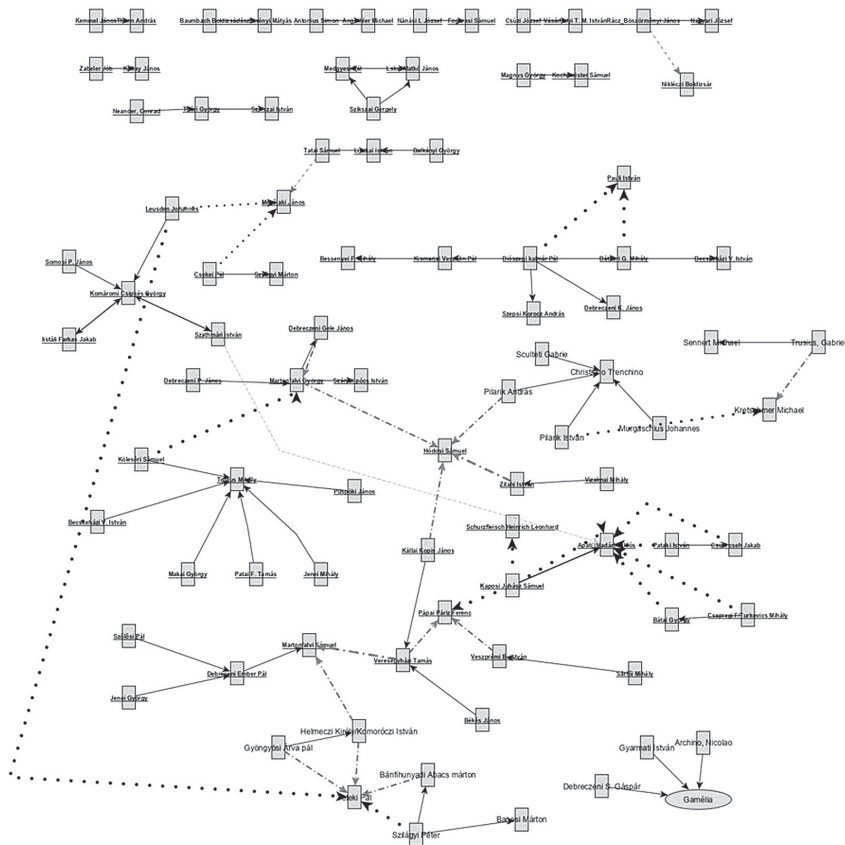
A címzettek közül Tofeus Mihályhoz hat *carment* írtak, őt követi öt héber nyelvű verssel Komáromi Csipkés György, Thomas Steller három héber verssel, míg Debreczeni Ember Pál, Liszcai István, Laskai Matkó János és Medgyesi Pál két-két darabot kaptak.

Különösen izgalmas, amikor kölcsönösen írnak egymásnak, ilyen pár egyelőre kettő van: Medgyesi Pál és Laskai Matkó János, illetve Szathmári István és Komáromi Csipkés György egymásnak írt verseiről tudunk.

Ha a verseket kronológiai szempontból nézzük, a legkorábbi 1598-ban, míg a legkésőbbi 1702-ben keletkezett, vagyis a legtöbb héber nyelvű *carmen* a 17. században jelent meg.

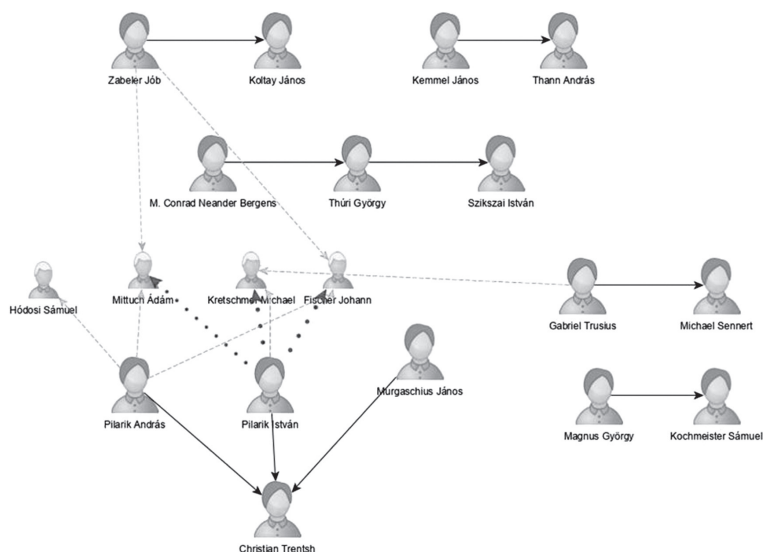
Az eddig összegyűjtött, magyarokhoz kapcsolódó köszöntőversek közül Leidenből 13, Franekerből 12, Utrechtből 10, Wittenbergből 8, Nagyváradról 6, Frankfurt am Mainból 3, Bázeltől 2, Thornból, Lipsceből, Heidelbergből, Brémából, Londonból, illetve Kolozsvárról és Sárospatakról 1-1 héber nyelvű vers maradt fenn.

Ezek az adatok a szövegek listázásából, illetve a versek külső formai vizsgálatából szűrhetők le. A kutatás kezdetén elkészítettem a héber nyelvű verseket író személyek és címzettjeik kapcsolati hálóját. Ez követően kutatni kezdtem az esetleges nem héber *carmenek* után, melyeket a már vizsgált szereplők egymáshoz írtak, így keresve kapcsolati góccokat a peregrinusok között. E vizsgálat után rajzolódott ki a diákok közötti kapcsolati háló, mely a következő módon néz ki:

1. ábra: A héber nyelvű *carmenek* szerzői és címzettjeik kapcsolati ábrája

Ezen az ábrán az összes olyan személy szerepel, aki héber köszöntőverset írt. Fekete vonallal a héber verseket jelöltem, a nyíl pedig a szerzőtől a címzett felé mutat. A szaggatott fekete nyilak azt jelzik, ha az általunk vizsgált személyek írtak egymásnak *laudatio*t, de nem héberül: ezek 99%-a latin nyelvű, de akad köztük görög és szír szöveg is. Hogy minél több kapcsolatot találjak a vizsgált személyek között, megnéztem, hogy írtak-e egymás albumaiba, hisz az *album amicorum*ok a *peregrinatio academica* másik fontos termékei.⁹ Sötétszürke szaggatott vonallal

2. ábra: A wittenbergi *carmenek* szerzői és címzettjei, kiegészítve további esetleges szerzőkkel

ábrázoltam, ha héber nyelven jegyezték be egymás emlékkönyvébe, a világosszürke szaggatott vonal pedig a más nyelvű *inscriptió*kat mutatja.

A továbbiakban a Wittenbergben kinyomtatott verseket mutatom be részletesen. A városhoz kapcsolódó szövegek széles műfaji és időbeli spektruma miatt az életrajzok, fordítási kérdések is tanulmányozhatók.

A wittenbergi egyetemet 1502-ben alapította Bölcs Frigyes, de a reformáció hatására vált jelentős intézménnyé. A héber nyelv szempontjából fontos adalék, hogy Luther az egyetem tanáraként oktatási reformot szorgalmazott, amelyben nagy hangsúlyt fektettek a szent nyelvek oktatására.¹⁰ Philipp Melanchthon 1518-ban került az intézménybe, görögtanárként. Az oktatási reformot ő is támogatta, és számos saját ötlettel tovább is fejlesztette azt. Már a kezdetektől jelen voltak magyar diákok az egyetemen egészen a XVIII. század közepéig, amíg a hallei egyetemmel nem egyesítették azt.¹¹ A vizsgált korpusz két legkorábbi verse 1598-ból itt jelent meg.

10 KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig (Adalékok Melanchthon magyarországi recepciójának első évszázadához)*, *Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae* 10 (Szeged: JATE, 1986), 3–5.

11 SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2001), 493.

Itt ugyanazt a jelölési rendszert használtam, mint az összes vers bemutatása esetén. Az ábrán szerepelnek olyan személyek, akiktől eddig még nem találtunk héber nyelvű köszöntőverset, de albumbejegyzéseket kaptak vagy írtak héberül.¹² Csak azokat a személyeket szerepeltetem, akik több *carmenszerzővel* kapcsolatban álltak vagy több héber nyelvű nem *carmen* szöveg köthető a nevükhöz. Ők azok a személyek, akiket ősz hajjal jelöltem és jelenleg is héber köszöntőverseiket kutatom. Három szerző-címzett pár esetében (Kemmel János és Thann András, Magnus György és Kochmeister Sámuel, illetve Johann Schüller és Michael Sennert) a köszöntőt és a köszöntöttet sem egyéb *carmen*, sem *album inscriptio* nem köti a többi szerzőhöz, kapcsolatuk elszigetelt. Jól látszik az is, hogy bizonyos személyek ismeretségét a köszöntőversek alapján nem, csak másodlagos forrásaim, az emlékkönyvek alapján lehetett igazolni.

Az elszigetelt kapcsolati párok vizsgálatával kezdtem munkámat, keresve a választ elszigeteltségük okaira. Michael Sennert és Johann Schüller nem magyarországi szerzők, így nem is tartoznak fő kutatási területünkbe. A szerző, Johannes Schüller magát sziléziainak vallja aláírásában, míg címzettje, Michael Sennert wittenbergi születésű.¹³ Az adatbázisunkba úgy kerültek be, hogy a szakirodalom a vers szerzőjének Trusius Gabriel *hungarust* jelölte meg, de valójában Schüller Johann tollából származik.¹⁴ Ez a vers kizárható a *hungarusokhoz* köthető versek vizsgálatából, de a kutatócsoport természetesen beveszi vizsgálatára sorába külföldi referenciaként.

A további versek mind magyar peregrinusokhoz köthetők. A másik elszigetelt kapcsolati pár adatai a következők:

1. vers

Szerző: Kemmel János

Címzett: Than András

Jelzet: RMK III. 2103

Jelenlegi lelőhely: OSZK, MTA Könyvtár

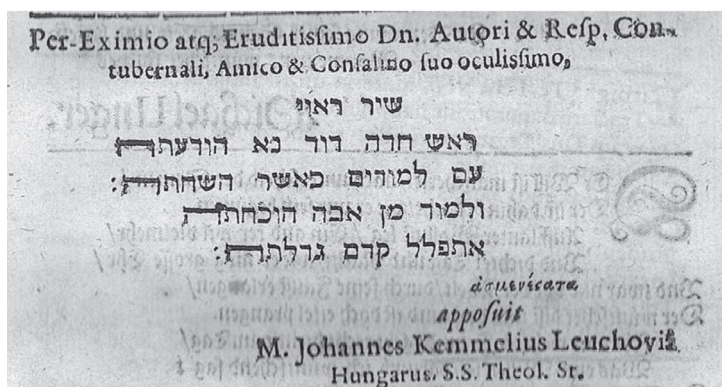
A mű, melyet megelőz: Thann (Andreas). Γυμνασια Φησικη (sic!) De Alterâ hominis primariâ facultate [...]

A keletkezés ideje: 1659.

12 A héber nyelvű albumbejegyzések elérhetősége: LATZKOVITS, *Inscriptiones...*

13 Johann Heinrich ZEDLER, Hg., *Grosses, vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste...*, 64 Bd., 4 Suppl. Bd. (Halle–Leipzig: Verlegts Johann Heinrich Zedler, 1732–1754), 37:77–78, <https://www.zedler-lexikon.de>.

14 ZSENGELLÉR, „Carminae gratulatoriae hebraicae...”

A vers átírása:

שיר ראוי

ראש חרה דוד נא הודעתה
 עם למודים כאשר השחתה:
 ולמוד מן אבה חוכחתה
 אתפלל קדם גדלתה:

Kemmel János 1636-ban született Lőcsén, több helyen tanult, utoljára Eperjesen. 1657-ben iratkozott be Wittenbergbe, ahonnan 1661-ben tért haza. Először Eperjesen, majd Lőcsén tanított, majd 1669-ben áthelyezték Szomolnokra lelkésznek, ahonnan 1672-ben külföldre kellett menekülnie. A gyászévtized után visszahívták, de nem mert visszajönni. Wittenbergben doktorált, majd quedlinburgi pap lett, ahol 1685. május 30-án halt meg.¹⁵

Thann András életéről nagyon keveset tudunk, annyi bizonyos, hogy szepesszombati születésű, ahová külföldi tanulmányútja után vissza is tért, ám az üldözések miatt Németországba menekült, ahonnan csak a gyászévtizedben tért haza, majd katolizált.¹⁶

A harmadik vizsgált páros szintén leszakadt lenne, ha csak a köszöntőverseket néznénk, de az albumok alapján viszont a szerző kapcsolható több peregrinushoz is.

¹⁵ ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns...*, 306.

¹⁶ Uo., 630.

2. vers

Szerző: Zabeler Jób

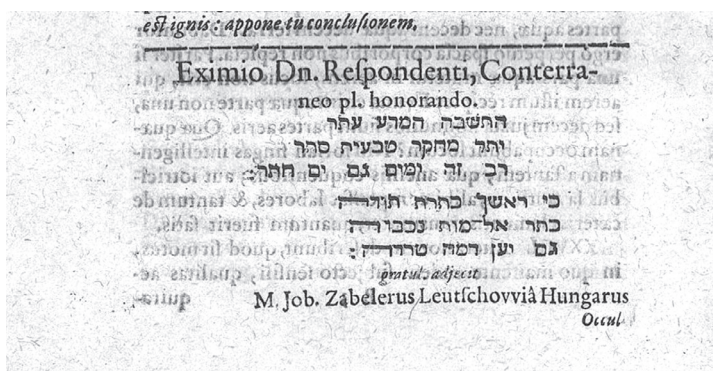
Címzett: Koltay János

Jelzet: RMK III. 1733

Jelenlegi lelőhely: OSZK

A mű, melyet megelőz: Disputatio Physica De Elementis, [...]

Keletkezés ideje: 1649.

A vers átírása:

התשבה המדע עתר
 יתר מחקר טבעית סתר
 רב זה ימים גם ים התר:
 כי ראשך כתר תודה
 כתר אלמות נכבדה
 גם יען דמה טרדה:

A vers szerzőjének az arcképe is ismeretes,¹⁷ bár életéről nagyon keveset tudunk. Zabeler Lőcsén született 1628-ban, majd Wittenbergben szerzett 1648-ban *magisteri* rangot. Szülővárosába tért vissza, ahol rektorként, lelkészként és papként tevékenykedett 1664-ben bekövetkezett haláláig.¹⁸ Címzettje, Koltay János kassai származású evangélikus lelkész volt. A vers

17 <https://mek.oszk.hu/09100/09175/html/71.html> A kép eredetijét Kassán, a Rákóczi Múzeumban őrzik.

18 ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns...*, 700.

hatsoros, az első három sor és a második három sor is rímel, így nevezhetők bokorrímnek. Zabeler közvetetten Pilarik Andrásához köthető, mivel mindketten kapcsolatban álltak Mittuch Ádámmal, így a hozzá kapcsolódó verscsokorral folytatom.

3. vers

Szerző: Pilarik András

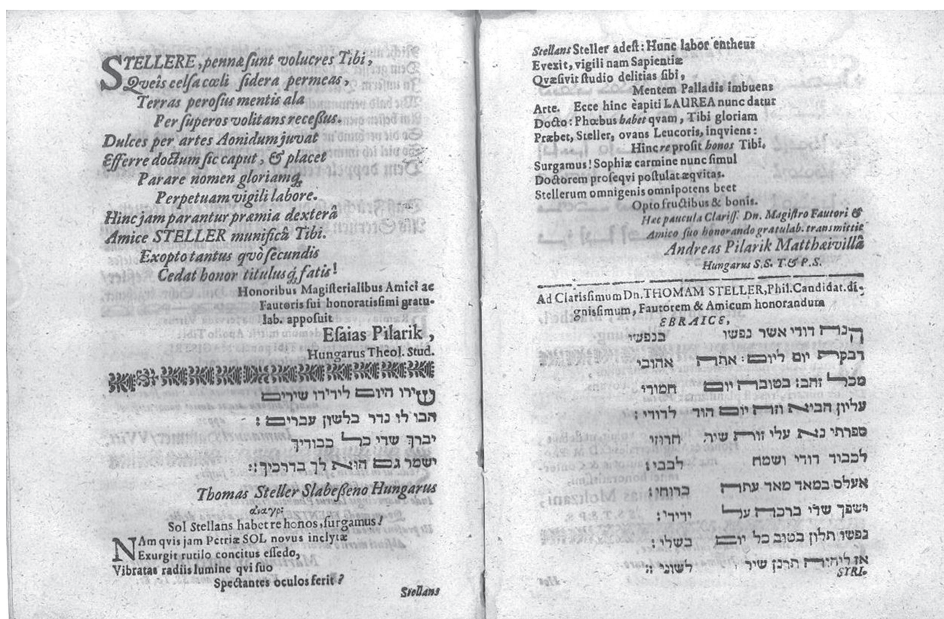
Címzett: Thomas Steller

Jelzet: RMK III. 2448

Jelenlegi lelőhely: OSZK

A mű, melyet megelőz: Applausus Votivus Quo Honores in Philosophia summos, Rectore Magnifico Viro Nobilissimo, Amplissimo, Excellentissimo, Dn. Christiano Trentschio [...]

Keletkezési ideje: 1668.

A vers átírása:

שירו היום לידידו שירים
הבו לו נדר בלשון עברים:
יברך: שדי כל כבודיך:
ישמר גם הוא לך בדרכיך::

4. vers

Szerző: Pilarik István

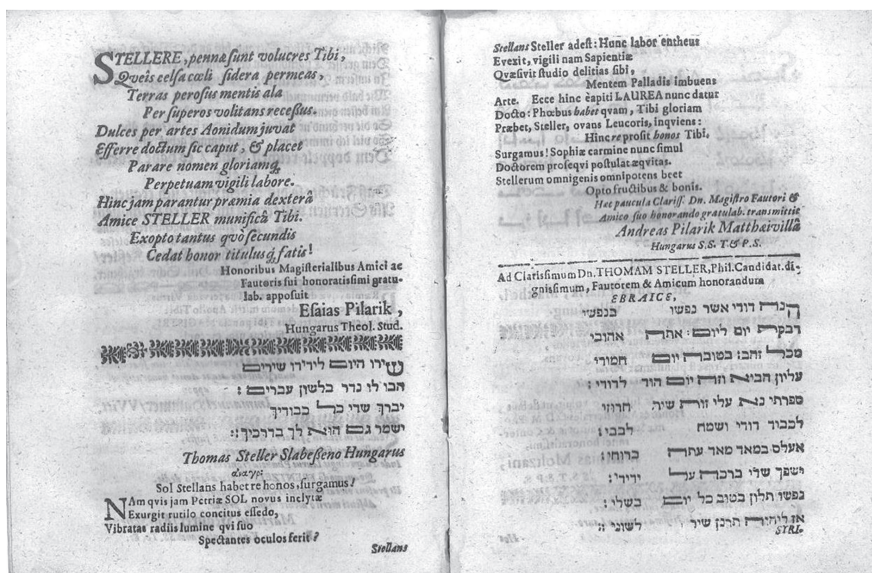
Címzett: Thomas Steller

Jelzet: RMK III. 2448.

Jelenlegi lelőhely: OSZK B1

A mű, melyet megelőz: Applausus Votivus Quo Honores in Philosophia summos, Rectore Magnifico Viro Nobilissimo, Amplissimo, Excellentissimo, Dn. Christiano Trentschio [...]

Keletkezési ideje: 1668.

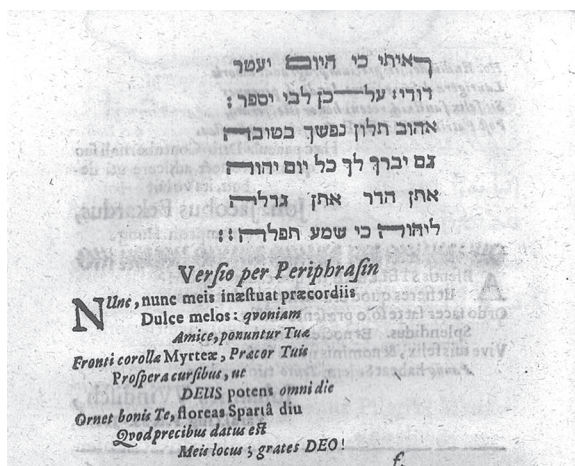

A vers átírása:

בנפשי	הנה דודי אשר נפשו
אהובי	רבקה יום ליום: אתה
חמודי	מכל זהב: בטובה יום
לדודי:	עליון הביא בזה יום הוד
חרוזי	ספרתי נא עלי זאת שיר
לבבי:	לכבוד דודי ושמח
ברוחי:	אעלם במאד מאד אתה
ידידי	:ישפך שדי ברכה על
בשלי:	נפשו תלון בטוב כל יום
לשוני:	אז ליהוה תרנגן שיר

5. vers**Szerző:** Murgács János**Címzett:** Steller Tamás**Jelzet:** RMK III 2448**Jelenlegi lelőhely:** OSZK B1

A mű, melyet megelőz: Applausus Votivus Quo Honores in Philosophia summos, Rectore Magnifico Viro Nobilissimo, Amplissimo, Excellentissimo, Dn. Christiano Trentschio [...]

Keletkezési ideje: 1668.**A vers átírása:**

ראיתי כי היום יעטר
 דודי: על-כן לבי יסגר:
 אהוב תלון נגשך כל יום יהוה
 גם יברך לך כל יום יהוה
 אתן הדר אתן גדולה
 ליהוה כי שמע תפלה:

A három vers címzettje ugyanaz a személy, így a szerzőket egyben tárgyalom. A héber versek előtt a szerzők jelzik, hogy Steller Tamáshoz írják verseiket, ám a teljes mű Christian Trentsch köszöntése volt, így valószínűleg több művet kötöttek össze. Trentsch egyébként a logika és a metafizika professzora volt az egyetemen.¹⁹ Az elmondottaknak megfelelően Steller Tamásra módosítottam a címzettet.

19 ZEDLER, Grosses, vollständiges Universal-Lexicon..., 45:452–453, <https://www.zedler-lexikon.de>.

Az egyik vers szerzője Pilarik István, a másiké Pilarik András. A vezetéknevek egyezése nem a véletlen műve, ők egy testvérpár. Harmadik testvérük is velük tanult és szintén írt verset Stellerhez, ám ő latinul. Mindhárman teológiát tanultak, református vallásúak és Mátéfalváról származnak. András a megszokott epigramma műfaját választotta, öccse István azonban egy hat soros formát, mely két soronként rímel.²⁰ Címzettjük Steller Tamás 1640-ben született Nagyszaboson, Wittenbergben tanult, ahova gályarabsága után vissza is tért. Nem tudni, hol és mikor halt meg.²¹ A következő verset szintén neki címezte Murgács János felvidéki származású evangélikus lelkész, akit a későbbi vallásüldözés szintén Németországba kényszerített.²²

6–7. vers

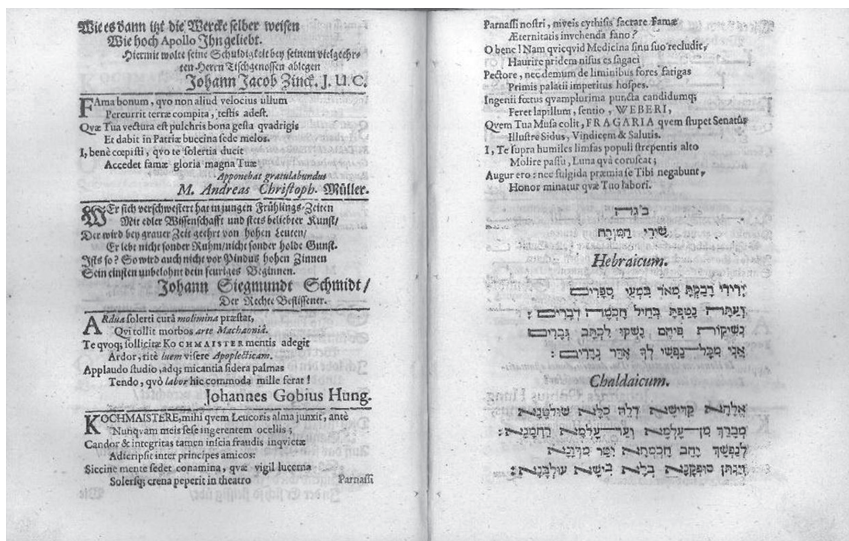
Szerző: Magnus György

Címzett: Kochmeister Sámuel

Jelzet: RMK III. 2452

Jelenlegi lelőhely: OSZK

A mű, melyet megelőz: Kochmeister (Samuel). *Dissertatio Medica De Apoplexia*
Keletkezési ideje: 1668.

20 ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns...*, 478.

21 Uo., 556.

22 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszki Viktor, 1891–1914), 9:416–417, <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/SzinnyeiMagyarIrok/>.

A versek átírása:

בגה
בגבורת השם
בגזרת השם
שירי המזרח

Hebraicum.

ידידי דבקות מאד במעי ספרים
ועתה נטפת בחיל חכמה דברים:
נשיקות פיהם נשקו לכתב גברים
אני מכל-נפשי לך אדר נדרים:

Chaldicum.

אלהא קדישא דלה כלא שולטנא
מברך מן-עלמא ועד-עלמא רחמנא:
לנפשו יהב חכמתא יטר מדונא
וינתן סופקנא בלא בישא עולבנא:

A következő *carmen*eket Magnus György írta, aki pozsonyi születésű, bölcséleti és filológiai tanulmányokat folytatott, később Augsburgban lett könyvtárigazgató haláláig.²³ Címzettje Kochmeister Sámuel, akinek az életéről egyelőre nem sokat sikerült kiderítenem, disszertációjából egyértelmű, hogy orvostanhallgató volt. Emellett egy gyógyszerészeti digitális könyvtár egyik cikkében is említik, mint a híres Kochmeister gyógyszerész-család őst.²⁴ Magnus nemcsak héberül, hanem arámiul is írt egy költeményt, ami egyedülálló a korpuszban.

8. vers**Szerző:** Thúri György**Címzett:** Szikszai István**Jelzet:** RMK III. 926.**Jelenlegi lelőhely:** Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, OSZK (fotómásolat)

²³ Uo., 8:268–269.

²⁴ MARTON Éva, *Kisemmizett elődök*, 2019.04.17, hozzáférés: 2021.03.07, <https://www.pharmatarlat.hu/2019/04/17/kisemmizett-elodok/17/>.

A mű, melyet megelőz: Thúri (Georgius). *Epistolae Pauli Apostoli Ad Galatas Et Ephesios e Graecâ in pure Hebraeam linguam translatae.*

Keletkezési idő: 1598.

ועשה סודו וציון רוחו באפו
 אשר נתן לפניהם גם נשואו :
 ומשיב אל-מקומו את-שניהם :
 ואת-עצמו ואת-רוחו קשר :
 בשלום שם ושקטתו מי לעולם
 במקהלות קרושים ובעצם :
 מדבר עם אבותינו קרושים :
 ומתפלל ויושב בעל-בית :
 יגדים לו וצר אינם בשלום
 כפולאף הוא בשנים במקפו :
 בבטח עוד קמש וישן פשרו
 ונא ונא כחשאריו בויסו :
 בבוא שופט רשעים ומסוריים
 למען לו ישם נתיח להקיים :
 אלהינו שאלנוך אנהגו
 דמשינו יהושע קרני :
 ראה שמה עבדך בחסד
 ושפרנו ואל-הסון לאמר
 תישר מעשינו אל-קבוצה
 יהי שקף ארננו קבוצה :
 אמן

Ge: Th.

Sequitur Carmen
 I N OBITVM DN. STE-
 PHANI SIXAI AMICI ET
 Contubernari charissimi.

קבוצה באמת חבל וחקל
 אשר ישנו ונעשרו בחבר :
 חתולו האנשים הילודיים
 חבלים הם ומינים ונעים :
 ואמר כן במורה אתו כאתר
 ונבא זה ונמור זה סמור :
 ועשר אין מרות היה לעשר
 וחיל גמר ופראח טוב בחצר :
 להלנו וסנינו שם אלהים
 חיינו כשר או כאלוים :
 ואין עבר אשר קום ויתן
 ברך זה וזה כל על-אנפיו :
 וכן עשה בחליו סת וירי
 ופר נפש ברך זה אלקי :
 ברך האלהים הוא סלפי
 והחולף בחורו בחסד :
 כהן דבר ככל-חכמה חבנה
 ונש חורו כהן לשון קרושים :
 לפנינו שם אלהינו והפני
 ישועה להלנו בריו :

וארח

A vers héber része 41 sorból áll, melyből az utolsó az *Amen* szó, így nevezhető 40+1 sorosnak. A teljes korpuszból ez az egyik legkorábbi szöveg, a 16. században keletkezett (1598). Ezen felül különlegessé teszi, hogy nem egy disputa vagy disszertáció előtt olvasható, hanem Thúri Görög *Epistolae Pauli Apostoli ad Galatas et Ephesios e Graeca in pure Hebraeam linguam translatae...* című művét előzi meg, amely két páli levél görögből héberre való fordítása. Az előző ábrán is jól látszott, hogy e verset maga a könyv szerzője írta, de nem saját maga dicsőítésére, hanem Szikszai István nevű szoba- és diáktársának.²⁵ Kettejük kapcsolata elég jól dokumentált. Együtt laktak Wittenbergben Jakob Wagner szabómester-nél, a Coswiger Viertel 43. szám alatt. Szikszai hónapokig betegeskedett, majd 1598. október 6-án meghalt, a források szerint vízkórságban.

Ebből a kapcsolatból érdemes kiemelni két nagyon fontos dolgot. Az egyik, hogy Thúri héber nyelvtudása nagyon biztos lehetett, hisz a könyvének megjelenése barátja halála után néhány héttel volt esedékes, így ezt a 41 soros művet a

25 SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 251.

nyomdába érkezésig gyorsan kellett megírnia. Ezenkívül fontos megjegyezni azt is, hogy ez a vers a korpusz egészét tekintve különleges módon nem köszöntővers, hanem éppen annak ellentéte, egy gyászvers. Thúriról ismeretes, hogy pár évvel később koszorús költővé avatták, de verselési tehetségén túl itt nyelvtudása is megcsillan.²⁶ Ezt a verset is kivettem a héber nyelvű köszöntőversek sorából, hisz nem tartozik ebbe a műfaji kategóriába, ezért átírását sem közlöm.

9. vers

Szerző: Neander, Conrad

Címzett: Thúri György

Jelzet: RMK III. 926.

Jelenlegi lelőhely: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, OSZK (fotómásolat)

A mű, melyet megelőz: Thúri (Georgius). *Epistolae Pauli Apostoli Ad Galatas Et Ephesios e Graecâ in pure Hebraeam linguam translatae.*

Keletkezés ideje: 1598.

Caput primum,
 וְזוֹלֹס תְּהִי לֹא מֵאֲנָשִׁים וְלֹא בֵּן אִנָּשׁ יִרְאֶה בְּרִי אֱלֹהִים
 וְשֵׁנֵי הַפְּשִׁיִּים וְהַלְוִיִּים הַחַב אֲשֶׁר הִקְבִּים אִתּוֹ מִפְּנֵי
 חַמְדִּים : וְהַיִּזְמִים בְּלֹם עִמִּי לִמְסַחֲרוֹת בְּנִיחֵת : הַסֵּר לָכֵן וְשִׁלְמוֹ
 מִלְּהִיבִים אֲבִינִי וְסִמְחוֹן יִשְׁעֵי הַפְּשִׁיִּים : אֲשֶׁר בָּנָן עֲצֵמָה
 מִכֵּר הַמִּתְחַיֵּי לְמִשְׁלַח הַחַן חֵבֶר כִּיבָּן אֲדִירָבִּים
 וְאֲבִינִי : אֲשֶׁר כִּבֹּר לִי לְעֹלָמִי עַד אָתָּן : מִשְׁמֵחַ אֲנִי
 כִּי כִפְתֵּי מִתְּלֵמִים נִתְּרָבִּים מִכֵּר אֲשֶׁר קָרָבִי אֲהַבִּים
 אֲחֵרֵת מִשְׁמֵחַ לְבִשְׂרֵי אֲחֵרֵי : אֲשֶׁר אֲבִינִי
 אֲחֵרֵת יִרְאֵם וְשֵׁי הַקְּבִירִים אֲחֵרֵים וְנִפְשִׁים בְּלִמְךָ אֲרִי
 מִשְׁחֵר הַפְּשִׁיִּים : וְאֵם אֲמַלֵּךְ אִל מִלֵּאָה מִשְׁמֵחַ הַכֵּר
 לָכֵן בְּלִמִּי אֲרִי אֲשֶׁר־בְּשִׁרְתִּי לָכֵן חֵבֶר אֲהַבֵּי אֲשֶׁר
 לָכֵן אֲמַרְנֵה וְגַם עֲשֵׂה אִמֵּר אֲנִי אִם אֲשֶׁר יִשְׁעֵי וְשִׁבֵּי
 מְלִמִּי אֲחֵרֵת אֲשֶׁר לְקִחוֹסֵם וְנִרְמֵם הֵינִי : וְנִתְּרָבִי כִּיבָּן
 אֲנָשִׁים אִל אֲחֵרֵת סִיחֵת אֲנִי אִל מִכְּפֵשֶׁת אֲחֵרֵת לִישֵׁר כִּיבָּן
 אֲנָשִׁים וְאֵם עֲלִמִּי אֲשֶׁר בְּעִנֵּי אֲנָשִׁים עֲבִיר בְּשִׁיחֵם
 אֲבִינִי : וְסִיחֵתֵם אֲחֵרֵת אֲחֵרֵת אֲשֶׁר עֲשִׂיתִים
 כִּי לֹא כִּמִּי אֲנָשִׁים הֵינִי : וְלֹא מִאִשֶׁר לְקִחוֹסֵי וְלֹא
 מִיחִי מִלְּמִי יִרְאֵם בְּסִמְחוֹת יִשְׁעֵי הַפְּשִׁיִּים : וְעִשְׂתִּים
 אֲחֵרֵת לְכִיבֵם בְּנִיחֵת כִּי בִּמְכָר בִּיבִיר בְּנִפְשִׁי אֲחֵרֵת
 קִוְרָבִי וְיִתְּרִי לִישֵׁר אֲחֵרֵת : וְאֲבִלֵּל כִּיבָּן
 כְּמִתְחַיֵּים סִיחֵשִׁי חִלְוִי כְּמִשְׁחֵמִי וְנִמְנֵמִי וְחֵרֵת כִּיבָּן
 אֲשֶׁר לְקִמִּי סִיחֵתִי : וְכִלְשֵׁן בְּסִיחֵת חֵרֵת אֲשֶׁר וְיִנְיֵלִי שׁו
 סִיחֵתִי אֲחֵרֵת כִּיבָּן : לְמִדְרָגָה אֲרִי אֲדִירָבִּים כִּי
 אֲשֶׁר אֲבִינִי חֵרֵת סִיחֵתִי כִּי לֹא נִדְרִימִי עֲצֵמָה בְּשִׁחֵת
 דְרִימִי

TETRASTICHON, IN DV^s
 as Paulinas Epistolae à Dn. Georgio Thurio
 in Hebræam linguam translatae:

M. Conradi Neandri Bergensis.

יִרְאֵי קִרָּא אֲשֶׁר עֲבִיר אֲנָשִׁים
 לְבִוְנַח מְלִשׁוֹן יָוֵן עֲמֵתָהּ :
 אֲמַת כֹּל מְלִשׁוֹן עֲבִיר לְקִתְּחָה
 לְמַד מְשֵׁם לְחֶבֶר כֹּן וְאֵתָח :

Id est:
 Cui Thura & Cultura dedit bene nomen & omen,
 Cultura speciem reddidit, ecce, flux.
 Quos equidem flores sacro tui ille receffit,
 Vere, da speciem, Lector, & ipse tuum.

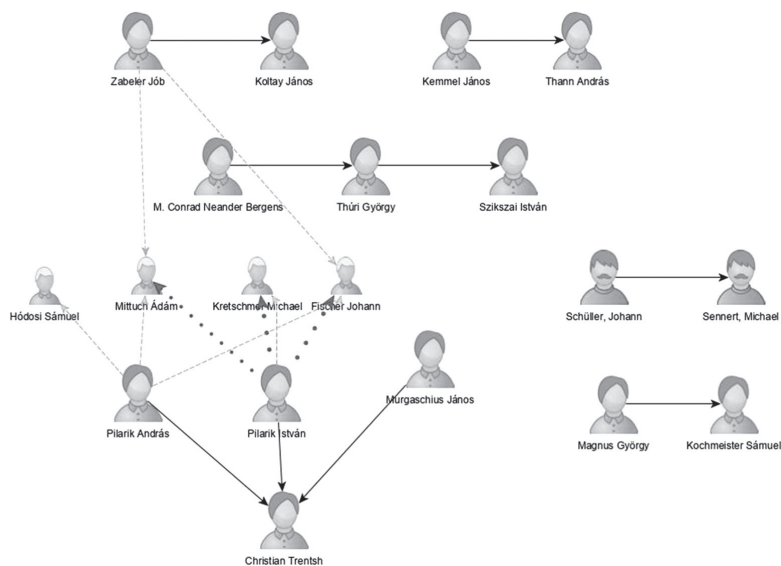
A vers átírása:

אֲחֵרֵת קִרָּא אֲשֶׁר עֲבִיר אֲדִמְחָה
 לְבִוְנַח מְלִשׁוֹן יָוֵן עֲמֵתָהּ :
 אֲמַת כֹּל מְלִשׁוֹן עֲבִיר לְקִתְּחָה
 לְמַד מְשֵׁם לְחֶבֶר כֹּן וְאֵתָח :

A második vers szintén a 16. századból való, és ugyanazon mű elé íródott. A mű szerzője, Conrad Neander, korának egyik leghíresebb hebraistája, Thúri tanára volt Wittenbergben, innen eredhet ismeretségük.²⁷ Neander is foglalkozott keresztény szövegek héberre ültetésével, így feltételezem, hogy a két páli levél héberre fordításában ő inspirálhatta Thúrit.

Az egyes személyek vizsgálata végeztével módosítanom kellett a város kapcsolati hálójának rajzát. A bevezetőben említett wittenbergi nyolc vers, első látásra tíz lehetett volna, de a külföldi páros, illetve Thúri gyászverse kiesik, így jön ki a nyolc wittenbergi köszöntővers.

Eszerint a módosított kép így néz ki:

Az eredeti jelöléseket megtartottam, de kivettem a Szikszaihoz címzett gyászverset, Christian Trentsch nevét kicseréltem Steller Tamáséra, illetve bevezettem egy új jelölést. A zöld pulóveres, bajszos alakok jelölik a nem hungarus szerzőket, akiknek munkája külföldi párhuzamként lehet érdekes.

Végezetül pedig bemutatom egy művön, hogy milyen lépésekben dolgozzuk fel az egyes szövegeket. A Conrad Neander által Thúrinak címzett verset választottam, hisz ez a teljes korpusz időrendben első darabja 1598-ból. Emellett ez egy

27 *Cyclopedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature*, 1880–2021, hozzáférés: 2020.10.06, <https://www.biblicalcyclopedia.com/N/neander-conrad.html>.

epigramma, amely az egyik legkedveltebb forma volt. Olvasható mellette egy latin epigramma, így össze tudjuk hasonlítani a két verset is.

Caput primum.

וְלוֹס הַעִיר לֹא מֵאֲנָשִׁים וְלֹא בֵּר אֲנָשִׁים כִּי־אֵלֶּה כִּי־אֵלֶּה אֲנָשִׁים
 וְשִׁוְעֵי הַפְּשִׁיטִים וְהַלְהוּתֵי הַחַב אֲשֶׁר הִקִּים אֹתוֹ מִפְּנֵי
 הַפְּתִיחַ; וְאֵתֵּם כָּלֵם עִמִּי לְמִקְהֵלֹה פְּנֵי־חַיִּי; וְחָדֵר לְבָבִי וְשִׁלּוֹמִי
 מֵאֲלֹהִים וְאֵתֵּם וְסִמְלֹחַ וְשִׁוְעֵי הַפְּשִׁיטִים; אֲשֶׁר כָּתַב עֲצֻמֹּת
 כֶּסֶף מֵאֲתֵיבֵי לְהַצִּילֵנִי מֵעֲוֹנֹתַי הַזֵּה הִנֵּה תִבְעֵי כִּרְצוֹן אֱלֹהִים
 וְאֵתֵּם; אֲשֶׁר כָּבֹד לֹו לְשִׁלְמֵי עַד אֲמֹן; מֵשׁוֹכֵם אֲלֵי־הַ
 פִּי בַּפֶּתַח; פְּתַחֲכֶם נִבְרָתֶם מֵעַל־אֲשֶׁר קָרָאתֶם אֲחֵיכֶם
 אֲלֵי־ךָ מִשְׁמֵי לְבַשְׂוֹרֵי אֲחֵרֵיךָ; אֲשֶׁר אֵיבְבָה
 אֲחֵרֵי כִי־אֵם וְשֵׁ תִמְלִיכֶם אֲחֵיכֶם וְחַפְצֵיכֶם לְחֶפֶץ אֲרֹן
 מִשְׁוֹרֵי הַפְּשִׁיטִים; וְאֵם אֲחֵיכֶם אִו מִלֵּאֲדָן מִשְׁמֵי יִבְשֶׁר
 לְבָבִי בְּלִמִּי אֲרֹן־אֲשֶׁר פִּשְׂרֵנִי לְבָבִי תִבְעֵי הַזֵּה; כִּי־אֲשֶׁר
 לְפָנַי אֲמַרְנֵנוּ וְנִם עֲמַדֵּי אֲמַר אֲנִי אִם אִישׁ וְיִבְשֶׁר לְבָבִי
 בְּלִמִּי אֲתֵּי־אֲשֶׁר לְקַחְתֶּם וְתָרַם וְהֵי־לִי; וְעֲמַדֵּי מֵאֲתֵי
 אֲנָשִׁים אִו אֲתֵּי הַזֵּה מִסִּית אֲנִי אִו מִבְּקֵשׁ אֵלֵי לְיִשְׂרָאֵל־בְּעֵינֵי
 אֲנָשִׁים וְאֵם עֲוֹנֵי אֲשֶׁר בְּעֵינֵי אֲנָשִׁים עֲבָרֵי הַפְּשִׁיטִים
 אֵיכֵנִי; וְמוֹדֵעֵכֶם אֲנִי אֵת מִבְּשׂוֹרֵי אֲשֶׁר פִּשְׂרֵתֶם
 כִּי לֹא כִפִּי אֲנָשִׁים הֵי־לִי; וְלֹא מֵאִישׁ לְקַחְתֵּנִי וְלֹא
 הֵי־לִי מִלְּפָנֵי כִי־אֵם בַּפְּתוּחַ וְשִׁוְעֵי הַפְּשִׁיטִים; וְשִׁמְעֵתֶם
 אֲתֵּי־בְרָכִי לְפָנַי בְּהוֹרִים כִּי כִסְאוֹ מֵאֵר בְּנִפְתֵי אֲחֵרֵי
 קַחְתֶּם וְהוֹרֵי לְשׁוֹנֵי אֲתֵּם; וְאֵתֵּם מִבְּרָכֵי
 כִּשְׁתִּיבִים מֵאֲשֵׁי הַלְּרִי בְּמִשְׁפַּחְתִּי וְקִמְמַתִּי יוֹמֵר בְּחַוְרֵי
 אֲשֶׁר נִקְחָתִי מֵאֲחֵיךָ; וְכִי־אֲשֶׁר חָפֵץ הַזֵּה אֲשֶׁר הֵי־לִי שׁוֹ
 מִרְחֵם אֲמִי וְקָרָאתִי כִּסְרוֹן; לְגִלּוֹרֵי אֲרֹן־בְּנֵי כִי
 אֲשֶׁר אֲבִשְׂרֹךְ בְּחֹף מַעֲוִיבִים מֵאֵר לֹא דִפְרִיתִי עִמָּךְ בְּשֶׁת
 וְדָם; A II

TETRASTICHON, IN DV-
 as Paulinas Epistolas à Dn. Georgio Thurio
 in Hebræam linguam translatas:

M. Conradi Neandri Bergensis,

רֵאָה קְרָא אֲשֶׁר עֲבַד אֲדָמָה
 לְבוֹנַח מְלִשׁוֹן יוֹן עֲתִמְקָה;
 אֲמַת כָּל מְלִשׁוֹן עֲבָר לְקַחְהָ
 לְמֹד מִשְׁם לְחֶבֶר כֹּן וְאֲתֵמָה;

Id est:
 Cui Thura & Cultura dedit bene nomen & omen,
 Culturæ speciem reddidit, ecce, flux.
 Quos equidem flores tulit ille recessus,
 Vtere, da speciem, Lector, & ipse tuum.

Jól látható, hogy ez a vers poétizált, azaz jelölve vannak a magánhangzók a szövegben, így pontosan tudjuk, hogyan hangozhatott felolvasva, melyik kiejtést követték peregrinusaink.

A szöveg átírva:

A szöveg fonetikusán átírva:
 röéech koré áser ovéd ádamá
 lövoná milson jáván atiká
 emet kól milson éver lökáchá
 lömór misám löcháver kén vöátách

(A ch a gutturális h hangot jelöli.)

רֵאָה קְרָא אֲשֶׁר עֲבַד אֲדָמָה
 לְבוֹנַח מְלִשׁוֹן יוֹן עֲתִמְקָה;
 אֲמַת כָּל מְלִשׁוֹן עֲבָר לְקַחְהָ
 לְמֹד מִשְׁם לְחֶבֶר כֹּן וְאֲתֵמָה;

Jól látszik, hogy a hébertől teljesen idegen módon a négy sor utolsó szavai összecsendenek: ádáma, átiká, lökáchá és vóátách, ezáltal az európai vershagyomány rímelését „erőltetve” a héber nyelvre. A fonetikus átírásból pedig érezhető, hogy a szerző igyekezett jambikus lejtésű sorokat létrehozni, azaz a hébertől szintén idegen időmértékes verselést alkalmazni.

Az alatta lévő héber vers fölött az *id est* kifejezés olvastán reménykedtem abban, hogy esetleg a héber és a latin szöveg megegyezik, hogy ezt cáfoljam a latin verset is közlöm:

Cui Thura & Cultura dedit bene nomen & omen,
Culturae specimen reddidit, ecce, suae.
Quos equidem flores sacro tulit ille recessu,
Utere, da specimen, Lector, & ipse tuum.

A két vers nyers fordítása:

A héber vers	Latin vers
<p><u>Nézd</u> – akit a Föld szolgájának neveznek – építkezni a <u>régi</u> görög nyelvből. <u>Minden igazságot</u> az eltűnt nyelvből tanulj meg onnan. Igaz barátoknak és <u>neked</u></p>	<p>Akinek a Thura (tömjén)és a kultúra bölcsen adott nevet s ígéretes kezdetet, Az, íme, saját kultúrájának adja bizonyosságát. Azok valóban virágok, melyeket ő szentélyébe visz, hogy hasznukat vegye. Olvasó, magad is tégy bizonyosságot.</p>

Jól látható, hogy a latin nyelv első sorában két nyelvi játékot is elrejt a szerző, Thúri nevével és a kultúra szó összecsendésével játszik, amikor azt a *nomen et omen*, név és előre utaló jel (sors) szavakkal állítja párhuzamba. Talán a fonetikus átírt héber szövegből is kitetszik, hogy ennek a játéknak a héberben nyoma sincs, így kijelenthető, hogy a két szöveg annyiban hasonlít, hogy ugyanazt a művet hivatottak dicsőíteni.

A héber szöveg fordításában kiemelt szavak azok, amelyek az eredetiben hibásan lettek leírva.

קרא אשר עבד אדםָה ראח
לבונח מלשון יון עמקה:
מלשון עבר לקחה אמת כל
למד משם לתבר בן ואמת:

Rögtön az első ige, a 'lát, néz' az alapszókinsbe sorolható, ám mégis hibásan van írva. Az igét helyesen nem egy gutturális h betűvel, hanem egy, a magyar h hangnak megfelelő *fonémát* jelölő *grafémával* kellene írni. Ugyanez a helyzet a vers utolsó szavával, mert a 'te' (fordításban neked) szó esetén is ugyanez a két *graféma* tér el. Mivel a röé koré és röéch, illetve az átách és átá szavak szótagszáma megegyezik, így a verselés szempontjából nem indokolt változtatni, ezért feltételezem, hogy egy ilyen kaliberű hebraista helyett inkább a nyomdász hibázott, hisz a két *graféma* nagyon hasonló: ך̄ és ך̄.

Egy-egy szöveg számos filológiai vizsgálaton átesik: először megvizsgáljuk, hogy az egyes szövegek milyen bibliai és posztbiblikus rétegeket rejtenek, ezután következik a digitalizáló munka, egy jól kutatható *hipertext* létrehozása. Az összes versről készül angol nyelvű fordítás is. A projekt végére elkészülő honlapon közöljük a versek fotóit, a képhű átírást, majd a normalizált szövegváltozatokat. Ebben a szövegváltozatban az esetleges nyelvtani hibákat javítjuk, a pontozatlan szövegeket a feltételezett pontozással is közöljük, jelöljük, ha a szövegek valamely sora vagy egyéb részegysége bibliai, vagy egyéb eredetű. Az összes feldolgozott szöveg alkotta korpusz számos nyelvtechnológiai elemzésre alkalmas.

Feltételezésem szerint már birtokunkban van a *hungarusok*hoz köthető versek legnagyobb része, de számuk a latin és egyéb nyelvű szövegekhez képest elenyésző, ami miatt nehéz a szövegeket tipizálni, összehasonlítani. Kevés az olyan példa, amikor egy szerző több művet írt, így nehéz vizsgálni, hogy egy személy mennyire dolgozik bevett panelekkel, vagy mekkora hangsúlyt fektet az eredetiségre. Összességében kijelenthetjük, hogy a szerzők jól bírták a héber nyelvet, nem citátumokat kompiláltak. Ha dolgoztak is egy-egy bibliai vagy egyéb sorral, azt nyelvtanilag is átdolgozták. Talán ebből a kis összefoglalóból is kiderül, hogy ezekben a versekben is számos kulturális transzfer fellelhető. Elég csak arra gondolnunk, hogy az éveken át jól begyakorolt latin verselési technikákat egy olyan nyelven próbálják alkalmazni, amitől azok teljesen idegenek. A *hungarusok* körében csaknem pontosan egy évszázadon át volt divatos héber nyelvű *carment* írni, melyek a hosszú reformáció egy sajátos műfajának is tekinthetők. Ezek a versek egy-egy protestáns egyetemi tanulmány elé íródtak, így a katolikusok körében nem is jöhettek létre ilyenek. Ha van is olyan katolikus egyetemi hagyomány, ami elé íródhatott volna köszöntő vers, a katolikusok feltehetően nem nyúltak volna a héber nyelvhez, hisz nem bírt számukra akkora jelentőséggel, mint protestáns társaik számára.

Énekmondók ábrázolása a 16–17. századi Angliában¹

Az énekmondók a 16–17. századi Anglia érdekes figurái voltak: kisebb-nagyobb területen mozogtak, s itt megfordultak a kocsmában és az alsóbb társadalmi rétegek körében épp úgy, mint a helyi nemesség házaiban. Így gyakorlatilag a korszak közlekedő információs csatornáiként működhettek. Mindezek ellenére a szakirodalom igen kevésé foglalkozott velük, az énekmondók ábrázolását a korszakban alig vizsgálták, s ha igen, az leggyakrabban a különböző morális szövegek elítélő passzusainak idézéséig terjedt. Tanulmányomban így azt igyekszem bemutatni, hogy a 16–17. századi Angliában a különböző regiszterek hogyan beszélnek az énekmondókról és a zenéről, és az ehhez alapot jelentő tudásanyagot hogyan kezelik a különböző közönségeket megcélzó beszélők. Ehhez a korszak nyomtatott, angol nyelvű, zenéről szóló szövegeit és két kéziratos forrást, egy énekmondó udvarban elhangzó előadásra írt beszédet² és egy ilyen beszédnek a minden bizonynyal régiséggyűjtői gyűjteménybe lejegyzett változatát³ vizsgáltam meg.

Mindezek alapján az énekmondókról való diskurzus kapcsán többféle transzferfolyamatról is beszélhetünk. Beszélhetünk egyrészt egy korszakokon átívelő transzferről, hisz a vizsgálatom során használt nyomtatott szövegek jellemzően középkori és antik forrásokra támaszkodva, de azokat bizonyos pontokon aktualizálva állítják össze szövegeiket és szólnak a zenéről. Ezek az aktualizálási pontok, ahogy ezt a későbbiekben részletezni fogom, az énekmondók ábrázolásához kapcsolódnak. A korszakokon átívelő transzfer mellett pedig beszélhetünk egy befogadói rétegek közötti hangolásról is. Ezt leginkább a kéziratos forrásban, az

1 A tanulmány a Miniszterelnökség Családokért Felelős Tárca Nélküli Miniszter nyújtotta, a Nemzeti Tehetség Program NTP-NFTÖ-20-B-0105 kódszámú pályázatának támogatásával készült.

2 DRO D5430/76/8.

3 DRO D3287/47/8, 99r–108r és 114r–119v.

énekmondó beszédben érhetjük tetten, amelynek szövegén jól látszik, hogy összeállítója ismerte az egykorú zenéről szóló nyomtatott irodalmat, azonban tisztában volt leendő közönsége korlátaival is. Ennek megfelelően a nyomtatott szövegekre jellemző beszédmódot, tudásanyagot átformálta, hogy beszéde könnyebben befogadható, valóban széles körben fogyasztható legyen. Ez összevethető egy harmadik szöveggel, egy ugyanezen énekmondó udvar működéséről szóló, régiséggyűjtői gyűjteményben fennmaradt leírással, amely minden bizonnyal nem egy ténylegesen elhangzott beszédet rögzített, hanem azt a nyomtatott szövegek beszédmódjához közelítve alakította át.

A korpusz

A fent vázolt kérdések feltárásának egyik fontos bázisa a korszak zenéről szóló nyomtatott irodalma; a kutatás során összesen 30 darab 1536 és 1683 között kiadott, angol nyelvű, nyomtatott, zenével foglalkozó szöveget dolgoztam fel. Ezek a korszak zenéről való gondolkodásának központi korpuszát képező szövegek. E korpusz körülhatárolása során a szakirodalmi tájékozódás mellett az *English Short Title Catalogue* (ESTC) és az *Early English Books Online* (EEBO), valamint az *Early English Books Online Text Creation Partnership* (EEBO TCP) katalógusok és adatbázisok kulcsszavas besorolására hagyatkoztam,⁴ valamint arra, hogy az ezek alapján azonosított szövegek mely további, egykorú szövegekre hivatkoznak. Az így kapott korpusz szövegei igen sokfélék, különféle szerzők tollából. A szerzők hátterük változatosságának megfelelően más és más érdeklődéssel fordulnak a kérdés felé, hisz a zene, a zenecsinalás és a zenehallgatás megannyi korabeli diskurzus fontos részét képezte.

Az egyik kiemelkedő diskurzus értelemszerűen a vallási volt. A 16–17. század során a reformáció különböző stációi közt oscilláló Angliában a nyomtatott szövegekben folyamatosan jelentek meg a helyes vallásgyakorlást és a lelki kérdésekhez való hozzáállás mikéntjét részletező munkák, s ezek gyakran tárgyalták a zenét is.⁵ Külön megvitandó kérdéskört jelentett a templomon kívüli zene, amely hallgatását a szerzők – felekezeti hovatartozásuktól függetlenül – jellem-

4 *English Short Title Catalogue*, hozzáférés: 2020.09.29. <http://estc.bl.uk/>, *Early English Books Online*, hozzáférés: 2020.09.29. <http://eebo.chadwyck.com>, *Early English Books Online Text Creation Partnership*, hozzáférés: 2020.09.29. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebogroup/>

5 Az ekkor Angliában lezajló vallási változásokról, a másfél évszázadon át elhúzódó reformáció folyamatáról röviden lásd Alec RYRIE, „Reformations”, in *A Social History of England*, ed. Keith WRIGHTSON, 107–128 (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), európai kontextusáról TÓTH

zően elítélték. De még ennél is fontosabb volt a templomi zene kérdése: milyen zene szólhat a templomban, van-e egyáltalán ott létjogosultsága a zenének és a zenészeknek?⁶ Hasonlóan fontos volt a morális diskurzus, amely a hétköznapi (vagy legalábbis templomon kívüli) zenehallgatás erkölcsökre gyakorolt hatása- it tárgyalta. A zenét védelmébe vevő, azt dicsérő irodalom (*praise of music*) pedig gyakran a zenélés módszeréhez kapcsolódóan tette mindezt, tehát a zeneelmélet keretein belül tárgyalta a zene hatásait és működését.⁷

Mindezekből látszik tehát, hogy a szerzők számos különböző érdeklődéssel fordultak a zene kérdése felé, s a korpusz szétartó volta miatt nem is feltétlenül kellene azt egységesen kezelnünk. Mégis, bizonyos pontokon minden szöveg – helyezkedjen el a vitaasztal bármelyik felén is – mutat hasonlóságokat. Három

Zsombor, „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 719–739.

- 6 A zenéről szóló irodalom és a vallás összekapcsolódására példaként lásd Jonathan WILLIS, *Church Music and Protestantism in Post-Reformation England: Discourses, Sites and Identities*, St. Andrews Studies in Reformation History (Farnham: Ashgate, 2010) vagy *Worship and the Parish Church in Early Modern Britain*, eds. Natalie MEARS and Alec RYRIE, St. Andrews Studies in Reformation History (Farnham: Ashgate, 2013) tanulmánykötetet, főleg Peter McCullogh tanulmányát: Peter MCCULLOUGH, „Music Reconciled to Preaching: A Jacobean Moment?”, in MEARS and RYRIE, *Worship and the Parish Church...*, 109–130. és Jonathan Willis tanulmányát: Jonathan WILLIS, „Protestant Worship and the Discourse of Music in Reformation England”, in Uo., 131–150; Christopher MARSH, *Music and Society in Early Modern England* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 50–52; Gretchen L. FINNEY, „Organical Musick’ and Ecstasy”, *Journal of the History of Ideas* 8, 3. sz. (1947): 273–292, 273–286. Mindez szorosan összekapcsolódik a *sabbatarian movement* működésével. A *sabbatarianism* vagy *sabbatarian movement* egy puritán mozgalom, amely Angliában a 16. század második felétől kezdve nyert teret. Egyik legfontosabb pontja az Úr napjának, a vasárnapnak tisztelete volt. Ezt a napot egészében az istentiszteletnek kellett szentelni, ennek megfelelően bármiféle szórakozás véteknak minősült. Mivel számos ünnep, szórakozási forma katolikus alapokra volt visszavezethető (pl. szentek ünneplése), vagy erkölcsstelen tevékenységekkel járt (pl. részegeskedés a kocsmában) – ezek hétköznapi gyakorlása is véteknak minősült, a vasárnapi pedig még inkább. A vasárnap tisztelete miatt nem tévesztendő össze a szombatosságokkal. Mivel az ünnepek gyakran estek vasárnapra, és a vasárnap a kikapcsolódásra egyébként is legalkalmasabb napként működött, a vasárnapi mulatságok korlátozására való törekvések nagy társadalmi feszültségek alapjául szolgáltak.
- 7 Erről lásd Katherine Butler munkásságát, pl. Katherine BUTLER, „Changing Attitudes Towards Classical Mythology and Their Impact on Notions of the Powers of Music in Early Modern England”, *Music & Letters* 97, 1. sz. (2016): 42–60; Katherine BUTLER, „Myth, Science, and the Power of Music in the Early Decades of the Royal Society”, *Journal of the History of Ideas* 76, 1. sz. (2015): 47–68; Katherine BUTLER, „In Praise of Music: Motets, Inscriptions and Musical Philosophy in Robert Dow’s Partbooks”, *Early Music* 45, 1. sz. (2017): 89–101; Katherine BUTLER, „Origin Myths, Genealogies, and Inventors: Defining the Nature of Music in Early Modern England”, in *Music, Myth and Story in Medieval and Early Modern Culture*, eds. Katherine BUTLER and Samantha BASSLER, Studies in Medieval and Renaissance Music, 124–138 (Woodbridge: Boydell & Brewer, 2019).

ilyen fontosabb pontot érdemes kiemelni: a zene természetszerű értékéről alkotott véleményüket, a felhasznált források körét, valamint a zenét megrontó tényezők bemutatását és az ennek során végrehajtott aktualizálást.

Az első pontot tekintve azt mondhatjuk, hogy hangoztassanak egyébként egymástól bizonyos pontokon markánsan elütő véleményt a szövegek, abban egyezést mutatnak, hogy a zenét magát egy természetéből fakadóan pozitív dolognak tekintik. A *Praise of Musicke* című értekezés névtelen szerzője a következőképpen fogalmazta ezt meg a 16. század végén:

But to ende this point, the dignity of Musicke is great if we do not partially and unequally burthen her with those faults wherof shee is guiltlesse, the artificer may offend, mens affections are corrupt, times unseasonable, places inconuenient, the art it selfe notwithstanding in her owne proper & lawfull use innocent and harmlesse.⁸

A század végén hasonlóképpen vélekedik a zene és vallás kapcsolatát vizsgáló John Northbrooke protestáns lelkész is: „Musicke is very good, if it be lawfully vsed, and not vnlawfully abused”,⁹ és 1595-ben a puritán Nicholas Bownde lelkész is a vasárnap tiszteletéről szóló *Doctrine of the Sabbath*-ban:

I doe not finde fault with this kinde of Musicke, but doe esteeme of it, as I ought, euen of the most exquisite that may be. I confesse it to be the especiall gift of God in any. I knowe it very well to bee commended in the Scripture, and that it hath had wonderfull effects in time past.¹⁰

8 *The Praise of Musicke: Wherein besides the antiquitie, dignitie, delectation, & vse thereof in ciuill matter, is also declared the sober and lawfull vse of the same in the congregation and Church of God* (Ox[en]ford: Ioseph Barnes, 1586), 36. A szöveggel kapcsolatban korábban felmerült és tartotta magát az elképzelés, hogy John Case írta, akár *Apologia Musices* című latin nyelvű munkájának angol változataként. Ennek cáfolatát lásd J. W. BINNS, „John Case and 'The Praise of Musicke'”, *Music & Letters* 55, 4. sz. (1974): 444–453.

„A zene méltósága igen nagy, ha nem terheljük olyan vétkekkel, amelyekben ártatlan: játszhatják sértő módon, a hallgatóság érzései lehetnek romlottak, az időpont alkalmatlan, a helyszín nem megfelelő, mégis a művészet maga, a maga helyes és törvényes módján használva ártatlan és ártalmatlan.” A továbbiakban közölt minden fordítás a sajátom, hacsak nem jelzem másként.

9 John NORTHBROOKE, *Spiritus est vicarius Christi in terra. A treatise wherein dicing, dauncing, vaine playes or enterluds with other idle pastimes [et]c. Commonly vsed on the Sabboth day, are reprobud by the authoritie of the word of God and auintient writers* (London: H. Bynneman for George Byshop, [1577]), 80. „A zene igen jó, ha törvényesen van használva, és nem törvénytelenül meggyalázva.”

10 Nicolas BOWNDE, *The Doctrine of the Sabbath* (London: Widdow Orwin for Iohn Porter and Thomas Man, 1595), 241. „Nem találok hibát az ilyesfajta zenében, sőt becsülöm is, ahogy azt kell, legyen

Nagyjából száz évvel később, a zene gyakorlatáról értekező zenész és könyvkiadó John Playford is lényegében arra a megállapításra jut, hogy a zene, lévén isteni eredetű, jó dolog: „Therefore, when I consider, that the exercise of Arts fail, yet in heaven, so long as there is a God to praise, so long will there be Musick even to Eternity: who then can deny Musick to be a Divine and heavenly Science!”¹¹

Mindez a kiteljesedése annak a gondolatnak, amely szerint a zene isteni eredetű, s amely egyben a magja a zenének tulajdonított számos pozitív hatásnak. Ilyen például a lélekre gyakorolt nyugtató, lelkesítő, vidító és a testre gyakorolt gyógyító, regeneráló hatással bíró ereje.¹² Ennek ellenére természetesen a zenének könnyen lehet rossz hatása, és a zenét magát is könnyen megronthatja számos tényező: a hallgatóság értelmi és morális készségei, az, hogy hol, hogyan adják elő és hallgatják stb.¹³ Ezen tényezők igen sokfélék lehetnek az adott szöveg bizonyítani kívánt tételétől függően, és jellemzően antik források bevett toposzai.¹⁴ Ez lényegében ki is jelöli a széttartó korpuszban megfigyelhető egyezések második pontját, amely szövegek által használt forrásokban mutatkozik meg. Forduljanak bármilyen érdeklődéssel a zene felé, a nyomtatott szövegek jellemzően azonos forráskészletből dolgoznak, ugyanazokat az antik és kora középkori szerzőket használják fel, s tőlük azonos toposzokat, gondolati egységeket és bevett példákat emelnek át. Így Püthagorasz, Plátón és Arisztotelész, valamint az őket közvetítő Boëthius, Cassiodorus, s később Marsilio Ficino voltak a zenéről való gondolkodás alapvető forrásai.¹⁵ Tőlük a tudásanyagot nagyrészt módosítás nélkül veszik

akár igen díszes is. Elismerem, hogy Isten különleges ajándéka. Jól tudom, hogy a Szentírás ajánlja, és csodálatos hatásai voltak a múltban.”

- 11 John PLAYFORD, *A Brief Introduction to the Skill of Musick in Three Books* (London: William Godbid for John Playford, 1667), f. 8v. „Tehát, ha figyelembe veszem, hogy a művészetek gyakorlása hibázhat, akkor is a Mennyekben, amíg csak Isten lesz, kit dicsérhetünk, addig zene is lesz, mindörökké. Ki tagadhatja hát, hogy a zene isteni és mennyei tudomány?”
- 12 A zene isteni eredetéről, és az abból fakadó számos pozitív tulajdonságáról való egyetértés tárgyalását részletesebben lásd pl. MARSH, *Music and Society*, 40, 48–50; Jonathan WILLIS, „Nature, Music and the Reformation in England”, *Studies in Church History* 46 (2010): 184–193, 192; *The Praise of Musicke, 1586: An Edition with Commentary*, ed. Hyun-Ah KIM (London: Routledge, 2017), 50–51; WILLIS, „Protestant Worship...”, 147; FINNEY, „Organical Musick” 273; WILLIS, *Church Music...*, 4, 16–17; MCCULLOGH, „Music Reconciled...”, 124–125.
- 13 Példáért lásd WILLIS, „Protestant Worship...”, 135.
- 14 KIM, *Praise of Musicke...*, 52–54.
- 15 Az említett szerzőkről mint legnépszerűbb antik és középkori forrásokról lásd pl. Gretchen L. FINNEY, „Ecstasy and Music in Seventeenth-Century England”, *Journal of the History of Ideas* 8, 2. sz. (1947): 153–186, 155–156 és 168–172; WILLIS, „Protestant Worship...”, 142–143; WILLIS, *Church Music...*, 13–16; az antik pogány szerzők gondolatait a keresztény értékrenddel történő összeegyeztetéséről lásd BUTLER, „Changing Attitudes”, 42–49.

át, hisz az átvétellel céljuk épp az, hogy az antik (és középkori) auktorok autoritását mondanivalójuk mögé állítsák.

Egy bizonyos kérdésben azonban mégiscsak alakítanak ezen a tudásanyagon és mintakészleten, s ez egyben a fentebb emlegetett harmadik egyezési pontot jelenti. Annak tárgyalása kapcsán, hogy mi rontja meg a zenét, mint láttuk, sokféle okot említenek, a szöveg céljától függően és fő mondanivalójához igazodva. Ám egy tényező rendre felbukkan minden kora újkori szövegben a zene megrontójaként, ez pedig az énekmondó személye. Ez a motívum azonban már nem csak egy, az antik és középkori forrásokból átemelt panelként jelenik meg. Az énekmondókat és tevékenységüket jellemző tételeknél ugyanis olyan dolgok bukkannak fel, amelyek nem származnak, s nem is származhatnak az antik elődöktől, hanem tipikusan a kora újkori szcena elemei.

Az Erzsébet-kori csavargás elleni törvényeket és a szegénykérdés korabeli diskurzusát idézi John Northbrook dialógusának szóhasználatát, a *rogue* és az *idle* kifejezéseken keresztül:

Youth: What say you of Minstrels [...]? Age: These sort of people are not sufferable, bicause they are loyterers and *ydle fellowes*, & are therefore by the lawes and statutes of this Realme forbidden to raunge and roaue abroade, counting them in the number of *Roges*, and to saye truth, they are but defacers of Musicke.¹⁶

De ugyanez, a korszak csavargás elleni diskurzusára jellemző szóhasználat jelenik az ismeretlen szerzőjű *Praise of Musicke*-ban is:

There are a great many cocks and to use a domesticall proverb, a great many asses at the harp who because they have employed themselves at the trade diis iratis, genioque sinistro against the hair as they commonly speak and even in despite of Apollo and nature, have made themselves a byword and skorne in al places. Our *alehouse*, *vagabond* and *beging* minstrelsie I defend not.¹⁷

16 NORTHBROOKE, *Spiritus est vicarius Christi in terra*, 85. „Ifjú: Mit mondasz hát az énekmondókról? Agg: Ezeket a fajta embereket nem szenvedhetem, mert semmirekellők és tétlenek, és ezért az Országunk törvényei szerint tilos nekik a vidéken kóborolni és csavarogni, hisz gazfickónak számítanak, és az igazat megvallva, nem mások ők, mint a zene megrontói.” (Kiemelések tőlem – V. Cs.)

17 *The Praise of Musicke*, 31. „Rengeteg balfék, és hogy egy ismert szólást használjak, sok nagy számár játszik hárfán, akik, mivel ebben a hivatásban alkalmazzák magukat, *diis iratis*, *genioque sinistro*, az igények ellenére, Apollóval és a természettel szembe menvén, magukat a közneveltség tárgyává és nyűggé teszik minden helyen. A mi kocsmái, csavargó, koldus énekmondóinkat nem védem.” (Kiemelés tőlem – V. Cs.)

A zsoltáréneklés visszaszorulását és a műhelyekben, vidéki házakban, piacokon elhangzó balladákat (vagyis a korszak egyik legnépszerűbb műfaját és annak tipikus, gyakran énekmondók által végzett árusítási módját, azok kiéneklését) kárhoztatja Nicholas Bownde.¹⁸ Ez az új, korszakspecifikus műfaj, az énekmondók repertoárjának alapidarabja, a ballada jelenik meg Charles Butler lelkész gondolkodónál (és nagy hatású méhésznél) is, a 17. század derekához közeledve:

the Baladers [...] prostituting their base and pestilent merchandize, not only at such publik Merriments; but also in privat houses, yea and openly in the streets, and market-places: where they have their Factors, who vent it boldly without any blushing. For answer, It is true that those you blame, ar the principal Arkhitects of all the mischief: they ar the Inventers and contrivers of the Plot: but it is their sordid Agents (the mercenary Minstrels) that put the stratagems of them bothe in execution: they ar the Instruments, to publish the filthy Songs of the one; and to teach the filthy fashions of the other.¹⁹

A kora újkorra jellemző helyszíneken tűnnek fel az énekmondók: lakomák és vásárok mellett vidéki esküvőkön, püNKöSDI mulatságokon, karácsonyi ünnepeleken találkozunk a hegedűsökkel John Earle püspök 17. század eleji karakterológiájában:

A good feast shall draw him five miles by the nose [...] His other Pilgrimages are Faires, and good Houses, where his devotion is great to the Christmas [...] A Count-

18 BOWNDE, *The Doctrine of the Sabbath*, 242: „in the shops of Artificers, and cottages of poore husbandmen, where you shall sooner see one of these newe Ballades, which are made only to keep them occupied, that otherwise knowe not what to doe, then any of the Psalmes [...] the singing of ballades is very lately renewed, and commeth on a fresh againe, so that in euery Faire and Market almost you shall haue one or two singing and selling of ballades” „kézművesek boltjaiban, szegény gazdák házaiban hamarabb lát az ember balladákat, amelyek arra valók, hogy lekössék azokat, akik másként nem tudnak mit kezdeni magukkal; mint zsoltárokat [...] a balladák éneklése mostanában ismét népszerű, így minden vásárban és piacon találni egy-két személyt, aki ezeket éneкли és árulja.”

19 Charl[e]s BUTLER, *The Principles of Musik, in Singing and Setting: with The tro-fold Use thereof (Ecclesiasticall and Civil)* (London: John Haviland, 1636), 130–131. „a balladairók [...] kiárusítják az alantas és fertelmes portékájukat, nem csak a nyilvános mulatozásokon, de magánházakban is, és a nyílt utcán, piacokon, ahol ügynökeik szégyentelenül árusítják ezeket. De válaszként [a szöveg kérdésfelelet formában működik. Itt a kérdés vetette fel, hogy nem a balladairók-e a romlás fő okai, és erre hangzik el a felelet]: Igaz, hogy akiket hibáztat, ők a fő kiötlői mindezen rossznak, ők a kitalálói a tervek. De alantas ügynökeik (a zsoldos énekmondók) azok, akik mindkettejük [a balladaszerzők és a még korábban említett táncanatórok] kiötlött hadicsleit véghez viszik. Ők az eszközök az egyik mocskos dalainak, a másik mocskos mozdulatainak terjesztésére.”

ry Wedding, and Whitson-ale are the two maine places he dominiers in, where he goes for a Musician.²⁰

Ezekon a pontokon tehát a szövegek igyekeznek mondanivalójukat közelebb hozni az olvasóhoz azért, hogy a formálható részeket aktualizálják, a korábbi részeges, romlott zenészekről szóló kitérőket az egykorú olvasóközönség számára ismerős elemekkel való ábrázolásra, szóhasználatra cserélik.

E negatív kép egységes használata olyan szövegek által, amelyek más kérdésekben (például a templomi zene létjogosultságával kapcsolatban) alapvető eltéréseket mutatnak, könnyen magyarázható azzal, hogy remekül illeszkedik egyébkorú kulturális-társadalmi folyamatokhoz. Az énekmondók, más szórakoztatókhoz vagy más utazó, helyváltoztató egyénekhez (így például a koldusokhoz) hasonlóan egyre több támadás célkeresztjébe kerültek a 16. század második felétől kezdve, mind az állam, mind pedig a különböző vallási csoportok részéről. Előbbi a csavargás elleni törvényekben nyilvánult meg leginkább, amelyek igyekeztek ellehetetleníteni az ellenőrzés nélküli utazással járó tevékenységek végzését.²¹ Utóbbi főként a fentebb is említett *sabbatarian movement* mindenféle szórakozási formák ellen irányuló támadásait jelentette. Az énekmondók tehát fokozatosan egyre negatívabb fényben tűntek fel a korszakban. A zenéről szóló szövegek szerzőinek így megfelelő bünbakként szolgálhattak, amikor arra a nehéz kérdésre kellett választ találni, hogy miként lehetséges, hogy a zene maga természetesen jó, mégis romlásba döntheti az ember erkölcsét. Hasonlóképpen

20 John EARLE, *Micro-cosmographie or, A Piece of the World Discovered in Essayes and Characters* (London: E. A. Robert Allot, 1633), 24. A poore Fidler. „Egy jó lakoma öt mérföldről is odavonzza orránál fogva [...] Egyéb zarándokhelyei a vásárok és jó házak, ahol nagy odaadással imádják a karácsonyt [...] A vidéki esküvők és a pünkösdi multságok a fő helyek, ahol elemében van, és ahol zenészként eladja magát.”

21 A csavargás elleni törvények, főként az 1572-es csavargás elleni törvény (mely elsőként kriminalizálta nemcsak a színészeket, hanem az énekmondókat is) és az énekmondók viszonyáról részletesebben lásd Richard SUGGETT, „Vagabonds and minstrels in sixteenth-century Wales”, in *The Spoken Word: Oral Culture in Britain, 1500–1850*, eds. Adam FOX and Daniel WOLF, Politics, Culture and Society in Early Modern Britain, 138–172 (Manchester: Manchester University Press, 2002); Peter ROBERTS, „Elizabethan players and minstrels and the legislation of 1572 against retainers and vagabonds”, in *Religion, Culture and Society in Early Modern Britain: Essays in Honour of Patrick Collinson*, eds. Anthony FLETCHER and Peter ROBERTS, 29–55 (Cambridge: Cambridge University Press, 1994) és A. L. BEIER, *Masterless Men: The Vagrancy Problem in England 1560–1640* (London: Methuen, 1985), 96–99.

ahhoz, ahogy a városon kívülről érkező, idegen munkaerőt bűnbaknak kiáltották ki a céhek, hogy saját színvonalasságukat bizonyíthassák.²²

A nyomtatott szövegek a fent említett három tényezőt túl jellemzően egyeztet mutatnak abban is, hogy igyekeznek közérthetőek lenni, legalábbis azt állítják magukról, hogy az általuk közvetített tudásanyag olyan fontos, hogy azt könnyen érthető formában is közzé kell tenniük, a társadalom egészének javára.²³ Ennek ellenére általában gyorsan visszatérnek az összetett kérdések bonyolult fejtegetéséhez, a nehezebben érthető példák alkalmazásához és általánosságban az összetettebb, az antik tudáskészletre hagyatkozó beszédmódhoz. A sokat hangzottatott közérthetőséggel így kevésbé találkozunk a nyomtatott szövegekben – ez annál inkább megmutatkozik azonban a kéziratos énekmondó beszédben.

Tutbury Minstrel Speech

A beszéd, amely a további vizsgálataim tárgyát képezi, a 17. század végéről maradt fenn, és a Tutbury énekmondó udvarban, a *Tutbury Minstrel Court*ban való felolvasásra íródott. A Tutbury udvar egy, a 14. századtól működő, leginkább

22 Janelle Day JENSTAD, „Public Glory, Private Gilt: The Goldsmiths’ Company and the Spectacle of Punishment”, in *Institutional Culture in Early Modern Society*, eds. Anne GOLDGAR and Robert I. FROST, Cultures, Beliefs and Traditions: Medieval and Early Modern Peoples 20, 191–217 (Leiden–Boston: Brill, 2004), 212–213.

23 „Now (Reader) th’effect of my pretended purpose, and fruit of my finished labor is this, where they gaue prolix rules, I haue giuen briefe rules, where they gaue vncertaine rules, I haue giuen sure rules, and where they haue giuen no rules, I haue giuen rules.” William BATHE, *A briefe introduction to the skill of song* (London: Thomas Este, [1596?]), ff. A2v–A3r. „Nos, olvasóm, célom az, hogy míg más szövegek bőbeszédű, addig én rövid, amíg azok homályos, addig én egyértelmű szabályokat adjak, és amiről ők nem adnak, én arról adjak szabályokat.”

„Yea, and further he hath doon it in (vearse, wherein is much more difficult then in prose) that therby the carelesse mindes of wanton persons, might be mooved to read or hear, that which otherwise they would never regarde.” Thomas LOVELL, *Dialogue between Custom and Veritie Concerning the Use and Abuse of Dauncing and Minstrelsie* (London: Iohn Allde, 1581), f. B3r. „És továbbá mindezt tette [a szerző] versben, amely még sokkal nehezebb, mint prózában, hogy általa a léha emberek okatlan elméje is hallhassa vagy olvashassa, amelyet máskülönben nem tennének.”

„the Prescription of Rules of all Arts and Sciences ought to be delivered in plain and brief language, and not in flowers of Eloquence; which Maxime I have followed: For after the most brief, plain, and easie method I could invent, I have here set down the Grounds of Musick, omitting nothing in this Art which I did conceive was necessary for the Practice of young Beginners” PLAYFORD, *A Brief Introduction*, f. A1v. „Minden művészet és tudomány szabályai egyszerű és rövid módon kéne, hogy leírva legyenek, nem pedig az ékesszólás virágaival. Ezen elvet követtem én is: a lehető legegyszerűbb, legrövidebb és legkönnyebb módon, amit csak ki tudtam találni, lefektettem a zene szabályait, és nem hagytam ki semmi olyat, amit elengedhetetlennek találtam a fiatal kezdők tanulásához.”

céhre hasonlító intézmény, amelynek fő feladata a lancasteri hercegségbe (*Duchy of Lancaster*) tartozó Tutbury birtok (*Tutbury Honour*) területén élő és dolgozó énekmondók szakmai és morális felügyelete volt. Éves ünnepségüket és ülésüket augusztus 16-án tartották, amelyen a birtokigazgatás több fontos figurája, így az intéző (*steward*) is részt vett. Az énekmondók új tisztviselőinek (egy király, négy intéző) megválasztása előtt a birtok intézője egy beszédet intézett az egybegyűltekhez, amelyben a zene és a zenecsinálás nagyszerűségét dicséri.²⁴

Egy ilyen beszéd, amelyet ma a Derbyshire Record Office-ban (DRO) őriznek képezi jelen vizsgálat alapját.²⁵ Ezt a beszédet szerzője – minden bizonnyal a Tutbury birtok intézője vagy helyettese – láthatóan a közönségét, annak igényeit és képességeit is felmérve állította össze. A szerző jól ismeri a zenéről szóló egykorú nyomtatott diskurzust, hisz ugyanazon bevett gondolatmenet mentén, ugyanazon bevett érveket használva építi fel beszédét, csak azokat leegyszerűsítve és könnyen érthetővé téve. Ennek oka feltehetően az, hogy az énekmondók, bár egy nagyon sokszínű társadalmi csoportot alkottak, a legnagyobb mértékben mégsem a kiművelt, szerteágazó zeneelméleti tudáskészlettel rendelkező férfiak köréből kerültek ki.²⁶ Sokkal inkább a hallás, gyakorlás, szokás és személyes kapcsolatok útján tanulták a zenét a maguk kevésbé művelt körében. Így a beszéd nem hivatkozik név szerint a nagyra tartott antik auktoritásokra, egyszerűen csak ősi, antik gondolkodókként emlegeti őket: „*The antient philosophers accounted Musick to be an Invention of the Gods & bestowed on Mankind to make [th]em better conditioned than by bare nature they would be.*”²⁷ Hasonlóképpen nem törődik a különböző hangnemek működésének bonyolult tárgyalásával. Mindezek mellett a beszéd összeállítója azt is figyelembe vette, hogy egy beszédet állít össze, így egy-egy állítás tárgyalásakor nem hagyatkozhat példák

24 A Tutbury énekmondó udvarral a szakirodalom igen keveset foglalkozott eddig, érintőlegesen említi Christopher Marsh: MARSH, *Music and Society*, 92–94 és Richard RASTALL, „The minstrel court in medieval England”, *Proceedings of the Leeds Philosophical and Literary Society. Literary and Historical Section* 18 (1982): 96–105; valamint legújabban ugyanő a Boydell & Brewernél megjelenés alatt álló monográfiájának 10. fejezetében (a fejezet munkacíme: „The regulation and protection of minstrels”). Richard Rastallnak ezúton is köszönöm a fejezet és a Tutbury udvar működéséhez kapcsolódó gondolatainak megosztását. Az udvar működésével részletesebben, annak késő középkori, kora újkori céhekkel való hasonlóságáról lásd VIRÁG Csilla, „Helyi közösség és performativitás: A Tutbury énekmondó udvar”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 8, szerk. Csörsz Rumen István, 29–53 (Budapest: Reciti, 2020).

25 DRO D5430/76/8.

26 Pl. MARSH, *Music and Society*, 110.

27 DRO D5430/76/8, 7. (Kiemelés tőlem – V. Cs.) „Az ősi filozófusok Isten találmányaként tartották számon a zenét, amit azért adományozott az Embereknek, hogy jobbak legyenek, mint amilyenek pusztá természetükénél volna lennének.”

hosszas elősorolására, hiszen ez előadástechnikai szempontból aláásná célját, a közönség figyelmének fenntartását, mivel beszéde nehezen követhető lenne. Egy nyomtatott szövegre konkrétan hivatkozik a beszéd szerzője, s abból többször is idéz, vagy dolgoz be abból részeket szövegébe. Ez John Playford *An Introduction to the Skill of Music* című szövege, annak is a hetedik, 1674-es kiadása:²⁸ „The famous Mr. John Playford in his preface to the 7th Edition of his *Introduction to Musick* tells a remarkable story to this purpose [...]”²⁹ Playford szövegét szabadon használja, nem követi szorosan annak gondolatmenetét, részleteit a saját gondolatmenetéhez illesztve helyezi el a szövegben. Ahol konkrét mondatokat emel át, ott is gyakran átdolgozza, hogy egyrészt közönségéhez, másrészt előadásmódjához igazítsa azokat. A zene görög és római használatáról értekezve elhagyja a Playfordnál szereplő jelzők felét, ugyanakkor beemel egy utalást az énekmondó udvarhoz hasonló intézményekre.

Playford, <i>An introduction</i> , A4r.	<i>Tutbury Minstrel Speech</i> , 7.
Musick is an Art unsearchable, Divine and Excellent, by which a true Concordance of Sounds or Harmony is produced, that rejoiceth and cheereth the Hearts of Men, and hath in all Ages and in all Countries been highly revered and esteemed; [...] By the Graecians and Romans to induce Virtue and Gravity, and to incite to Courage and Valour. ³⁰	The antient philosophers accounted Musick to be an Invention of the Gods & bestowed on Mankind to make [th]em better conditioned than by bare nature they would be. The Greekes & Romans had their Colledge or Society of Musicians whose Art they thought usefull to induce vertue and incite courage. ³¹

Playfordnál tehát még erényre és ünnepélyességre buzdít a zene, valamint bátorságra és hősiességre ösztönöz. A *Tutbury Speech*-ben a rövidség kedvéért már csak az erkölcs és a bátorság marad, ugyanakkor megjelennek az énekmondó iskolák

28 A hetedik kiadás nem az általam korábban idézett kiadás. John PLAYFORD, *An introduction to the skill of musick in two books* (London: W. Godbid for J. Playford, 1674), hozzáférés: 2020.09.30. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A55066.0001.001/1:2?rgn=div1;view=toc;q1=An+Introduction+to+the+Skill+of+Musick>

29 DRO D5430/76/8, 12.

30 „A zene egy megfejthetetlen, isteni és kiváló művészet, mely a hangok tökéletes egyetértését avagy harmóniát teremt, mely felvidítja és megörvendezteti az emberek szívét, és amelyet minden korban s minden országban nagyra becsültek és magasztaltak, [...] a görögök és a rómaiak is, amiért erényre és ünnepélyességre buzdít, valamint bátorságra és hősiességre ösztönöz.”

31 „Az ősi filozófusok Isten találmányaként tartották számon a zenét, amit azért adományozott az Embereknek, hogy jobbak legyenek, mint amilyenek pusztán természetüknél fogva lennének. A görögöknek és rómaiaknak megvoltak a maguk zenésziskolái és -társaságai, amely zenészek művészetét alkalmasnak találták arra, hogy erkölcsre buzdítson és bátorságra ösztönözzön.” (Kiemelés tőlem – V. Cs.)

vagy társaságok, mely a beszéd közönségéhez, akik maguk is egy ilyen társaság tagjai, közelebb hozhatta a mondanivalót.

Ugyanígy elhagyja a beszéd a hosszadalmas fejtegetéseket arról, hogy melyik vallási vagy mitológiai figura lehet a zene ősatya, s csak röviden Jubált említi meg.³² A Playfordnál példaként hozott, dudával és hegedűvel vezetett szarvasok történetében a Hampton Court jelentését magyarázza meg, ha esetleg valaki nem lenne tisztában azzal, hogy ez a király kastélya:

Playford, <i>An introduction</i> , A5v.	<i>Tutbury Minstrel Speech</i> , 12–13.
and in this manner they were brought out of Yorkshire to Hampton-Court ³³	And in this manner they were conducted out of Yorkshire to the kings palace at Hampton Court ³⁴

Playford templomi zenéről szóló másfél oldalas elmélkedését (A6r–A7r), valamint a közelmúltbeli és egykorú angol uralkodók zenei preferenciáiról és gyakorlatairól szóló (illetve II. Károlyt felmagasztaló) részét (A7r–A8r) is kihagyja, minden bizonnyal mindkettőt az említett téma kényessége (és esetleges irrelevanciája) miatt. Ezek helyett személyes kitérőket emel be beszédébe, konkrét személyekre utalva a közönségből, a vidékre utalva, hogy ezzel hozza közelebb mondanivalóját közönségéhez. (Ennek tárgyalását lásd a következő részben.)

A szöveget Playford munkájával és általánosságban a nyomtatott szövegek bevett gondolatmenetével, példakészletével, beszédmódjával összevetve láthatjuk azt, hogy egy igencsak egyszerűsítő, közérthető, egyben egyszeri fogyasztás során befogadható (tehát rövid és egyértelmű) szöveget hozott létre a beszéd összeállítója.³⁵

32 DRO D5430/76/8, 5.

33 „És ezen a módon vezették el őket Yorkshire-ből Hampton Courtba.”

34 „És ezen a módon vezényelték át őket Yorkshire-ből a király palotájába, Hampton Courtba.” (Kiemelés tőlem – V. Cs.)

35 A szöveget és forrásértékét részletesebben bemutattam korábban, lásd VIRÁG Csilla, „A zene megrontói: énekmondók és zenészek a kora újkori Angliában”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 7, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 355–376 (Budapest: Reciti, 2019).

Lamech fia Jubál, a zene ősatyja: a D3287/47/8 jelzetű kézirat jelentőségéről

Az, hogy a *Tutbury Speech* hogyan használja a nyomtatott irodalom eszköztárát és beszédmódját, és mennyire előadásra alkalmas formába önti mondanivalóját, akkor válik igazán egyértelművé, ha összevetjük egy, az udvarról egy régiséggyűjtői gyűjteményben (*antiquarian collection*) fennmaradt leírással.³⁶ Ez szintén a Derbyshire Record Office-ban található, és ugyancsak a 17. század végéről származik. A Tutbury birtok szokásaihoz, területéhez kapcsolódó érdekességeket gyűjti magába, s így az énekmondó udvar is felbukkan benne. Az udvarhoz egy beszámoló kapcsolódik, amely három részből áll. Az elején egy rövid, vázlatos leírás bemutatja, hogyan zajlik egy augusztusi ülés (99r–100v), egy hosszabb, a természetbúvár Robert Plot *Natural History of Staffordshire*-jében is megtalálható rész az udvar feltételezett történelmét tárgyalja (101r–107v),³⁷ s a harmadik, jelen vizsgálat szempontjából fontos rész pedig egy, az udvarban elhangzott beszédet ad vissza (107v–108r és egy nem kapcsolódó közbeékelés után 114r–119v).

Az ebben lejegyzett szöveg azonban beszédmódját tekintve jóval közelebb áll a nyomtatott szövegekhez, mint a *Tutbury Speech*. Felépítésében viszont ez utóbival mutat rokonságot: ugyanazon sorrend mentén dicséri a zenét és a zenészetet, mint az imént tárgyalt kéziratot beszéd. Sőt, bizonyos nagyobb gondolati egységek felütésénél annak tételmondatait veszi át. Utána azonban sokkal részletesebben, példagazdagabban, az antik tudásanyagra jobban támaszkodva fejti ki azokat; amit a Tutbury beszéd elhagyott a nyomtatott szövegek feldolgozása közben, a gyűjtemény azt mintegy visszahelyezi.

36 DRO D3287/47/8, 99r–108r és 114r–119v. A beszámoló tartalmát, felépítését alaposabban lásd VIRÁG, „Helyi közösség és performativitás...”. A régiséggyűjtői összeírások, azaz *antiquarian collection*ök az *antiquarian movement* termékei: érdekességek, szokások, történelmi (nek vélt) tények összeírásai egy adott területre, városra, térségre koncentrálva. Az *antiquarian movement* Angliában a reneszánsz és a reformáció hatására, a 16. század során kapott erőre. Az antikváriusokat vagy régiséggyűjtőket átfogóan a régmúlt érdekelte, Anglia története és annak lenyomatai (romok, krónikák stb.), az angol egyház története (különös figyelmet fordítva annak Rómától a kezdetektől való bizonyos mértékű függetlenségére), az ősi nyelvváltozatok és régi kéziratok. Az antikváriusok a 16. század végére már egy ismeretségen és barátságon alapuló hálózatot képeztek, melynek keretein belül egymás kutatásait segítették és használták fel. A mozgalom egyik alapvető szövege William Camden 1586-ban megjelent *Britanniája* volt. Az *antiquarian movement* részletesebb bemutatásáért lásd GRAHAM PARRY, *The Tropics of Time: English Antiquarians of the Seventeenth Century* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 1–21 (*Introduction*).

37 Robert PLOT, *The Natural History of Stafford-shire* (Oxford: printed at the Theater, [s. typ.] 1686), 435–440.

<i>Tutbury Speech</i> , 13.	D3287/47/8, 117v.
<p>But to compleate the power of Musick even the inanimate things are in some degree within the reach of it.</p> <p>Every piece of wood Stone glasse or mettall is observed to have a peculiar tone or note belonging to it – The woods & hills & Rocks & Rivers & Walls & High building though they have neither life nor sound in themselves yet will answere to lowd & lofty musick & returne many of the sweete Notes by a gratefull Eccho³⁸</p>	<p>But not only Brute Beasts but even inanimate Bodies are affected with sounds, Kircher mentions a large stone that wou'd tremble at the sound of one particular Organ Pipe. Mersenne also among many Relations tells us of a Particular Part of a Pavement that woud shake as if the Earth woud open when the Organ played, this is more probable than what he relates about Antipathy to wit, that the sound of a Drum made of a wolf's skin woud break another made of a Sheeps Skin, and that Poultry woud fly and cackle at the Sound of a Harpstring made with of a Fox's Gut. The Great Boyle also tells us that he tried an Arch that woud answer to C fa, & had done so 110 years. and that an experienced Builder told him any well built Vault woud answer some determinate Note & M. Derham tells us that one Nicholas Petter, a Dutchman, coud break round Glasses with the Sound of his voice.³⁹</p>

Vegyük csak a fentebb említett példát: a *Tutbury Speech* igen röviden tárgyalja a zene ősatyja kilétének kérdését, a legfőbb autoritásra, a Bibliára hivatkozva Jubált nevezi meg. Nem részletezi a pogány szerzők és népek véleményét a kérdésben, hiszen könnyen lehet, hogy közönségének Amphion vagy Dynus neve igen keveset mondott volna. A régiséggyűjtői gyűjteményben lévő beszéd ezzel szemben részletesen előhozza a nyomtatott szövegekben is gyakran előforduló részleteket, végigveszi számos kultúra vélekedéseit a kérdésben – itt láthatóan ez egy fontos

38 „De, hogy kiegészítsük a zene erejét [részletező felsorolásunkat]: még az élettelen tárgyak is bizonyos fokig a hatása alatt állnak. Minden fa- és kődarab, üveg és fém rendelkezik valamiféle sajátos hangszínnel vagy hangzással. Az erdők, hegyek, kősziklák, folyók, falak, magas épületek, bár se élet, se hang nincs bennük magukban, mégis hálásan válaszolnak a hangos és fenséges zenére, sok édes hangot visszhangozva vissza.”

39 „De nemcsak a vad állatokra, hanem még az élettelen testekre is hat a zene. Kircher említ egy nagy követ, mely egy bizonyos orgonasíp hangjától megrezgett. Sok más között Mersenne mesél nekünk egy járda egy bizonyos szakaszáról, mely úgy rázkódott, mintha a Föld nyílna meg alatta, mikor egy orgona hangja szólt. Ez még valószínűbb, mint amit az ellenszenvről az értelemmel szemben állít, hogy egy farkasbőrből készült dob hangja beszakítana egy báránybőrből készült dobot, és hogy a baromfiak szárnyra kapnának és kotkodácsolnának egy rókabélből készült hárfahúr hangjának hallatán. A nagy Boyle mondja nekünk, hogy találkozott egy árkáddal, amely felelt a C fá hangra, s már vagy 110 éve így tett. És egy sokat tapasztalt építész mondta neki, hogy minden jól megépített boltozat felel valami meghatározott hangra. Mr. Derham mesél nekünk egy bizonyos Nicholas Petter hollandról, aki az üveget tudta összetörni a pusztá hangjával.”

kérdés és információ, míg a beszéd szerzőjének nem, hisz ő a mesterség gyakorlóhoz szól, akik zenélés közben minden bizonnyal nem azzal törődtek, hogy vajon Amphion vagy Apollo játszott-e először hárfán.

<i>Tutbury Speech, 5.</i>	D3287/47/8, 1081, 114r.
<p>The invention of Instrumentall Musick was not long after the Creation for as the most antient and sacred historian tells us (Gen 4.21) Juball Cain the Seaventh from Adam was the Father of all such as handle the harpe and Organ⁴⁰</p>	<p>But the Heathen writers are much divided about the Author or first Inventor thereof, some say <u>Orpheus</u> some <u>Dynus</u> (both famous Poets & Musicians) & others <u>Amphion</u> [...] The Egyptians ascribed the Invention to <u>Appollo</u> – but as I before observed the Sacred History puts an End to this Contest, by telling us that Jubal the Son of Lamech & Brother of Noah was the father of all such as handle the Harp and Organ & probably many other kinds of Music, for what variety of Inventions as well as Improvements of Musical Instruments might not be expected from such a Genius in the space of seven or Eight Hundred years Experience? This Jubal (as I before said) is by the learned thought to be the <u>Appollo</u> of the Heathens, but sacred & profane History makes them contemporary. We may reasonably infer that the Egyptians held this science in the highest Esteem, from their making <u>Appollo</u> (the God of wisdom) the God of it⁴¹</p>

40 „A hangszeres zene feltalálása nem sokkal a Teremtés után történt, ahogy a legősibb és legszentebb történetész is mondja nekünk (Gen. 4.21). Jubál, Ádám hetedági leszármazottja volt az Atyja mindazoknak, akik hárfán és orgonán játszanak.” (A Juball Cain névben a Cain tag egyrészt utalhat arra, hogy Káin leszármazottja volt Jubál, ahogy lehet egy tévesztés is, ahol a szerző Jubál féltestvérének neve mintájára: Tubál-káin [Tubal-Cain] egészíti ki Jubál nevét.) (Kiemelés tőlem – V. Cs.)

41 „A pogány szerzők közt nagy az egyet nem értés abban, hogy ki volt az első szerzője vagy feltalálója [a zenének], egyesek azt mondják, Orfeusz, mások azt, hogy Dynus (mindketten híres költők és zenészek), megint mások azt, hogy Amphión. [...] Az egyiptomiak Apollónak tulajdonították a zene feltalálását – de ahogy korábban megállapítottam, a Szent Történet pontot tesz ezen versengés végére, hisz megmondja, hogy Jubál, Lámech fia és Noé testvére [Noé apját is Lámechnek hívták, ő azonban Ádámtól és Évától nem Káinon, hanem Séten keresztül származott le, így a lejegyző itt a két Lámech-hagyományt összemossa. Lásd <https://bit.ly/2SbE1YB>] volt az atyja mindazoknak, akik hárfán s orgonán játszanak, és még minden bizonnyal sok más fajta hangszeren játszóknak is, hisz hogyan is ne találna fel vagy fejlesztene az emberi géniusz hét- vagy nyolcszáz év alatt különböző hangszereket? Ez a Jubál (ahogy mondtam) a tanultak szerint a pogányok Apollója, hisz a szent és profán Történelem kortársakká teszi őket. Észszerűen következtethetünk arra, hogy az egyiptomiak a legnagyobb becsben tartották ezt a tudományt, hisz istenüket, Apollót (a bölcsesség istenét) az istenévé tették.” (Kiemelés tőlem – V. Cs.)

A részlet, amely talán leginkább árulkodik az előadásra írt és a régiséggyűjtői gyűjteményben lévő beszéd közönségeinek különbségéről, egy hosszabb szövegrész. A *Tutbury Speech* két oldalon keresztül dicséri az énekmondók-zenészek tevékenységét, kezdve azzal, hogy mesterségük a társadalom minden rétegének házába bebocsáttatást enged nekik, folytatva azzal, hogy a gyermekek és a szép szűzlányok lelkesen szaladnak hozzájuk zenéjük első hangjegyeinek hallatára, egészen odáig, hogy gyakrabban küldenek értük, mint az orvosért. Ezen feldicsérést a szerző megtűzdeli a közönségéhez még személyesebben kapcsolódó elemekkel, a vidék erdejének (Needwood Forest) említésével vagy konkrét személyek, Will[iam] Ward és fia, James kiemelésével.

A régiséggyűjtői gyűjtemény beszéde ezzel szemben ezt a részt, amely a legegértelműbben szól az énekmondókhoz, igen rövidre fogja. Az aláhúzott részek a két szövegben lényegében egyeznek, így látjuk, hogy a dicséret legnagyobb része a gyűjteményből elmarad. Ha a szerző itt is egy énekmondóknak szánt szöveget állított volna össze, akkor nem lett volna célszerű kivennie ezeket a leendő közönségéhez jobban kapcsolódó részeket, s betenni hosszas fejtegetéseket arról, hogy melyik régi uralkodónak melyik volt a kedvenc hangszere. Látható, hogy a beszéd összeállításakor, bárki is tette azt, sokkal inkább a zene történetéhez és tudományához kapcsolódó kérdésekre koncentrált, mint a zenecsinálás gyakorlati velejáróira.

<i>Tutbury Speech, 10–11.</i>	DRO D3287/47, 117v–118r.
<p><u>It is the Common or civill use of Musick that concerns you Minstrells who ow suite & service to this Court – And even in that the world has not wanted Examples of Kings princes Nobles & the most illustrious persons who have not disdained both to learne & practice yo[ur] Art – Tis that which gaines you admittance & acceptance within their palaces & in the houses of Lords Ladyes & Gentry of the highest quality & distinction whilst the inferiour persons of all sorts earnestly covet yo[ur] Company & are even charm'd & raptured with yo[ur] performances.</u></p>	<p>It is the common or civil use of Music that concerns you Gent[leme]n that owe suit and service to this Court, & in that the world has not wanted Examples, even of Emperors, Princes & the Greatest & most Illustrious Persons that have not disdained both to learn and Practice your Art. Tis Music which gains you Admittance & acceptance in Court and Palaces. In short Gent[leme]n what Feast, what Play, Assembly or Ball, what Country wakes, Merriment or Entertainment can be well held without some of your Society.⁴²</p>

42 „A zene hétköznapi vagy polgári használata az, amely titeket, énekmondókat, kik ennek az Udvarnak tartoztok szolgálattal, érdekel. S még abban sem szűkölködik a világ példákkal: uralkodók, hercegek, a hatalmas és legillusztrisabb személyek sem vetették meg, hogy kitanulják s gyakorolják művészeteteket. A zene az, ami bebocsáttatást s fogadtatást nyer nektek az udvarokba és palotákba. Röviden, uraim, milyen lakomát, színdarabot, összejövetelet vagy bált, falusi búcsút vagy bármily egyéb mulatságot és szórakozást lehet tartani anélkül, hogy valaki a ti Társaságotokból ott lenne?”

The innocent Boys & Girls by the very instinct of nature follow you when you strike upp in o[ur] streets & their Fathers & mothers Grand-sires & Grannams are all ready to bid you welcome to their houses.

The Finicall dancing Masters those p[re]tended refiners & polishers of the young & Female sex might lay aside their gentile profession & turne horse corsers if it were not for the assistance which yo[ur] Art gives them.

The tender & delicate Lady who often disdaines to touch the ground with the soles of her feet yet when you minstrells strike upp she forgets her state & delicacy treads boldly on the floore & trips & bounds like a young Fawne in the **Forest of Needwood** whilst her spirits all the while are raised by yo[ur] Musick & her feet keepe time to yo[ur] measures

In a word Gentlem[en] Minstrells what Feast what Ball for dancing what wedding what Countrey wakes or entertainem[ent] soever can be well held without the helpe of some of yo[ur] Society –

I dare say **old Will[iam] Ward of Lecke (one of the top of yo[ur] kin)** with his melodious large pipes & **his son James** with his Violin are ofner & farther sent for than any doctor or Chirurgeon in the place where they live.

And I hope I may say the same of most of you here & if you be not paid as well as these of the other professions the more's the pity for you & shame for them that send for you.⁴³

43 „A zene hétköznapi vagy polgári használata az, amely titeket, énekmondókat, kik ennek az Udvarnak tartoztak szolgálattal, érdekel. S még abban sem szűkölködik a világ példákkal: királyok, hercegek, nemesek és a legillusztrisabb személyek sem vetették meg, hogy kitanulják s gyakorolják művészeteteket. Ez [a művészet] az, ami bebocsáttatást s fogadtatást nyer nektek palotáikba, a legkiválóbb s legkülönb Lordok, Lady-k és a gentry házaiba, míg az egyszerűbb népek is áhítozzák a társaságotokat, és lenyűgözi és elragadja őket az előadásotok.

Az ártatlan fiúk s lányok természetesen ösztöneiktől vezérelve követnek titeket, mikor utcáinkon játszottok, s atyjaik, anyjaik, nagyatyaik és nagyanyaik örömmel hívnak be titeket házaikba.

A kényes tánctanárok is, a fiatalok s a női nem színlelt pallérozói s csiszolói, félretehették nemes mesterségüket s új hivatás után nézhetnének, ha nem lenne a ti művészetetek, mely támogatást nyújt nekik. A lány és kifinomult hölgy is, ki nem tartja méltónak a földet arra, hogy talpával s lábfejjével érintse, még ő is, mikor ti énekmondók rápendítetek, megfedkeztek gyengéd állásáról, s bátran lépdel a padlón, szökell és ugrándozik mint egy ifjú őzgida Needwood Erdőben, s egyben szellemét magasba emeli zenétek, míg talpával az ütemeteket méri. Egyszóval, Énekmondó urak, milyen lakomát, táncos bált, esküvőt, falusi búcsút vagy bármily egyéb mulatságot lehet tartani anélkül, hogy valaki a ti Tár-

Ezzel egy olyan szöveg jött létre, amely nem működhetett az énekmondó udvarban felolvasva ugyanúgy, mint az előbb bemutatott kézirat, azonban tartalmilag illeszkedhetett a régiséggyűjtői gyűjteménybe, ahonnan egyszer akár ki is lehetett volna adni. Mindezek alapján úgy vélem, ez a szöveg egy visszaalakítása az udvarban elhangzott beszédeknek: a nyomtatott szövegek normájához visszatérve, az antik tudásanyagot ismét felhasználva, újra azok beszédmódjára formálva, hogy az megállja a helyét a korszak egy úgymond tudományos gyűjteményében.

Összegzés

Tanulmányomban három különböző forrástípus példáján keresztül vizsgáltam meg, hogy a kora újkori Angliában miként használták ugyanazt a zenével és zeneszerekkel kapcsolatos tudásanyagot, s azt hogyan formálták célközönségük igényeinek megfelelően. Az első csoport 16–17. századi nyomtatott, angol nyelvű, zenéről szóló szövegekből állt, melyek sokféleségükben is egyeznek abban, hogy az énekmondók bemutatása során szokásuktól eltérően aktualizálják az antik és középkori tudásanyagot, amellyel dolgoznak. Ezt a tudásanyagot és beszédmódot átvéve beszélnek azonban a zenéhez kapcsolódó többi kérdéstről, amelyet a második vizsgált szöveg, egy énekmondó beszéd szerzője is jól ismert. Ez utóbbi egy szerényebb közönség, a Tutbury énekmondó udvar tagjai előtti bemutatásra íródott, s szerzője így a siker érdekében ehhez a közönséghez igazította beszédmódját, ez alapján válogatva a tudáskészletből információkat. A Tutbury énekmondó udvar mint intézmény fontos szerepet töltött be a Tutbury birtok területén, és egyben évszázadokra visszanyúló múlttal is rendelkezett, így leírása tökéletesen illeszkedett egy, a területről összeállított régiséggyűjtői gyűjteménybe. Ebben a gyűjteményben, amelyet a vizsgálat harmadik szintjének tekintettem, az udvar kapcsán lejegyzésre került egy énekmondó beszéd is. Ennek alaposabb vizsgálata és a korábban említett beszéddel való összehasonlítása azonban arra enged következtetni, hogy a gyűjtemény összeállítója a beszédet kiegészítette a nyomtatott szövegekben gyakori, a beszédből kimaradó példákkal és gondolatokkal, s így tudományosabb érdeklődéstől vezérelve jegyezte azt le. Ezzel ugyanazon tudásanyag háromféle felhasználási módjára látunk példát, mely a kora újkori Anglia regisztereinek egymás mellett élésére, egymásból táplálkozására is esettanulmányként szolgál.

saságotokból közreműködjön benne? Merem állítani, hogy a jó öreg leeke-i Will[iam] Wardért (aki az egyik legjobbjá a társaságotoknak), az ő nagy dallamos sípjaival, és az ő fiáért, Jamesért a hegedűjével gyakrabban és messzebbre küldetnek, mint bármiféle orvosért vagy borbélyért ott, ahol ők élnek.

S remélem legtöbbetkéről hasonlókat mondhatnak el, és ha nem fizetnek meg titeket annyira, mint amaz másik mesterségbelieket, annál jobban sajnállak titeket s annál jobban szégyelljek magukat azok, akik értetek küldetnek.” (Kiemelések tőlem – V. Cs.)

A megindítás retorikai eszközei a 16. századi prédikációirodalomban

Dolgozatom témája nem ismeretlen a szakirodalomban, hiszen mind a kora újkori szenvedélyelméletekkel, mind azok retorikában és homiletikában betöltött szerepével több könyv és tanulmány is foglalkozott.¹ Ezek a munkák jórészt a 17. század végi, 18. század eleji prédikációk affektusaira fókuszáltak, felhasználva a barokk retorikák elméleti segédanyagát. A vizsgált korszak szempontjából mindenképp relevánsak Oláh Szabolcs kutatásai, aki egy teljes monográfiát szentelt Bornemisza Péter (1535–1584) 1582-es énekeskönyvének. Már a kötet címe is kiindulópontja lehetne ennek a tanulmánynak, hiszen a hitélmény és tanközlés kettőssége jól láthatóan összeköti a keresztény tanítást egy szubjektívebb, ha úgy tetszik, retorikailag is hatásorientált attitűddel.² Oláh könyvének eszmetör-

- 1 A kora újkori epikus költészetben megjelenő szenvedélyeket Laczházi Gyula *Hösi szenvedélyek* című kötetében vizsgálta. A bevezető fejezetek áttekintik az ókori és kora újkori affektus-elméleteket, külön részt szentelve az indulatok fiziognómiai vonatkozásainak: LACZHÁZI Gyula, *Hösi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Arianna könyvek 1 (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009). A prédikációkutatásból Tasi Réka monográfiáját érdemes kiemelni, aki a 17–18. század katolikus szentbeszédeit értelmezte az affektusretorika nézőpontjából: TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Csokonai könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium 45 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009).
- 2 OLÁH Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés: Bornemisza Péter gyülekezeti énekhaználata*, Csokonai könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium 22 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2000). A Bornemisza-recepció több alkalommal megfogalmazta az igényt a prédikációk humanista retorikai modellek alapján történő vizsgálatára, mely szándékok jellegzetesen a Bornemisza-monográfiákról írt recenziókban merültek fel: PIRNÁT Antal, „Borzák István: Az antikvitás XVI. századi képe”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 65 (1961): 491–496, 496; IMRE Mihály, „Nemesküty István: Bornemisza Péter kísértései”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 90 (1986): 183–189, 186. Ebben a fényben érdemes szemlélni Oláh Szabolcs azon megállapításait, amelyeket nem az énekek, hanem a prédikációk retorikájával kapcsolatban tesz. A *Foliopostilla* faksimile kiadásához írt kísérő tanulmánya nemcsak az argumentáció felépítését tekinti át, hanem kísérletet tesz arra, hogy a homiletikai trak-

téneti forrásait az énekeken túl a prédikációkra is érdemes rávetíteni, és egy eddig kevésbé vizsgált nézőpontból közelíteni Bornemisza Péter retorikai tudatosságához. Ez a megközelítés azért is hasznos lehet, mert bár Bornemisza antik forrásait több kutató is vizsgálta (talán a legátfogóbban Borzsák Istvánnak a második lábjegyzetben idézett monográfiája), beszédeinek retorikai felépítése és azok alakzatai viszont jóval kevesebb hangsúlyt kaptak. Dolgozatom két nagyobb egységből áll. Az első áttekinti a retorikai indulatok eredetét, valamint felvázolja a teológiai kontextust, azt a kérdést állítva középpontba, hogy Bornemisza Péter milyen elméleti megfontolások alapján értelmezte az indulatokat, továbbá, hogy mekkora jelentőséget tulajdonított azoknak az istenismeretben. A második rész már csak a retorikai szempontokkal foglalkozik, és azt a kérdést válaszolja meg, hogy mely alakzatok voltak a prédikátor segítségére a hallgatóság, illetve az olvasók indulatainak felkeltésében.

Az indulatok retorikában betöltött szerepe Arisztotelész éthosz-pathosz-logosz hármasáig (a bizonyítékok három fajtájáig) vezethető vissza, melyek közül a pathosz a hallgatóságra gyakorolt hatást jelenti.³ Ez a pathosz-fogalom, más-más megnevezésekkel ugyan, de Cicero és Quintilianus retorikáin keresztül alakította a későbbi évszázadok irodalmát, így a skolasztikus indulatfelfogást, valamint a 16–17. századi affektus- és prédikációelméleteket.⁴ Már a patrisztikus szerzők foglalkoztak a kérdéssel, hogy Isten a fogalmi gondolkodás keretei között vagy az érzelmek útján ragadható-e meg hitelesebben, így a szenvedélyelméletek nem egyszer nyelvfilozófiai aspektussal is rendelkeztek. A szakirodalom által tanulmányozott, javarészt 17. századi retorikák (jellemzően mindkét nagy felekezetnél) részletes segédanyagot biztosítottak a prédikátoroknak ahhoz, hogy hogyan te-

tátusok kontextusában értékelje Bornemisza prédikációírói módszerét: OLÁH Szabolcs, „Predikatio, egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett Euangeliomból. Detrekő–Rárbok, 1584”, in BORNEMISZA Péter, *Predikatio, egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett Euangeliomból, Detrekő–Rárbok 1584*, kiad. KÖSZEGHY Péter, Bibliotheca Hungarica Antiqua 33, 5–38 (Budapest: Balassi Kiadó–MTA ITI–OSZK, 2000), 18–19.

- 3 Arisztotelész a *Rétorika* második könyvének első fejezetében figyelmeztet arra, hogy az érvelés bizonyító ereje mellett a szónok jellemét, valamint a hallgatóságra tett hatást, az érzelmek felkeltésének mikéntjét is számításba kell venni: ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford., utószó ADAMIK Tamás (Budapest: Gondolat, 1982), 84; LACZHÁZI, *Hósi szenvedélyek...*, 60. A pathosz-fogalom aztán különböző szavakban hagyományozódott tovább a latin nyelvben (*perturbatio*, *affectus*, *affectio* és *passio*), melyeket a kora újkori traktátusok is átvettek. TASI, *Az isteni szó...*, 143.
- 4 A három retorikai funkció három stílus elkülönülésében is kiteljesedett: az alacsony, a közepes és a patetikus, nagy stílusban. Ez utóbbi, jellegzetesen affektív, érzelmekre ható és főleg a szóbeliségben megnyilvánuló stílusnak a történetéről, illetve a kora újkori irodalomban betöltött szerepéről lásd: Debora K. SHUGER, *Sacred Rhetoric: The Christian Grand Style in the English Renaissance* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1988), 248. LACZHÁZI, *Hósi szenvedélyek...*, 60–61, 68.

hetik eleve nebbé beszédeiket bibliai jelenetek dramatizálásával, vagy a *hypotyposis* alakzataival, lehetővé téve a hallgatók megindítását.⁵

Az affektusok gyakorlati alkalmazására több retorikatankönyv konkrét példákat idéz. Így tesz Philipp Melanchthon (1497–1560) *Elementorum rhetorices libri duo* című tankönyvében, ahol a *genus deliberativum* egyik legalkalmasabb témájaként a török elleni háború kérdését hozza fel. A rábeszélés a harcra a múlt példáinak felemlegetésével is megtörténhet, ám az ilyen exemplumoknál hatásosabb a török pusztítás kegyetlenségének részletes bemutatása. Éppen ezért Melanchthon azt tanácsolja a prédikátoroknak, hogy a lelkeket felgyújtva buzdítsanak a török elleni küzdelemre az apokaliptikus törökkép jól bevált toposzait alkalmazva.⁶ Mindez visszaköszön Bornemisza Péter kiskarácsony napi prédikációjában, ahol a textus a betlehemi gyermekgyilkosságokról szól, s Bornemisza egyfajta analógiaként idézi a török fosztogatások borzalmaait. Leírása teljes mértékben eleget tesz a Melanchthonnál olvasható elvárásoknak:

Én időmben is mind a tatárok, mind a törökök rabláskor csak Magyarorszáiban is nagy szörnyűségeket cselekedtek, kik sok apró gyermekecskéket is szabályra hánytak és hármásával is a ló hátára tarisznyába kötöztek, kik egymáshoz verődven elbágyadtak, elfulladtak, éheztek, szomjúhoztak, édesatyjukat, anyjukat látván ételt, italt sírván kértek, de szüleiket tatár ostorral mint az barmot hajtották, akik elbágyadtak, kihajították, lovakkal tapodták, agyuk veleje, belük kiomlott.⁷

- 5 Bartholomaeus Keckermann (1572–1609) nem ritkán kifejezetten teátrális megoldásokat javasol az egyházi szónokoknak, így a bibliai jelenetek dramatizálása, dialógusok szövegbe illesztése, valamint a részletezés különféle alakzatai retorikájának fontos részét képezik. Debora K. SHUGER, „The Philosophical Foundations of Sacred Rhetoric”, in *Religion and Emotion: Approaches and Interpretations*, ed. John CORRIGAN, 115–132 (Oxford–New York: Oxford University Press, 2004), 116.
- 6 „in nostro exemplo exaggeranda sunt ea, quae inflammant animos contra Turcas, videlicet Turcicae gentis impietas atque crudelitas, quod religionem delere conentur, quod crudelissimi sint in victoria, quod infantes a complexu matrum abstractos mactare soleant, quod nulla aetatis aut sexus discrimina observent, quod miseras puellas, pueros, mulieres abstrahant ad foedissimas libidines, quod postea miserrima servitus perpetianda sit his, qui sub Turcis vivunt, ubi religio Christi deleta sit, ubi nullae sint honestae leges, ubi turpissima exempla quotidie versentur ob oculos, ubi liceat, cuilibet, gregario militi ad stuprum abripere optimi cuiusque uxorem ac liberos. Quanto satius est semel fortiter in acie mori, quam tali conditione vivere.” Philipp MELANCHTHON, „Elementorum rhetorices libri duo”, in Philippi MELANTHONIS *Opera quae supersunt omnia*, ed. (1-15):Karl Gottlieb BRETSCHEIDER, (16-28): Henricus Ernestus BINDSEIL, Corpus Reformatorum Series I (Halle Saale-Braunschweig: C.A. Schwetschke, 1834-1860), 18:417–506,482. Melanchthont idézi még: IMRE Mihály, „Magyarország panaszai”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Csokonai könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium 5 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 1995), 109–112.
- 7 BORNEMISZA, *Predikatioc...*, 72v. A továbbiakban erre a faksimile kiadásra az alábbi módon hivatkozom: *Foliopostilla*.

Ebből a kiragadott példából is látni, hogy nem haszontalan a melanchthoni retorika felől újraolvasni Bornemisza prédikációit, hiszen a német reformátor által megfogalmazott elvárás maradéktalanul megvalósul Bornemisza prédikációjának felfokozott képiségében.

Istenismeret és indulat Bornemisza Péter prédikációiban

Elöljáróban érdemes megjegyezni, hogy Bornemisza Péter prédikációgyűjteményében, illetve a *Foliopostillában* is gyakran visszatérő szófordulat a megindul, megindít ige, valamint ennek különféle származékai. Pozitív és negatív jelentéseire egyaránt találni példát, hiszen az Isten által ihletett felindulást és az ördögi sugalmazást nem ritkán ugyanazok a szavak jelölik. A lélekben bekövetkező mozgások azok eredetének függvényében egyrészt segíthetik az egyént abban, hogy megvilágítsák számára az üdvtörténetben betöltött szerepét, ugyanakkor, amennyiben az indulat az ördögtől van, könnyen válhatnak bűnök forrásává. A devóciós gyakorlatok nyelvezetében jelentkező főnévi és igei alakok jellemzően a hálaadás, könyörgés és buzdítás indulataival állnak kapcsolatban. Ennek bizonyítéka az első *Postilla* első evangéliummagyarázata, ahol a hitvallás módja kerül elő egy meglehetősen affektív leírásban: „És nagy torokszóval, nem ásítva, nem kelletlenül, sem részegséggel, sem tobzódással, hanem józan elmével, bátor szívvel, édes lélekkel úgy kell kiáltanunk az Krisztust.”⁸ A perikópa a jeruzsálemi bevonulást idézi fel, ily módon Bornemisza a Krisztust üdvözlő tömeg érzelmeiben látja tükröződni a hívőktől elvárt „helyes” indulatokat. A prédikációban más helyen is feltűnik az elképzelés, miszerint az evangéliumot (és magát az istentiszteletet) nem lehet szélsőséges lelkiállapotban befogadni: mind a közönybe fulladó unalom, mind pedig a kontrollt veszített rajongás rossz, viszont az értelem által felügyelt harsány és örömteli indulat követendő példa. A második *Postilla* vízkereszt utáni hetedik vasárnapra szerzett prédikációjában Bornemisza már amellett érvel, hogy önmagában az igehirdetés, valamint annak hallgatása még nem elegendő az evangélium megértéséhez: „Nem elég azért prédikálni az Isten igéjét, sem hallgatni, hanem azt ugyan szívünkben kell foglalnunk, mint egy jó ga-

8 BORNEMISZA Péter, *Első része az evangéliumokból es az epistolakból való tanvsagoknac* (Sempte: [Huszár Gál], 1573), 10r. A továbbiakban: *Postilla I.* A mondat további szakasza egy hosszas felsorolás keretében emlékezik meg azokról a hatalmakról (fejedelmek, vitézek, főemberek, papok, írástudók, szerzetesek), akik az evangélium ellen támadnak, s akikkel szemben a krisztusi tanítást „istenes” indulatokkal felvértezve kell megvédeni. Így tehát a hitvallás affektusának polemikus vonatkozásai is vannak.

najos földben az búzát.”⁹ A hallásból eredő hit a megértés aspektusával egészül ki, mely Bornemisza szerint a szívben következik be.¹⁰ Nem sokkal később arról olvasni, hogy a bűnbánat és a hozzá kötődő indulatok képesek a szív megváltoztatására: „hogy ha oly kemény volnál mint az elnyomódott út, tehát megtörd és meglágyítsad szívedet poenitenciával, sírással, jóra való szoktatással és az Istenigéjének figyelmes hallgatásával.”¹¹

A negatív szenvedélyek jórészt az ördögi jelenlétre vezethetők vissza, mely kérdés nemcsak a negyedik *Postilla* hírhedt kivonatában, az *Ördögi kísértetek*ben kerül középpontba, hanem a korábbi és későbbi kötetek beszédeiben is rendre felbukkan, amennyiben annak tárgyalását a perikópa lehetővé teszi. A *Foliopostilla* vízkereszt utáni kilencedik vasárnapra írt beszéde Krisztus megkísértéséről részletesen leírja a bűnre való hajlam fellobbanásának folyamatát:

És igen álnok állat, hogy amikor néha ingyen sem vélnéd, hogy valami bűn megmozdulna benned, sőt magad felől azt gondolnád, hogy az Isten Lelke most megnyugodtat isteni édességekben, ő azonban nagy hirtelenséggel minden utálatosságot felkever benned, mint az árnyékszékbe heverő ganajt, és ezek miatt sokképpen rettegtes. De legkiváltképpen akkor, midőn valaminemű indulatod látja, ottan azt igyekezik gerjeszteni benned jobban-jobban.¹²

Az érzékszervek mellett az ördögi kísértés az indulatokat is képes felkorbácsolni, így bűnre csábítani az embert. Fontos tehát látni, hogy az indulat jelentheti az isteni szenvedélyek mozgásba hozását, de a bűnre vezető cselekedetek első lépését is.

A következő bekezdésekben azokra a szakaszokra koncentrálok, ahol az indulatok tárgyalása már egy jól értelmezhető teológiai kontextusban történik. Szándékom bemutatni, hogy amit Oláh Szabolcs a gyülekezeti énekekkel kapcsolatban megállapított, az a prédikációkra is érvényes. Ily módon az indulatok kérdését csak az istenismereti teológiával összefüggésben érdemes vizsgálni, hiszen tanítás és megindítás szoros egységet alkot Bornemisza Péter beszédeiben. A harmadik *Postilla* Krisztus feltámadására írt prédikációja Ézsaiás könyvének 53. fejezetéből magyarázza a megváltó eljövételére vonatkozó részeket. Bornemi-

9 BORNEMISZA Péter, *Másik része az evangéliumokból és az epistolából való tanvsagoknak* (Sempte: [typ. Bornemisza], 1574), 289r. A továbbiakban: *Postilla II*.

10 Más helyütt, a lelki körülmetélkedéssel összefüggésben a következőket írja a szívről: „De miért hogy minden tagjainknak feje az mi szívünk, azt metéljük környül fűképpen.” *Postilla I*, 319r.

11 *Postilla II*, 289v–290r.

12 *Foliopostilla*, 145r.

sza, miután az evangéliumokkal alátámasztotta, hogy a prófécia Krisztusról szól, az alábbi mondattal kezdi meg a „nyilvánabb magyarázatot”:

Ez szép prophetia hitünket is erősíti az Krisztusnak ismeretibe, tanyít poenitenciára is, azaz törödelmes és bánatos szívre, jelentvén ez világnak röttenetes bűnös voltát, és ez ellen Istennek kemény és súlyos haragját, kibe meg is vigasztal, előnkben adván az Krisztusnak elégtételét, és igen nagy megfizetését, kire az Úr veté minden álnokságinkat.¹³

Az idézett szakaszt a megigazulás feltételeinek összefoglalásaként lehet értelmezni. Míg a krisztológia egyértelműen elvont teológiai tudást jelent (és mint ilyen, a *docere* retorikai funkció megnyilvánulásának is tekinthető), a penitenciatartás másféle tanítást sejtet. A „törödelmes és bánatos szív” a megindítás feltétele, mely folyamat kiváltásában a bűn szigorú megfeddése fontos szerepet játszik. Bornemisza a *Foliopostilla* karácsonynapi második prédikációjában a megváltásról elmélkedve kijelenti, hogy „az ki ezeket valóba megesmerte és elhitte, annak bizonynyal az ő lelke felindul.”¹⁴ Az üdvtörténetbe vetett hit, melynek során az ember a bűn állapotából Isten akarata által elnyerheti az öröklétet, képes a lelket mozgó indulatok felkeltésére. A hívő az őszinte bűnbánatban éli meg affektusait, melynek során Isten ismeretéhez is közelebb kerül. A harmadik *Postillából* vett idézet azt is megmutatja, hogy az indulatok Isten cselekedeteit is befolyásolják. Így például a harag, mely a bűnbeesés óta megromlott világ ellen irányul, vagy a vigasztalás, melynek alapja Krisztus megváltó halála, egyaránt Istennek tulajdonított indulatként van jelen.

A léleknek ezen „Istennek tetsző” szenvedélyei kétségkívül felidéznek Melancthon *Liber de anima* című 1540-ben született értekezését. A traktátus egy része a sztoikusok affektustanát támadja (*Qui sunt errores Stoicorum de adfectibus?*), cáfolva azt, hogy minden indulat rossz lenne. A jó affektus, mint fogalmaz, Isten törvényével egyezésben van („congruunt ad legem Dei”). Ide tartozik az istenszeretet (illetve az istenfélelem), a szülők, testvérek, házastársak szeretete, a könnyörület felébresztése, a bűnök elleni harag, az erények dicsérete, a saját és mások vétkei iránt érzett fájdalom, valamint az igazak boldogságán való örvendezés.¹⁵

13 BORNEMISZA Péter, *Harmadic része az evangéliumokból es az epistolakból való tanvsagoknac* (Sempte: [typ. Bornemisza], 1575), 11v–12r. A továbbiakban: *Postilla III*.

14 *Foliopostilla*, 38v.

15 „Boni adfectus sunt suo genere, qui congruunt ad legem Dei, ut diligere Deum, timere Deum, diligere natos, parentes, coniugem, fratres, bene meritos, adfici misericordia in calamitate iustorum, irasci sceleribus, laetari virtute, dolore propter nostra et aliena scelera, laetari iustorum foelicitate. [...]”

Látható tehát, hogy az ember sokszor indulatai által jut közelebb az isteni törvényhez, vagyis Isten indulatok által is tanít. Erre egy újabb Melanchthon-féle példa az *Elementorum rhetorices libri duó*ban a dialektika és a retorika megkülönböztetése: míg előbbi a tanítást célozza meg, utóbbi a lélek megindításában segít.¹⁶ Eszerint a bűnbánat magyarázata során részben a dialektika szabályait követő, katekizmus-szerű tanítás megy végbe, részben buzdítás, mely az affektusretorika követelményei szerint valósul meg. Míg a Szent Ágoston és Melanchthon-féle hagyományban az érzelmi ráhatás kiegészíti az istenismeretet, Bornemisza egy *Foliopostilla*ban olvasható beszéde (a szentháromságnap utáni tizenkilencedik evangéliummagyarázatról van szó) már kifejezetten indulatként értelmezi a hitet: „Az hit nem álmodozó vélekedés, hanem oly indulatja az Isten lelkének, mellyel az igazán megesmért Istent és az ő ígért kegyelmességét ugyan megragadjuk, és hozzánk szorítjuk, hogy valamit ígért, mindazokat mienkké tegyünk, azaz Istentől megnyerjük.”¹⁷ Az igazi hit nem a bizonytalan emberi okoskodásra épül („álmodozó vélekedés”), hanem a lélek által közvetített indulatokban ragadható meg teljes valójában.

A fentiek alapján egyértelmű, hogy Bornemisznál az istenismeret, illetve az indulatok az ágostoni-melanchthoni hagyományba illeszkednek. A magyar prédikátor érzelmekre adott reflexióinak másik kategóriája a szentlélek természetéről szóló fejtegetések gyűjteménye. A *Foliopostilla* feltámadásnapj predikációciklusa, valamint a pünkösdre írt beszéd egyaránt bővelkednek ilyen szakaszokban. Ezek mindegyike döntő szerepet tulajdonít a szentháromság harmadik személyének a jó affektusok felkeltésében. A szentlélek szubsztanciáját tekintve az Atya és a Fiú közti szeretet, tehát jóval több egyszerű indulatnál: jelentősége abban áll, hogy az Atya és a Fiú a hívek lelkének megindítására használja („kit elbocsátván az híveknek szívekbe, oly indulatot szerez és gerjeszt bennök, minemű ő maga”).¹⁸

In lege divina praecipuntur multi adfectus, dilectio Dei, coniugum, natorum, parentum, et aliorum hominum.” Philipp MELANCHTHON, „Liber de anima”, in MELANCHTHON, *Opera quae supersunt omnia...*, 5–178, 133. Melanchthont idézi Laczházi Gyula is, aki egyrészt a német reformátor ágostoni felfogását hangsúlyozza (misperint az indulatok az akarattal kapcsolódnak össze), továbbá kiemeli, hogy a Szent Tamás-féle skolasztikus nézetel szemben Melanchthon indulatként értelmez olyan, a racionális lélekrészbe sorolt érzelmeket, mint az istenszeretet vagy a bűnbánat. LACZHÁZI, *Hósi szenvedélyek...*, 23–25.

16 „Iuxta hoc discrimen proprius dialecticae finis est docere, rhetoricae autem permovere atque impellere animos, et ad affectum aliquem traducere.” *Corpus Reformatorum XIII*, 420. Lásd még: Peter MACK, *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620*, Oxford–Warburg Studies (Oxford–New York: Oxford University Press, 2011), 108, 112.

17 *Foliopostilla*, 613v.

18 Uo., 347r.

Megint érdemes párhuzamként idézni Melanchthon *De animáj*át, melyben hasonló szerepet tulajdonít a Szentléleknek, mely az isteni indulatokhoz hasonló „lelki mozgás” kiváltója.¹⁹ Bornemisznál a következő olvasható: „Elménket, mely megsetétedett az isteni ismeretbe, megvilágosítja, akaratumkat, mely ellenkezik az Istennek akaratjával, engedelemre hajtogatja, és minden külső és belső érzékenségingket szent indulatokra indítja.”²⁰ A szentlélek tehát irányítja az akaratot, mely (követve Ágoston és Melanchthon modelljét) az indulatok feltámasztásának a helye. Túl ezen, az ördögi kísértéseknek kitett érzékszerveket is képes befolyásolni. A pünkösdi prédikációsorozat harmadik beszédében Bornemisza közöl egy terjedelmes kivonatot a lélek szó Bibliában előforduló jelentéseiről.²¹ Az egyik textus alapján (Lk 9,55) a jó és gonosz indulatok is helyet kapnak a felsorolásban, de a „buzgó indulat, dagályos harag” is arra enged következtetni, hogy szoros a kapcsolat a lélek és az indulatok között, hiszen utóbbiak az előző metaforikus megnevezéseként szerepelnek.

Ezek a példák bizonyítják, hogy az affektusok teológiai megalapozottsággal bukkannak fel Bornemisza prédikációiban. Felkeltésük szempontjából az egyik mód az amplifikáció, vagyis a szövegbővítés során alkalmazott trópusok és alakzatok használata.²² A másik megoldás a szemléletes bemutatásként fordítható *enargeia*, melyről a dolgozat második részében lesz szó.²³ Az amplifikáció a *genus demonstrativum*ba tartozó epideiktikus szövegekre jellemző felnagyító alakzatok gyűjtőfogalma, mely a dicsérettel és feddéssel összekapcsolódva ké-

19 „Et de Spiritu sancto, qui est tanquam flamma divinatorum motuum, et accendit motus similes in sanctis, ut expresse dicitur in cap. 5. ad Galatas: Fructus spiritus sunt dilectio, gaudium, fides.” MELANCHTHON, „Liber de anima”, 133. „A Lélek gyümölcse pedig a szeretet, öröm, békesség, türelem kedvesség, jóság, hűség, szelídség, önmegtartóztatás.” (Gal 5,22–23.)

20 *Foliopostilla*, 364r.

21 „Először az embernek okos és halhatatlan lelkéért vétetik [...] Nihil emberi akaratnak értetik, 1 Corinth. 5. Jelen vagyok lélekbe, azaz akaratomban. [1Kor 5,3] Nihil tanyítókért, mint 1 Joan. 4 [1Jn 4,1] [...] Nihil tündöres látásért, Luc. 24 [Lk 24,37] [...] Nihil Szélért, mint Joan. 3 [Jn 3,8] [...] Nihil szózatért, mint 1 Corinth. 4 [1Kor 4] [...] Nihil belső jó és gonosz indulatért, mint Luc. 9 [Lk 9,55] [...] Nihil csalárd színért, mint 2 Tessal. 2 [2Tessz 2,2] [...] Nihil az éltető lélekért, mint Psal. 104 [Zsolt 104,29] [...] Nihil buzgó indulatért és dagályos haragért, mint Proverb. 14 [Péld 25,28] [...] Nihil az élő teremtett állatokért, mint Psalm. 150 [Zsolt 150,6] [...] Nihil, mint mikor az Krisztusban az Lélek öszvevettetik az testtel, az isteni természetet jegyzi, mint Rom. 1 [Róm 1,3–4] [...] Nihil az elevenítő kegye, mert mely az Evangéliomba hirdettetik az híveknek 1 Corinth. 3 [2Kor 3,6] [...] Nihil értetik csak az Szent Léleknek személyére [...] Nihil kedig értetik az szent Léleknek ajándékáért”. *Foliopostilla*, 361r–v.

22 Történetének áttekintéséhez ld.: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. Gert UEDING, 12 köt. (Tübingen: Max Niemeyer, 1992), 1:445–470.

23 LACZHÁZI, *Hősi szenvedélyek...*, 62–63.

pessé válik érzelmek felkeltésére. Nemhiába írta Rudolf Agricola (1443/1444–1485), a 15. század egyik legfontosabb retorikájának (*De inventione dialectica libri tres*, 1479) szerzője, hogy az érzelmi befolyásolás szoros kapcsolatot tart fenn az amplifikációval.²⁴ Desiderius Erasmus (1466–1536) 1512-es traktátusa (*De utraque verborum ac rerum copia*), mint azt a címe is sejteti, a retorika központi elemévé tette az amplifikációt azáltal, hogy behatóan foglalkozott szöveg-bővítésre alkalmas közmondásokkal, exemplumokkal, leírásokkal, közhelyekkel.²⁵ Jól ismert retorikatörténeti fordulópont Melanchthon kezdeményezése, aki az antik auktorok munkáiból hagyományozódott három beszédnemet (*genus iudiciale, genus deliberativum, genus demonstrativum*) egy negyedikkel toldotta meg (*genus didascalicum*), ily módon dolgozva ki a protestantizmus kommunikációs tereinek (prédikáció, tanító jellegű, iskolai beszéd) megfelelő retorikai keretrendszerét.²⁶ Elméletét fokozatosan fejtette ki tankönyveiben: kezdetben még a *genus demonstrativum* belső tagolásával kísérletezett,²⁷ *Elementorum rhetorices libri duo* című 1531-es tankönyvében viszont már a négyes felosztást használja. A protestantizmus erős tanító célzata nemcsak Melanchthont kényszerítette az antik retorikai hagyomány felülvizsgálatára. Andreas Hyperius (1511–1564) prédikációírásról szóló munkájában (*De formandis concionibus sacris*, 1553) az ókori *genus*okkal szakítva Szent Pálra (2Tim 3,16) alapozta saját kategóriáit és határozottan elválasztotta a vallásos tárgyú beszédet (*concio*) a világitól (*oratio*).²⁸ Mivel a szent páli hely a tanítás mellett a buzdítást, az intést és a vigasztalást is a vallásos beszéd lehetséges tárgyaiként nevezi meg, nem meglepő, hogy Hyperius központi szerepet szentelt az érzelmi megindításnak is.²⁹

Az amplifikáció szempontjából Erasmus fogalomhasználatára érdemes kitérni, aki 1512-es *De duplici copia verborum ac rerum* című munkájában a *copia* mint

24 MACK, *A History of Renaissance Rhetoric...*, 70.

25 Uo., 76.

26 KECSKEMÉTI Gábor, „A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói (1525: Melanchthon kidolgozza a *genus didascalicum* elméletét)”, in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, 217–227 (Budapest: Gondolat, 2007), 217; KECSKEMÉTI Gábor, „A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003): 367–398, 367; MACK, *A History of Renaissance Rhetoric...*, 114.

27 *A laudatio és vituperatio* kettőse mellett a tanítást és a megtörtént dolgok elbeszélését is a bemutató jellegű beszédnemek kategóriájába sorolta. KECSKEMÉTI, „A régi magyarországi irodalomtörténet...”, 217.

28 KECSKEMÉTI, „A korai protestáns homiletika...”, 368. Hyperiushoz lásd még: Susan C. KARANT-NUNN, *The Reformation of Feeling: Shaping the Religious Emotions in Early Modern Germany* (Oxford–New York: Oxford University Press) 2010, 77–78; MACK, *A History of Renaissance Rhetoric...*, 265.

29 KARANT-NUNN, *The Reformation of Feeling...*, 77.

amplifikációs módszer kettős használatát fejt ki, különbséget téve a tárgyi részletezés (*copia rerum*), továbbá a kifejezésmód gazdagsága (*copia verborum*) között. Felosztása némi leegyszerűsítéssel a Bornemisza-prédikációkra is alkalmazható, aki a szövegbővítés mindkét formáját előszeretettel használja. Tartalmi bővítései leginkább a *sensus literalis*-értelmezés során jelennek meg (ide sorolható az etimologizálás, a bibliai mértékegységek körülírására, magyarítására, valamint egyéb historiográfiai betoldások).³⁰ Ugyanígy a tartalmi részletezés kategóriájába tartoznak a bibliai textus magyarázatához szorosan nem kapcsolódó kérdésfelvetések. Sokszor találni olyan helyeket a prédikációkban, ahol a szövegbővítés egyértelműen a Melanchthon által szorgalmazott tanító beszédnem jeleit hordozza. A második *Postilla* Jézus ünnepszenteléséről szóló beszéde a gyermek Jézus és a jeruzsálemi bölcsek beszélgetését értelmezi. A *locus* magyarázata során Bornemisza felteszi a kérdést, vajon miről diskurált Jézus a rabbikkal. Bár jelzi, hogy Lukács evangéliumában nincs válasz („Nem írják meg, mit kérdezkedett és mit felelt”), mégis felsorol néhány lehetőséget.³¹ Ezek a szótériológiai töredékek egy, a bemutató beszédnem szerint megírt szakaszban jelennek meg, vagyis a tanítás közvetett módon valósul meg. A tanító és a leíró *genusok* keverednek, hiszen a prédikátor és a hallgatói közti beszédhelyzet egy másik analógiájára lesz felvázolva: Jézus és a jeruzsálemi bölcsek beszélgetése a tanítás afféle ideális képeként értelmeződik.

A tanítás helyett a *genus demonstrativum*, illetve az affektív szándék kerül előtérbe az első *Postilla* Krisztus születése napjára írott prédikációjában. A 176v. la-

30 Schulek Tibor Bornemisza-monográfiájában több olyan helyet idéz, amelyek úgy magyaráznak bibliai tisztségeket, közigazgatási egységeket vagy pénznemeket, hogy azokat a korabeli hallgatóság számára ismerős analógiákkal szemléltetik. Augustus császár népszámlálását magyarázva kerül szóba Szíria provincia, és helytartója, melynek ókori helyzetét az alábbi párhuzam világítja meg: „Mely Szíria mind Zsidóországot, s mind Galileát befogta volna. Azért Cyrenius ott a földön olyan volt, mint császár után most a budai basa, kihez hallgat Erdély és a moldvai vajda, és békek [bégek]: azonképpen Cyrenius-hoz hallgattak Heródes király, Archelaus és a főfő tisztartók.” *Postilla I*, 172v. Ugyanezen prédikáció egy korábbi szakaszában olvasható: „ezzel Józsefet is és Máriát kényszerítik, hogy az ő vármegyéjek városába, Betlehembe menjenek.” Uo., 170v. Érdekes a Krisztus kínszenvedését tárgyaló prédikáció azon szakasza, melyben Bornemisza átszámítja magyar forintra a harminc ezüstpénzt, amennyiért Júdás eladta megváltóját: „Az harminc pénzt némely tizenöt tallérra, némely háromszáz koronára, azaz háromszázharvan magyar forintra számlálja, mert azt írják, hogy tíz koronát tött egy dénár.” *Postilla II*, 673r. Már Borzsák István felvetette, hogy az antik mértékegységek átváltásában, magyarázatában Bornemisza használhatta a bécsi tanára, Georg Tanner által is nagyra tartott Guillaume Budé 1515-ben megjelent metrológiai munkáját (*De asse et partibus eius*). BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok)* (Budapest: Akadémiai, 1960), 171–172. A hasonló helyek kivonatához lásd: SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter 1535–1584: A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*, A keresztyén igazság könyvtára (Sopron–Budapest–Győr: Keresztyén igazság, 1939), 297.

31 *Postilla II*, 9r–v.

pon olvasható egyik bekezdés Mária fájdalmát írja le, hangsúlyozva a fogantatás körülményei miatt érzett félelem és szűgyen erejét:

Mert mihent Mária megérzé mihében lenni az Krisztust, ottan nagy késértet és keserűség szálla reá, hogy ötet József paráznának véli, és ez gyermek miatt öneki el kellene veszni. Mely félelemben mikor nyavalyás sokat sírna, elég sok törődése volt az ő magzatjának is a sok szöpögés miatt még ott mihében is.³²

Újfent olyan szakasszal van dolgunk, ahol Bornemisza kibővíti az evangéliumi jelenetet, hozzátoldva olyan mozzanatokot, melyek a Bibliából nem derülnek ki itt. Míg azonban a gyermek Jézus beszélgetése a rabbikkal kizárólag a tanítást szolgálta, Mária félelmeinek a szövegbe ékelése a megindítás szándékával keletkezett szemléletes bemutatás jegyeit hordozza.

Az enargeia szerepe a kánaáni asszony példázatában

Ahelyett, hogy konkrét képeket és alakzatokat vennék számba, a dolgozat során következő részében egy átfogó retorikai jelenség, az *enargeia* alapján vizsgálók Bornemisza-szövegeket. Az antik retorikából ismert fogalom személyeknek, dolgoknak és helyszíneknek olyan élénk leírását jelenti, mely segítségével a hallgató a beszéd adott tárgyát mintegy maga előtt látja.³³ Az antik auktorok, mint Arisztotelész, Cicero és Quintilianus a pathosszal, vagyis az érzelmek felkeltésével kapcsolták össze, középkori tankönyvekben pedig az amplifikáció jellegzetes formájaként jelent meg. Egyik legfontosabb klasszikus forrása Quintilianustól az *Institutio oratoria*, mely összegzi a korábbi retorikai hagyományok *enargeiára* vonatkozó fogalomkészletét.³⁴ Quintilianus a hatodik könyv második fejezetében tárgyalja az érzelmek felkeltését, melyeknél semmi sem kölcsönözhet nagyobb erőt egy beszédnek („Quo nihil adferre maius vis orandi potest”). Miután felvázolja az éthosz és pathosz különbségeit és hatásmechanizmusát, azt a kérdést kezdi boncolgatni, hogyan lehet egy tárgyalás alkalmával érzelmet kelteni a bírákban. Pathoszelméletének alaptézise, hogy a szónoknak saját magát is

32 *Postilla I*, 176v.

33 Az *enargeia* antik retorikákban, illetve a középkori poétikákban betöltött funkcióihoz ld.: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. Gert UEDING, 12 köt. (Tübingen: Max Niemeyer, 1994), 2:549–553.

34 Cicero az *illustratio*, illetve az *evidentia* fogalmakat használja latin megfelelőként, de a *demonstratio* vagy *descriptio* szinonimák ugyanúgy érvényesek (ez utóbbi jelenik meg a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* szócikkében is).

meg kell indítania, beszédének és viselkedésének tükröznie kell azt a lelkiállapotot, amelybe a hallgatóságát kívánja vezetni.³⁵ Quintilianus szerint ennek módja a képzelőerő, mely képes távoli dolgok képmását megjeleníteni a lélekben.³⁶ Egy gyilkossági ügy tárgyalásáról írva szól azokról, akik jól tudják használni képzelőerejüket (*euphantasiotos*), mely képesség lehetővé teszi az emberek, a helyszínek, illetve a körülmények pontos rekonstruálását.³⁷ A nyolcadik könyv harmadik fejezetében egy város kifosztásáról írva megállapítja, hogy a kellő módon részletező leírás hatásosabban kelt érzelmeket, mint egy rövid tudósítás.³⁸ A jelenvalóság illúziójának megteremtése a szónoki képzelőerőtől függ, amiben nem játszik szerepet az isteni ihletettség egyetlen formája sem, Quintilianus tehát a platonisták és neoplatonisták imaginációfelfogásával ellentétes álláspontot képvisel. Enargeiafogalmának másik jellegzetessége a részletezés kritériuma (mint ez a feldúlt város példájából is kiderült).³⁹ Lényege, hogy összeköti a vizualitást a fantáziával, és pusztán a nyelvi megformáltsággal tesz jelenvalóvá olyan dolgokat, amik térben vagy időben távoliak.

Az *enargeia* teológiai vonatkozásainak Oláh Szabolcs idézett monográfiája is kitüntetett figyelmet szentelt, mikor Luther krisztocentrikus bibliaértelmezésével kapcsolta össze a retorikai szemléletességet.⁴⁰ A teológiai megismerés a Quintilianus-féle *phantasia* analógiájára működik, hiszen a feladat mindkét esetben jelenvalóvá tenni valamit, amit közvetlen módon nem lehet átélni és megtapasztal-

35 „Quare, in iis quae esse veri similia volemus, simus ipsi similes eorum qui vere patiuntur adfectibus, et a tali animo proficiscatur oratio qualem facere iudici volet.” Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Institutionis oratoriae libri XII*, ed. Ludwig RADERMACHER, addenda et corrigenda collegit et adiecit Vinzenz BUCHHEIT, 2 köt. Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana (Leipzig: Teubner, 1965), 6.2.27. Legújabb magyar fordítása: Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, ford., jegyz. ADAMIK Tamás et al. (Pozsony: Kalligram, 2009), 416.

36 „Quas phantasias Graeci vocant (nos sane visiones appellemus), per quas imagines rerum absentium ita repraesentantur animo, ut eas cernere oculis ac praesentes habere videamur, has quisquis bene ceperit, is erit in adfectibus potentissimus.” QUINTILIANUS, *Institutionis oratoriae...*, 6.2.29.

37 Quintilianus retorikai kérdések egész sorát teszi fel, bizonyítandó, mekkora hatást vált ki a gyilkosság pontos részleteinek felidézése és érzékletes leírása.

38 „Sic et urbium captarum crescit miseratio. Sine dubio enim, qui dicit expugnatam esse civitatem, complectitur omnia, quaecumque talis fortuna recipit, sed in adfectus minus penetrat brevis hic velut nuntius.” Uo., 8.3.67.

39 Heinrich F. PLETT, *Enargeia in Classical Antiquity and the Early Modern Age: The Aesthetics of Evidence*, International Studies in the History of Rhetoric 4 (Leiden–Boston: Brill, 2012), 9–10. A részletezés, a körülmények pontos feltárása, a képesség, hogy érzékletes leírások tegyék a dolgokat jelenvalóvá, lényeges kritérium a historiográfiában is. Uo., 11–13.

40 A krisztocentrikus bibliaértelmezésről lásd: FABINY Tibor, „Luther krisztocentrikus bibliaértelmezése”, in FABINY Tibor, *Szótörténetek: Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok*, 124–137 (Budapest: Luther, 2009).

ni. A passiótörténet elbeszélésekor a prédikátor a rétorokéhoz hasonlóan a nyelvi reprezentáció korlátaival szembesül, jóllehet a feladata túlmutat az *elocutiós* technikák ismeretén. Számára ugyanis a retorizálás segítségével véghez vitt jelenvalóvá tétel a megigazulás folyamatában játszik szerepet, annak tétje teljes egészében transzcendentális. Míg Quintilianusnál a szónok saját fantáziájával képes az *enargeia* felkeltésére, a keresztény modell a Szentlelket is beiktatja a folyamatba, mely (Luthert idézve) „retorizálva” buzdít az épp kívánt affektus megélésére, legyen az bűnbánat vagy könnyörgés.⁴¹

Bár a szakirodalomban gyakran az eszkatológiai és passiótörténeti tematikával kapcsolatban kerül elő az indulatok felkeltése, most mégis egy olyan Bornemisza-prédikációt ismertetek, mely nem az utolsó dolgok, és nem Krisztus szenvedésének érzékletes leírásával kelt enargetikus hatást. A második *Postilla* tizedik úrnapi (vagyis a nagyböjt utáni második vasárnapra) írt prédikációja Mt 15,21–29-et magyarázza. A textus egy kánaáni asszonyról szól, akinek lányát ördög szállta meg. Az asszony hiába kéri Jézust, hogy gyógyítsa meg lányát, az elutasítja, mondván, ő csak Izrael fiaihoz küldetett, nem a pogányokhoz. Az asszony viszont nem tágit, s végül hite jutalmaként elnyeri lánya számára a gyógyulást. A perikópához fűzött magyarázatok jellemzően a kísértésben tanúsítandó magatartást helyezik középpontba. Isten sorozatos próbáknak veti alá az embert, akinek állhatatosan kell hinnie a kegyelemben, hogy végül elnyerje a megváltást. Egy másik lehetséges tanulságként jelenik meg a hit általi üdvözülés egyedülisége, mely számtalan protestáns prédikátort indított arra, hogy a pogány asszonyt az igazi hit példájaként állítsák a hívők elé. Ez az üdvözülés szempontjából lényeges teológiai tanítás, jóllehet a Bornemisza-prédikációban is megjelenik, kiegészül az evangéliumi jelenet olyan érzékletes leírásával, mely az *enargeia* szabályait követve teszi lehetővé az azonosulást. A leírás az elutasítás egyes fokozatait állítja középpontba. Jézus eleinte nem válaszol az asszony kérésére, mely elutasítás az első kísértésnek feleltethető meg: „Ez szegény asszonynak szívébe nagy keserves nyíl volt ez, hogy ily nagy nyavalyáját csak süketségre vette a Krisztus, ki még az előtt is, midőn látná az ő leányának ördög miatt való röttenetes gyötredelmét, nagy rémülési és keserőségi miatt elepedett szívvel volt.”⁴² Az idézett rész trópust és alakzatot egyaránt alkalmaz, melyek a nyíl metafora, illetve a fokozás: ha lánya szenvedésének a látványa fájdalmat okoz, mekkora fájdalom lehet az elutasítás tapasztalata? Az *enargeia* felkeltése szempontjából hatékony módszer a következő idézet: a prédikátor egy *apostrophét* alkalmazva szólítja meg a hallgatóságot, feltéve a kérdést,

41 OLÁH, *Hitélmény és tanközlés...*, 169–171.

42 *Postilla II*, 408v–409r.

milyen fájdalmat okozna nekik, ha ők volnának az asszony helyében: „Kinek minemű fájdalmas szíve volt volna, vödd eszedbe magadon, midőn az te gyermekednek ilyen nyavalyáját látnád, hogy előtted az ördög földhöz faggatja és midőn sok könyörgésedet Isten csak süketségre vette volna.”⁴³ Mikor a tanítványok próbálnak közben járni, az asszony reménykedni kezd, ahogyan ezt a harmadik idézet tanúsítja, érzékeltetve, hogy a fájdalom helyét átmenetileg egy másik indulat, az isteni kegyelemben vetett reménység veszi át: „felindult szegénynek jobb reménységre az szíve, és egy kicsinnyé szívébe az nagy rémülés megenyhezik ez reménység miatt.”⁴⁴ Az újabb elutasítás (miszerint a megváltás csak a zsidóknak szól) újabb erőteljes metaforákat eredményez: „Bezzeg röttenetes szók és tüzes nyilak voltak ezek, ily megsebesedett és keseredett asszonyi állatba.”⁴⁵

Fontos megjegyezni, hogy ez a Bornemisza-beszéd helyet kapott a *Foliopostillában* is, ahol hasonlóan intenzív képek részletezik mind az ördögtől megszállt gyermek, mind az anya fájdalmát:

Midőn az szegény asszony látná az ő gyermekén és szülöttén az ördögnek kemény kínzását, faggatását, tajtékos túrását, hallaná annak sikoltását és látná fertengését, mely nehéz, iszonyú, röttenetes volt ez őneki, édesanyának, senki meg nem mondhatja. Sőt bár csak idegen nézne is, midőn az ördög valakit valóba kínoz, oh ki iszonyú, kinek kínzása nemcsak testi fájdalom, hanem lélek szerint való gyötördelem is, Istenben való kételkedés, és örök kárhozattal való rettegetés.⁴⁶

A leírásból kitűnik a különféle érzékszervekre gyakorolt hatás, valamint a fokozás alakzata, hiszen a testi szenvedés képei eltörpülnek amellet, amilyen gyötrelmekkel az elkárhozás fenyeget. Ezek az enargetikus leírások egybecsengenek Quintilianus definíciójával, miszerint az *enargeia* ahelyett, hogy beszámolna az eseményekről, történésükben ragadja meg azokat, még hozzá a részletekre fókuszálva. Bornemisza evangéliummagyarázatára ráillik ez a meghatározás, hiszen nem elégszik meg a textussal járó argumentum kifejtésével (miszerint a kísértésekben állhatatosnak kell lenni, Isten ugyanis nem késik a segítséggel, csak próbára tesz). Ehelyett aprólékosan elemzi az igehelyet, jelenetekre bontva dramatizálja az eseménysort, továbbá nem mulaszt el kiszólni a prédikáció hallgatóságához, megindítva lelküket a fent ismertetett retorika segítségével.

43 Uo., 409r.

44 Uo.

45 Uo., 410r.

46 *Foliopostilla*, 157r.

Fontos leszögezni, hogy ez az affektív retorika nem feltétlenül magától értendő jelenség a korszak prédikációiban. Kulcsár György (?–1577) alsólendvai lelkes 1574-es *Postillájának* második böjti vasárnapra írt beszédében nem talál ni a Bornemiszáéhoz hasonló enargetikus leírásokat. A prédikáció pusztán a locus szotériológiai mondanivalóját összegzi, miszerint az állhatatos hit a kísértésekben követendő magatartás, továbbá, hogy a hit az üdvösség egyetlen eszköze. Ezzel szemben a katolikus Telegdi Miklós (1535–1586) affektusokat alkalmazva írja le a pogány asszony evangéliumi jelenetét. Már az interpretáció elején kiegészíti a textusból eredő elvont teológiai tanulságokat a könyörgés indulatának megidézésével: „Ezenképpen szükség, hogy indétson minket is az ájtatos könyörgésre és imádságra az szükség, és az nagy nyomorúságok, melyek ugyan elburétnak minket.”⁴⁷ Következtesen érvel amellet, hogy a perikópa szövege útmutatás a keresztény affektusok elsajátításához, mi több, a kánaáni asszony kiáltását egy helyen az imával azonosítja: „De mit kiált az nyomorult asszonyember? *Könyörülj, úgymond, énrajtam uram, Dávidnak fia.* Szép imádság, kit szükség minden kereszténynek megtanulni, eszokban tartani és gyakorta elmondani.”⁴⁸ Telegdi sokszor él az *apostrophé* alakzatával: nem mulasztja el megszólítani hallgatóságát, buzdítja őket, hogy kövessék a példázatban szereplő asszony magatartását („Teneked is azért, mikor imádkozol, jusson eszedbe”; „Te is úgy cselekedjél”). Dávidot idézve biztat mindenkit a bűnbánati könyörgésre, majd egy képpel is kiegészíti mondandóját:

Kövesd atyámfia keresztýn az koldusokat, kik mikoron alamosnát kérnek, foltos és roncsos ruhájokat, ondok sebeket és fekélyeket mutogatják, hogy inkább könyörüljenek rajtok az emberek. Teneked is azt kell miélned, condorás köntösödöt és méztelenségedet, azaz, minden jótul és az igazságtul való megfosztatásodat, annak fölötté az te bűneidnek dohos sebeit kell fitogatnod, és kérnéd az Istennek fiát, hogy az ű igazságával megruházzon tégedet és az ű sebeivel orvosolja meg az te sebeidet.⁴⁹

A koldus-hasonlat a bűnbánat során tanúsítandó magatartás érzékeltes képe, mely vizualitását tekintve a jezsuita meditáció érzékszerveket megragadni képes imaginációjától sem idegen.

47 TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknak, mellyeket vasarnapokon és egyéb innepeken esztendoe által az anyaszentegyhazba oluasni es predicalni szoktanac, magyarázattyanac elseo resze* (Bécs: Apffl Mihaly, 1577), 384.

48 Uo., 385.

49 Uo., 386–387.

Befejezésképp egy Bornemisza-leírást idézek, méghozzá a *Foliopostilla* huszonegyedik úrnapi prédikációját, melynek textusa a halott kislány feltámasztásának csodáját beszéli el. A vizsgált szövegrész Mt 9,24 alapján értelmezi Jézus azon szavait, miszerint a gyermek csupán alszik, de nem halt meg. Bornemisza egy ellentétezen alapuló szerkezetre építi fel mondanivalóját a halál szörnyűségéről, mely látszólag ellentmond az elmúlás álom-természetének, annak a vigasztalásnak, ami Jézus beszédéből következik. Bornemisza tézise, hogy a megváltás és feltámadás reményétől megfosztva a halál „igen és felötte igen szörnyű és röttenetes dolog”. A dialektikus magyarázat a halál definícióját, annak tulajdonságait, test és lélek szoros kapcsolatát és a szétválasztással járó fájdalom részletes bemutatását öleli fel. A lélek szerinti halál (kárhózat) után a testi halál megrendítő képei következnek: „Mert mihent kiszakad az lélek az testből, ottan meg kezd bűzhödni, és senki nem kívánhat vele lenni, akármely jeles barátja is, sőt édes szülei is.”⁵⁰ A végül porrá hamvadó test látványát érzékletesen részletező képek egy katalógus-szerű példatárba torkollnak:

azmint az igen régi atyáinknak még az tetemek is immár mind elromolván, földé változtak: Ádámé, Noéé, Sémé, Ábrahámé, Dávidé, Salomoné, Sámsoné, Herculesé, Alexanderé, Iulius Császáré, Attiláé, István és Mathias Királyé, és azoknak idejekben, azkik éltek ez világ szerte.⁵¹

A felsorolás nagyban hasonlít az *ubi sunt*-formulára, mely több prédikációban is hatásos amplifikációs alakzatnak bizonyul.⁵² Bár az összehasonlítás az imént idézett sorok esetében nem feltétlenül állja meg a helyét (hiányzik a „hol vannak”, „hova tűntek” szófordulat), a formula szándéka, vagyis az elmúlás egyetemességére való figyelmeztetés érzékelhető. Az erasmusi dolgok bősége ebben a példatárban nyilvánul meg, míg az *enargeia* a bomló test részletes és affektív leírásában.

50 *Foliopostilla*, 689v.

51 Uo.

52 A formula történetéről alapos áttekintést ad: LUKÁCSY Sándor, „Ubi sunt: Egy formula rövid életrajza”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 217–241. Lukácsy Bornemisza-beszédekből is idéz *ubi sunt* formulákat: Uo., 228–229.

Összegzés

Ki lehet jelenteni, hogy a Bornemisza-beszédekben nem csupán az indulatok keletkezésének teológiai vonatkozásai játszanak fontos szerepet, hanem azok retorikai megalapozottsága is, prédikációi ily módon sokat merítenek az affektusretorikákból. Az indulatokról való megjegyzései beilleszthetők a Szent Ágoston- és Melanchthon-féle hagyományba, *enargeia*-alkalmazásában pedig a quintilianusi retorika és a lutheri írásértelmezés egyaránt tükröződik. A kutatás folytatásaként mindenképp érdemes a kortárs postillák beszédeinek hasonló szempontú vizsgálata, már csak azért is, mert ez az affektív retorika (mint egy utalás erejéig kiderült) nem mindig magától értetődő. Egy újabb kutatási irányt kínálhat fel a hosszú reformáció koncepciója, mely túl azon, hogy a hosszabb időtartam révén nem veszi szigorúan az évszázadok közötti határokat, lehetőséget biztosít például a felekezetek közötti kapcsolatok és tudásáramlás feltérképezésére is. Mint az a dolgozatból kiderült, az affektusok mind a protestáns, mind pedig a katolikus prédikációirodalomban jelentős szerepet játszanak, de az sem példa nélküli, hogy a retorikai tudásra vonatkozó források felekezetre való tekintet nélkül, mindkét fél könyvtárában felbukkannak (Telegdi Miklós könyvei között ott voltak például a reformátorok – mint Melanchthon, Luther vagy Johannes Brenz – írásai). Szintén a hosszú reformáció módszertanához igazodna egy olyan vizsgálat, mely egészen a 17. század végéig kísérné figyelemmel a postilla-kötetek affektusretorikai vonatkozásainak alakulását. Ez a perspektíva azonban már jóval meghaladja a jelenlegi kutatás kereteit. Jelen munka célkitűzése az volt, hogy új észrevételekkel járjon hozzá a Bornemisza-recepcióhoz, ráirányítva a figyelmet a prédikációs-kötetek és a kortárs retorikák szorosabban nem vizsgált kapcsolatára. A dolgozat legfontosabb felismerése, hogy Bornemisza retorikája leírható az *enargeia*-alakzat tudatos használatával. A megindítás retorikája tehát nem csupán énekeskönyvben, hanem postilla-köteteiben is megfigyelhető.

A jogi szaknyelv mint a kulturális transzfer eszköze: a *bond* kifejezés magyar fordítása *A velencei kalmárban*

Kontextus és módszer

Jelen tanulmány* egyik célja, hogy Shakespeare *Velencei kalmárjának* műfordítását mint kulturális transzferfolyamatot mutassa be, továbbá hogy az azzal elválaszthatatlanul együtt járó közvetítői folyamat egyes lényeges jellegzetességeire rávilágítson. A Shakespeare-mű keletkezési időpontja (1596) a „hosszú reformáció” (1500–1800) korszakára tehető, de a *Kalmár* a pusztán kronológiai kapcsolaton túl témájában is illeszkedik e történelmi korszakalakzat komplex folyamataihoz.¹ A „hosszú reformáció” fogalma ugyanis „az átalakuló államformák és egyházak teológiai és politikai konfliktusainak és kompromisszumainak a folyamataira, illetve a vallásos perzekúció történeti reprezentációira [világít rá]”.² A többfelekezeti társadalom és kultúra artikulálódása,³ valamint a vallási üldözés alapvetően meghatározó élménye⁴ a szerző témaválasztását és a mű közönség általi értelmezését is lényegesen befolyásolhatta. A darab több vallás egymás mellett élésének reális lehetőségeit, a vallási különbözőségeken alapuló konfliktusokat, üldöztetést és kirekesztést is érinti, a különböző vallásokat mint értelmező közösségeket mutatja be. És bár a mű e témákat a zsidó–keresztény vallások relációjában tárgyalja, a problémákat a korabeli – lényegében keresztény – közönség már

* Köszönöm dr. Gellért Marcellnek, dr. Kardos Orsolyának és dr. Nádasy Ádámnak a tanulmány megírásához nyújtott segítségét.

1 A „hosszú reformáció” fogalmához lásd TÓTH Zsombor, „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800) (Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 719–739.

2 Uo., 722.

3 Uo., 723.

4 Uo.

a felekezeti sokszínűség élményének birtokában tudta befogadni, és pontos tudatában volt annak is, hogy a vallási közösséghez tartozás mennyire lényegi eleme az önmeghatározásnak. E tekintetben fontos korabeli élményanyagot jelentett a nem tolerált vallások követőinek a jog eszközeivel való üldözése.⁵ Emellett maga a kora újkori angol drámai hagyomány, amelynek *A velencei kalmár* is részét képezi, egyformán gyökerezik a reformáció előtti és utáni vallási rítusokban: egyfelől a térben, fizikai jelenlétben, az érzékek útján közvetítő, latin nyelvű, és ezáltal „nézett” katolikus liturgiában, másfelől a már az anyanyelven való hozzáférést biztosító, a „szó hatalmán” alapuló, a verbális közvetítést és értelmezést középpontba állító protestáns hagyományban.⁶ E vallási kettősséghez társul még a darab témája szerint a judaizmus. Az pedig, hogy a Biblia-fordításokkal „lehetővé vált a keresztény vallás alapjainak tanulmányozása az anyanyelven”⁷ nemcsak azt jelentette, hogy „[a]z elsődleges forráshoz való hozzáférés által gerjesztett élénk teológiai latolgatás erősen hatott a lelkeségre, (...) [hanem az] *az alapos olvasást, a nyelvi finomságok iránti fogékonyságot is elősegítette*” [kiemelés tőlem – P. N.].⁸

A tanulmány alapjául szolgáló vizsgálat módszere többértű. A darab társadalmi-kulturális kontextusának feltárását és az eredeti mű egyfajta kordokumentumként való értékelését elsősorban a történeti beállítottságú megközelítés teszi lehetővé. Másodsorban ugyanilyen létjogosultsága van a hermeneutikai vizsgálódásnak is, amelynek jegyében a darab lehetséges értelmezési síkjait egy olyan kulcsfogalom értelmezésén keresztül kívánom feltárni, amely egy jogtörténeti szempont alkalmazását és a mű jogi olvasását teszi szükségessé, a műre pedig mint jogtörténeti forrásra tekint. Harmadsorban a konkrét műfordításokat a „kulturális fordulat” (*cultural turn*), azon belül pedig a „fordítási fordulat” (*translational turn*) szellemében értelmezem. Vizsgálatom kiindulópontja maga a fordítás, amely már önmagában is különösen alkalmas a kulturális különbsé-

5 Lásd például Stephen GREENBLATT, „The Great Fear”, in Stephen GREENBLATT, *Will in the World. How Shakespeare became Shakespeare* (London, New York: W.W. Norton Company, 2004), 87–117.

6 Ezen összegző megállapítás Dr. Gellért Marcelltól, az ELTE BTK anglisztika tanszékének docensétől származik. A reformációhoz kötődő „szóbeliséggel” kapcsolatban elsősorban a „sola Scriptura” elve említendő, amely szerint a Biblia Isten hiteles szava, és – az anyanyelven is elérhető, ezáltal érthető – Szentírás a hit forrása, amelyhez nem szükséges az egyház, illetve a klérus közvetítő, értelmező szerepe. Vö. „Luther (...) [s]zámára a kinyilatkoztatott Isten igéje az egyedüli valóság...”, in FABINY Tibor, „Teológia és irodalomtudomány”, *Lelkipásztor* 7–8 (2000): 271–274, 271. A „látás” és a „hallás”, mint a katolikus és a református „közvetítési módok” szembenállását részletesen tárgyalja FABINY Tibor, „Catholic Eyes and Protestant Ears. The Conflict of Visuality and Aurality in a Hermeneutical Perspective” *Papers in English and American Studies* VII (1996): 39–49.

7 Frank KERMODE, *Shakespeare kora*, ford. N. Kiss Zsuzsa (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2006), 45.

8 Uo., 45–46.

gek feltárására. A fordítási transzfer szükségszerű előfeltétele egy értelmezési folyamat, amelynek több jellegzetessége is megmutatkozik a darab eredeti szövegének egyik kulcsszava, a *bond* magyarra fordításának vizsgálata során. A szövegfordításon túlmenően – a vizsgálat fókuszának tágításával – a műfordításokat a kultúrák közötti közvetítés eszközeiként is értékelem. Ennek során az angol–magyar, a kora újkori–modern, illetve jelenkori, valamint a jogi–nem jogi bináris kulturális viszonyokat érintem. Igyekszem továbbá egyes, lényegesnek ítélt szaknyelvi és irodalmi nyelvi (mint további kulturális kettősséggel kapcsolatos) sajátosságokra is rávilágítani. E tekintetben hangsúlyt kap az interdiszciplinaritás és a lehetséges kontaktzónák feltárása.⁹

Az angol bond szó központi jelentősége

Shakespeare *Velencei kalmárja* (1596) már önmagában is a kultúrák, szubkultúrák – társadalmi csoportok, nemzetek, vallások, nemek, generációk – találkozásairól, a Másik megismeréséről szól. A darabnak ugyanakkor központi témája az értelmezés, azon belül is a jogi értelmezés. A szereplők számára létfontosságú, hogy megfelelően tudják értelmezni maguk körül a különböző jeleket, boldogulásuk ugyanis azon múlik, hogy képesek-e erre. A darab egyik cselekményszálában, amelynek középpontjában a házasság áll, például a lánykérők egy vers és egy aranyból, ezüsből, illetve ólomból készült ládika – klasszikus hermeneutikai jelkép – megfelelő kiválasztásával nyerhetik el a menyasszony kezét.¹⁰ A jogi cselekményszálon belül pedig a darab egészének is dramaturgiai csúcspontja egy szerződés, azaz egy jogi szöveg értelmezése. A nemzetközi kereskedelmi- és pénzügyi központ szerepét betöltő Velencében a zsidó uzsorás, Shylock és Antonio, a velencei kereskedő között megkötött szerződés tárgya, a „zálog” (angolul, és ahogy a későbbiekben gyakran hivatkozni fogok rá: a *bond*) nemcsak a darab dramaturgiai kulcseleme, hanem a darab „egyik legfontosabb emblematikus motívuma”.¹¹

9 Doris BACHMANN-MEDICK, „Introduction: The ‘Translational Turn’” *Translation Studies* 2, 1. sz. (2009): 2–16, DOI: 10.1080/14781700802496118, hozzáférés: 2020.12.21.

10 Vö. Richard E. PALMER, „Hermeneuein-hermeneia’ – ókori szavak használatának mai jelentősége”, in *A hermeneutika elmélete. Első rész. Ikonológia és Műértelmezés* 3., vál. és szerk. FABINY Tibor (Szeged: JATE, 1987), 73. idézi KÁLLAY Géza, „A ládika, a gyűrű és a zálog: a jelentés értelmei *A velencei kalmárban*”, in KÁLLAY Géza, *Nem pusztá tett*, 139–170 (Budapest: Liget, 1999), 146.

11 FABINY Tibor, „Élet és halál kötél tánca *A velencei kalmárban*”, in *Élet és halál Shakespeare életművében, 400 éves jubileum*, szerk. ALMÁSI Zsolt, FABINY Tibor és PIKLI Natália, 109–126 (Budapest: Reciti, 2017), 111.

Emellett, a ládikákhoz hasonlóan, hermeneutikai jelkép és személyes szemantikai stratégia, a Másikkal való azonosulás stratégiája is.¹²

Úgy vélem tehát, hogy e tanulmányban a *bond* szó középpontba állítása, fordításának alaposabb vizsgálata korántsem tekinthető önkényesnek. E szó központi jelentősége, nagy számú előfordulása, árnyalt, sokrétű jelentése, valamint dramaturgiai kulcspozíciója révén is megmutatkozik. Éppen ezért a „zálog”, vagyis a *bond* jelentésének minél pontosabb meghatározása, további lehetséges jelentésrétegeinek felkutatása a mű egészének értelmezése szempontjából is hasznos és kívánatos.

A *bond* szó jelentése sokrétű: a Cambridge egynyelvű online szótár szerint a mai angolban jelenthet 1. két vagy több embert összefűző szoros köteléket, 2. kötvényt, 3. írásba foglalt jogi ígérvényt, kötelezettségvállalást, 4. óvadékot, 5. kötetst, 6. bilincset, láncot.¹³ Bár a „kötelék” más Shakespeare-darabokban is fontos szerepet játszik, így például a *Tévedések vígjátékában* vagy a *Lear királyban*, Shakespeare összes drámai műve közül a szóban forgó kifejezés *A velencei kalmár* angol eredeti szövegében szerepel a legtöbbször, összesen 43 alkalommal.¹⁴ Jelentése a darabon belül is sokrétű: mint ismeretes, Shylock zsidó kereskedő a *bond* alapján 3000 dukátot ad hitelbe Antonio velencei kereskedőnek, aki nemteljesítés esetén a testéből fél font húst nyújt biztosítékkul, amit Shylock, a hitelező a testéből kimetszhet. A *bond* szó tehát egyrészt a szerződés egészét, szűkebb értelemben a szerződés szerinti biztosítékot, azaz az egy fél font húst, de tágabb, átvitt értelemben az Antonio és Shylock közötti – nem csak szerződéses – köteléket is jelöli.¹⁵

Tekintettel azonban arra, hogy a zsidó uzsorás és a velencei kereskedő között megkötött szerződés elsősorban egy speciális jogintézmény, illetve az azt jelölő jogi terminus, jogászként úgy vélem, mindenekelőtt a *bond*-nak mint jogtörténeti fogalomnak a lényegét szükséges megértenünk. Elsőként ezért jogtörténeti módszerrel közelítem meg a fogalmat. Bár a drámai mű cselekménye fiktív, és mint ilyen, fiktív jogi elemeket is tartalmaz, a *bond* esetében egy történeti, valós jogintézményről van szó: *A velencei kalmár* bemutatásának idejében, az Erzsébet-

12 KÁLLAY, „A ládika...”, 169–170.

13 *Cambridge Dictionary*: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/bond>, hozzáférés: 2020.04.22.

14 Az előfordulások számára az *Open Source Shakespeare* oldalon található angol nyelvű, digitalizált szövegváltozat kulcsszavas keresési eredménye alapján hivatkozom. Szintén e szövegváltozatra hivatkozom az angol szövegből származó idézetek esetében. *Open Source Shakespeare* (George Mason University, 2003–2020), opensource-shakespeare.org, hozzáférés: 2020.11.30.

15 KÁLLAY, „A ládika...”, 168–170. Janet ADELMAN, *Blood Relations: Christian and Jew in the Merchant of Venice* (Chicago: Chicago University Press, 2008).

kori Angliában egy elterjedt szerződés-, illetve okirattípus volt. A *bond* lehetett egyszerű (ún. *simple bond* vagy *single bond*): ekkor a kötelezett egyoldalú írásbeli nyilatkozatban kötelezettséget vállalt egy bizonyos pénzösszegnek (hitel esetében általában a kölcsönadott pénzösszeg többszörösének) a jogosult részére egy adott határidőig történő megfizetésére. A tipikus azonban az ún. *conditional*, vagyis szó szerint „feltételes *bond*” volt, ahol az egyoldalú nyilatkozat – általában egy külön szakaszba foglalva, vagy az okirat hátára rávezetve – kiegészült egy olyan „feltétellel”,¹⁶ amelynek teljesítése esetén a kötelezett mentesült a vállalt összeg megfizetése alól.¹⁷ A korban elterjedt gyakorlat szerint ezért az lett volna életszerű, hogy ha Shylock 3000 dukátot adott kölcsön Antoniónak, akkor Antonio egy ilyen vagy ehhez hasonló szöveggel állít ki *bond*-ot: „Én, Antonio, kötelezettséget vállalok, hogy Shylocknak 6000 dukátot megfizetek. Mentesülök e kötelezettségem alól, ha 2020. október 14. napjáig 3000 dukátot én megfizetek neki.” A *bond*-ra nem kellett pecsét, tanúk aláírása, sőt aláírás sem, mindössze írásba kellett foglalni. A jogérvényesítéshez a jogosultnak elég volt a *bond*-ot felmutatnia.¹⁸ Az alapjogügyletről, kétoldalú, írásba foglalt szerződésről, kölcsönről, kamatról, biztosítékokról szó sem esett. A *bond* lényege éppen az volt, hogy hatékony hitelezővédelmet garantált. Egy nagyon gyakorlatias, eljárásközpontú jogi szemléletet tükrözött, és a felgyorsult gazdasági igényekhez alkalmazkodva az elszaporodó hitelügyletek tömeges bonyolítását tette lehetővé. A gyors és hatékony hitelezői érdekvédelem lehetővé tevő *bond* azonban az adós szempontjából kegyetlen, kíméletlen eszköznek tűnhetett, és egy érvényesített *bond* teljes egzisztenciákat tudott romba dönteni. Az ehhez hasonló kiszolgáltatottságot Shakespeare maga is megtapasztalta, amikor apjának, John Shakespeare kesztyűkészítő mesternek elhibázott – barátjának nyújtott, de soha meg nem térülő – kölcsöne a teljes létbizonytalanságba sodorta a családot.¹⁹ Azonban a Shakespeare-család esete nem volt egyedinek mondható: a *bond*-ok, vagy *band*-ek általánosan ismert, széles kör-

16 A magyar polgári jogban a feltétel egy objektív, a szerződő felek akaratától, magatartásától független eseményt jelent, tehát a magyar jogi fogalmak alapján itt nem „feltételtől”, hanem – felfogástól függően – inkább egyfajta kimentésről, vagy alternatív kötelezettségvállalásról van szó.

17 Alfred William Brian SIMPSON, „The Penal Bond with Conditional Defeasance”, in Alfred William Brian SIMPSON, *Legal Theory and Legal History: Essays on the Common Law*, 111–142 (London–Ronceverte: Hambledon Press, 1987), 115.

18 William O. SCOTT, „Conditional Bonds, Forfeitures, and Vows in *The Merchant of Venice*”, *English Literary Renaissance*, 3 (2004): 286–305, 288.

19 THE SHAKESPEARE BIRTHPLACE TRUST, „The Life of Shakespeare.” A Digital Video-Ex Production, 2002, 6’6”. Vö. GREENBLATT, *Will in the World...*, 79.

ben használt jogi eszközök voltak,²⁰ azok jó és rossz oldalát – vagyis hitelezői oldalról hatékonyságukat, adósi oldalról kérlelhetetlen fenyegetésüket – megannyi Erzsébet-kori angol férfi és nő testközelből ismerhette. A jogtörténeti módszer tehát szükségképpen át is vezet minket a vizsgált irodalmi mű történeti-kulturális kontextusának mélyebb feltárásához, vagyis egy újhistorista szemléletű megközelítéshez. Mi mondható el a *bond*-dal kapcsolatos tágabb társadalmi kontextusról? A korszak egyik ismert kutatója, Tim Stretton az Erzsébet-kori Angliában a különböző kötelezvények, tartozáselismerő nyilatkozatok, adóslevelek és más, „pecséttel ellátott okiratok” (*other written instruments under seal*) igen jelentős térnyeréséről számol be.²¹ Maxine MacKay szerint a késő 16. századi Angliában szinte nem volt olyan felnőtt ember, akinek ne lett volna folyamatban lévő pere, vagy éppen ne készült volna pereskedni.²² A darab színházi bemutatásának idején 1596-ban Anglia már több évtizede úgynevezett nagy „jogi korszakát” élte, amelyben a jog alapvetően meghatározó társadalmi tényezővé vált. Ezt az is bizonyítja, hogy maguknak a kötelmekkel kapcsolatos jogvitáknak a száma is robbanásszerűen megnőtt ebben az időben: az 1588-ban, Angliában és Walesben folyamatban lévő több mint egymillió polgári per 90%-a pénzkölcsönrel volt kapcsolatos.²³ Shakespeare tehát egy széles körben is jól ismert korabeli jogintézményt emel be a darabjába, ezzel pedig egy, a korabeli közéletet meghatározó, aktuális témához nyúlt. Valószínűleg az sem elhanyagolható szempont, hogy a tematikán túl a *bond*-ok egy olyan közös – és nem melleleg bizonyára többnyire negatív – élményanyagot jelentettek a színházba járó közönség számára, amelyre a szerző is építhetett. A színház tehát ebben a vetületben egy speciális, a korabeli jogi és nem jogi, illetve a jogi és a populáris kultúrák kontaktzónájaként is értelmezhető. E kultúrák színházon belüli átjárhatóságáról pedig a drámán belül a *bond* jogintézményének hangsúlyos tematikus megjelenítése is tanúskodik.

20 Tim STRETTON, „Conditional promises and Legal Instruments in *The Merchant of Venice*”, in *Taking Exception to the Law: Materialising Injustice in Early Modern English Literature*, eds. Donald BEECHER, Travis DE COOK, Andrew WALLACE and Grant WILLIAMS, 71–99 (Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2015).

21 Uo., 73.

22 Maxine MACKAY, „*The Merchant of Venice*: A Reflection of the Early Conflict Between Courts of Law and Courts of Equity” *Shakespeare Quarterly* 15, 4. sz. (1964): 371–375, 371.

23 STRETTON, „Conditional promises...”, 74.

A bond mint terminus a magyar műfordításokban

A „*bond*” mint sajátos jogintézmény lényegének megismerését, pontosabb jogi jelentésének feltérképezését követően a magyar nyelvű befogadók számára érdekes lehet megvizsgálni azt is, hogy az angol eredetiben szereplő szó hogyan tükröződik a magyar nyelvű műfordításokban, műfordítóink vajon hogyan, milyen megfelelőekkel, illetve – akár egy fordításon belül is – hányféleképpen, mennyire következetesen fordítják azt a kifejezést, amely a darabnak „húsba vágóan” lényeges eleme. Célszerűnek tűnik tehát a darab magyar fordításainak egy-egy megoldását e szóra fókuszálva jogi-terminológiai szempontból bemutatni. A célnyelvi kifejezések összehasonlítása révén lehetségessé válhat a *bond* eredeti jelentéséhez képest a fordítás – mint kulturális transzferfolyamat – során végbemennő bizonyos jelentésmódosulások számba vétele, akár az eredeti szöveg és annak magyar fordítása, akár a különböző magyar fordítások relációjában. A magyar műfordítások jogi szaknyelvi elemzése szükségképpen felvet bizonyos kérdéseket: átjárható-e a fordítás során a jogi és a nem jogi kultúra közötti határ? Hogyan rendezhető a jogi és a nem jogi, azaz az irodalmi, esztétikai szempontok esetleges konfliktusa, illetve az említett szempontok milyen kölcsönhatásban állhatnak egymással? A *bond* magyar fordításait ezúttal – tudatosan – kizárólag a jogi szaknyelvi szempontra koncentrálni vizsgálom. Ezt a módszert két jogos kritika is érheti. Egyrészt az, hogy a műfordítás (mint a fordítási tevékenység általában) egy rendkívül komplex folyamat, amely a műfordító folyamatos mérlegelését, választását teszi szükségessé, amelyben az egyik szempont végül szükségképpen háttérbe szoríthatja a többi. Amikor tehát jelen esetben egy-egy műfordítás vizsgálatánál kiragadom a jogi szaknyelvi szempontot, háttérbe szorítok minden más, legalább annyira lényeges szempontot, amelyet a műfordító alkotómunkája során figyelembe vett. Ebben a komplex folyamatban természetesen a műfordító szubjektumának is jelentősége van, az önálló alkotómunka eredményeképpen pedig új és eredeti mű jön létre.²⁴ Másrészt, mivel az általam választott jogi szempont a művészethez, az irodalmi és fordítói tevékenységhez képest akár külső, ha úgy tetszik, idegen szempontnak is tekinthető, megalapozott lehet az az érv, amely szerint a műfordításokat erőltetett és félrevezető egy ilyen külső szempont alap-

24 Ettől eltérően ugyanakkor létezik egy olyan felfogás is, amely a műfordítót „láthatatlannak” tekinti, az író, vagyis az eredeti nyelven létrejött mű szerzőjének primátusát hirdeti. Lásd KLAUDY Kinga, „Empirikus kutatások a fordító láthatatlanságáról”, in *Az alkalmazott nyelvészet regionális szerepe. A XXI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Szombathely. 2011. augusztus 29–31*, szerk. HORVÁTHNÉ MOLNÁR Katalin és Antonio Donato SCIACOVELLI, 137–143 (Budapest – Szombathely – Sopron: MANYE–NYME, 2012), 137.

ján értékelni. Fontosnak tartom ezért hangsúlyozni, hogy elemzésem nem a szó hagyományos értelmében vett műfordításkritika. Célom elsősorban az, hogy egy vitathatatlanul jogi tárgyú irodalmi szöveg központi kifejezésének jogi szaknyelvi vizsgálatát végezzem el úgy, hogy tudatosan csak a jogi-terminológiai szempont-ra szorítkozom és ezáltal a jogi jelentés átültethetősége, és a jogi jelentés esetleges módosulása kerülhessen fókuszba. Egy ilyen irányultságú elemzés reményeim szerint elősegítheti a vizsgált irodalmi mű jobb megértését, a további lehetséges olvasatok számbavételét. Módszerem a következő volt: *A velencei kalmár* digitalizált szövegében rákerestem a *bond* szó valamennyi előfordulására,²⁵ és az egyes műfordításokban kikerestem annak fordításait. A következő magyar műfordítók fordításait vettem egybe egymással, illetve az eredeti angol szöveggel: Ács Zsigmond,²⁶ Radó Antal,²⁷ Vas István,²⁸ Hajnal Anna,²⁹ Szabó Stein Imre³⁰ és Nádasdy Ádám.³¹ A korpuszt tehát egyfelől az angol szövegben használt *bond* kifejezés előfordulásai, másfelől az angol *bond*-nak a hat magyar műfordításban egyenként előforduló megfelelői alkották. Mivel álláspontom szerint az is lényeges, hogy a kifejezés kiemelkedően gyakran ismétlődik az angol eredeti szövegben, azt is jeleztem, ha a magyarban – bármilyen okból, akár névmás használata, illetve ellipsis miatt – hiányzik a kifejezés fordítása.

Ács Zsigmond *bond* fordításai: *kezes, kötés, alku, kötlevel, kötírat, kötelezvény, váltó, kötvény, levél*, megközelítőleg egyenlő arányban fordulnak elő. Kétszer hiányzik a fordítása.

Radó Antal *bond* fordításai: *kezeslevél, jót áll, pénz, írás, váltó*, amely utóbbi kifejezés huszonkétszer szerepel, továbbá még háromszor szerepel azonos szótó a „*váltsd bé az írást*” kifejezésben (3.3. 1720). Kétszer hiányzik a *bond* fordítása.

25 Az angol szöveg vizsgálatához az *Open Source Shakespeare* oldalán (14.j.) található digitalizált szöveg kulcsszavas keresését használtam. A darabból származó idézetek helyének megjelölésére e digitalizált angol szöveg hivatkozásait használtam.

26 William SHAKESPEARE, „A velencei kalmár”, ford. ÁCS Zsigmond, in SHAKESPEARE, *Színművei*, bev., jegyz. CSIKY Gergely (Budapest: RÁTH Mór, 1886), elektronikus kiadás: <https://mek.oszk.hu/04500/04571/html/magyar.htm>, hozzáférés: 2020.11.30.

27 William SHAKESPEARE, „A velencei kalmár”, ford. RADÓ Antal, in SHAKESPEARE, *Remekiei*, 2. köt., Remekírók képes könyvtára, 1–89 (Budapest: Lampel, 1903).

28 William SHAKESPEARE, „A velencei kalmár” ford. VAS István, in William SHAKESPEARE, *Összes drámái*, Színművek IV., 5–102 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1988).

29 William SHAKESPEARE, „A velencei kalmár” ford. HAJNAL Anna, in HAJNAL Anna, *Kölcsönkenyér (válogatott műfordítások)*, 295–426 (Budapest: Magvető, 1968).

30 William SHAKESPEARE, „A velencei kalmár”, ford. SZABÓ STEIN Imre, in SZABÓ STEIN Imre, *Benn a pokol: Erzsébet-kori tragédiák*, 223–343 (Budapest: Ulpius-ház, 2010).

31 William SHAKESPEARE, „A velencei kalmár”, ford. NÁDASDY Ádám, in SHAKESPEARE, *Drámák. Nádasdy Ádám fordításai*. 3. köt., 15–134 (Budapest: Magvető, 2018).

Vas István *bond* fordításai: *kezesség, kötés, feltétel, kötés, tartozom, záloglevél, kötvény, irás, zálog*, amely utóbbi kifejezés huszonegyszer szerepel. Egyszer hiányzik a *bond* fordítása.

Hajnal Anna *bond* fordításai: *kezes, váltó, pénzüsszeg, alku, kötés, kötlevel, papiros, papiros, kötelezvény, kikötöttem/behajtom, jog, irás, irás*. Hajnal Anna a *bond*-ot tizenegy alkalommal – azaz az angol előfordulásoknak nagyjából egy-negyedében – külön kifejezéssel nem is fordítja, hanem különböző körülírásokkal váltja ki, mint például „behajtom”, „betű szerint”, vagy „kikötött”. Érdekes, hogy olykor „valódi” fordítási hiány is akad: bár az angolban a kifejezés egy soron belül kétszer szerepel, a magyarban csak egyszer vette figyelembe a műfordító – minden bizonnyal stilisztikai okokból –, és sem névmással, sem körülírással stb. nem utal rá: „*I'll have my bond; speak not against my bond: (...)*” (3.3.1712) – „*Kikötöttem – behajtom. Kár a szóért.*”³²

Szabó Stein Imre *bond* fordításai: *köthetünk, kezesség, aláírom, papír, kössünk üzletet, kötés, zálog, záloglevél, szerződés, leírtak, hajtsd be hát a tartozást*. Hat-szor hiányzik a *bond* fordítása.

Nádasdy Ádám *bond* fordításai: *kezesség, okmány, lejárát, tartozás, „mindent elfogadok”, megpecsételni, jár (a késedelmi díj), ügy, behajtom, betartjuk, összeget elfogadom, díj és szerződés*, amely utóbbi kifejezés huszonegyszer szerepel. Háromszor névmás (például *ezt, ilyen*) helyettesíti a kifejezést.

A terjedelmi korlátokhoz igazodva, e helyütt e sokszínű műfordítói magyar szókészlet három, alábbiakban felsorolt jellemzőjének részletesebb vizsgálata révén szeretnék a jogi és nem jogi fordítás néhány összefüggésére rámutatni.

Jogi terminus helyett kulturális ekvivalencia

Nem kétséges, hogy az angol *bond* kifejezés a darabban leggyakrabban, illetve elsődleges értelemben egy okirattípusra, illetve a benne foglalt kötelezettségvállalásra utal. Ennélfogva tehát a már ismertetett jogintézményt jelöli, vagyis logikus – a szakfordítás normái alapján pedig kötelező – lenne jogi *terminus technicus*-szal

32 *A velencei kalmár* magyar fordítása kapcsán Hajnal Anna egyes műfordítói megoldásait elemzi egyik tanulmányában Szele Bálint, vizsgálódásai azonban a *bond* fordításának kérdését nem érintik. Lásd SZELE Bálint, „Műfordítói eljárások Hajnal Anna *A velencei kalmár*-fordításában”, in *Az interkulturális kommunikáció elmélete és gyakorlata*, szerk. GECSŐ Tamás és SÁRDI Csilla, 203–208 (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2013).

fordítani.³³ Ezzel kapcsolatban többek között a következő kérdésekre kerestem a választ: a műfordítók a jogi kifejezést jogi kifejezéssel fordítják-e, terminusként használják-e? Hogyan lehet átültetni az adott mű kapcsán a szóban forgó jogi kifejezést, és amennyiben egyáltalán lehetséges – a műfordítás szövegét alapul véve – vajon ezt a műfordító is célul tűzte-e ki? Melyik magyar jogi kifejezés lehetne megfelelő fordítás egy mai magyar kontextusban?

Először is utalni kell arra a nyilvánvaló tényre, hogy a műfordítók a művet nem szakszöveggként fordítják, tehát ebben az esetben az irodalmi szövegben a jogi szakkifejezés, mind a dráma irodalmi nyelvezetéhez, mind pedig a drámai valóság köznyelvi kontextusához képest idegennek tekinthető. A magyar műfordítások vizsgált szókészlete arról tanúskodik, hogy a műfordítók a kifejezést nem egyetlen *terminus technicus*-ra korlátozva fordították. Természetesen – ahogyan ezt korábban is említettem, és a későbbiekben is utalok rá – ez nem is lehet feltétlen elvárás. Eugen Wüster alapján a terminológia alapvetése, hogy a terminus egy definícióval meghatározott adott fogalom jelölésére használt megnevezés.³⁴ A logika szabályai alapján a szaknyelven belül az adott szakmai fogalomnak és a jelölésére használt terminusnak egy az egyben megfeleltethetőnek kell lennie egymással. Erről az egy az egyben való megfeleltethetőségről, kizárólagosságról, illetve szakszerűségről a magyar műfordítások esetén nem beszélhetünk. Bár bizonyos jogi szakkifejezések használatának előtérbe kerülése (Radó Antal – *váltó*; Vas István – *zálog*; Nádasdy Ádám – *szerződés*) megfigyelhető, egyik műfordítás sem használ kizárólagosan jogi kifejezéseket a *bond* fordítására, és a használt jogi kifejezések közül is többféle megoldással operálnak a szerzők egy-egy műfordításon belül is (pl. Ács Zsigmond – *kezes, váltó, kötvény*; Hajnal Anna – *kezes, váltó, kötelezvény*; Szabó Stein Imre – *kezesség, zálog, záloglevél, szerződés*). Kijelenthető tehát, hogy a magyar műfordítások a *bond*-ot nem terminusként fordítják, hiszen a szakmai közönség által használt terminusok esetében kulcsfontosságú, hogy – éppen a terminus használata révén – az egyes fogalmak elhatárolhatók legyenek egymástól (vö. lat. *terminus* „határ, határkő, korlát”). Ahogyan Rádai-Kovács Éva terminológus-fordító is hivatkozik rá,

33 HELTAI Pál, „Fordítási normák és fordítási eljárások magyar – angol szakfordításban” *Fordítástudomány* 22, 1. sz. (202): 27–45, 32.

34 Eugen WÜSTER, *Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie* (Bonn: Romanistischer Verlag, 1991), idézi RÁDAI-KOVÁCS Éva, *Az euroterminus avagy az Európai Unió terminológia jellemzői, különös tekintettel az újlatin nyelvekben megjelenő sajátosságokra*, Doktori disszertáció (ELTE BTK: Budapest, 2009), 15.

a szaknyelv meghatározása nem egységes a szakirodalomban. Ha a használat felől közelítünk, akkor a kommunikatív funkciót emeljük ki, és azt mondhatjuk, hogy a szakismeretek közlésére a szakemberek által használt olyan jellegzetes lexikai, morfológiai és szintaktikai nyelvi eszközök összességéről van szó, amelyek megválasztását a szakemberek közötti optimális megértés határozza meg.³⁵

A magyar műfordítások szókészlete e szempontból a jogász számára zavarba ejtően színes: valójában sosem tudjuk meg, pontosan milyen jogintézményről, jogi eszközről, szerződéstípusról van is a darabban szó.

Érdeemes lehet azonban e ponton hivatkozni a szaknyelvek ún. vertikális tagoltságára, amely a szaknyelv absztraktságát, illetve a kommunikáció résztvevőit követi.³⁶ Másképp beszél ugyanis két jogász egymással, és másképp beszél egy jogász egy nem jogással; utóbbi esetben a nyelvi absztrakció foka nagyon alacsony, jellemzője a természetes nyelv használata néhány szakszóval, kötetlen mondatszerkesztéssel.³⁷ E szempontból érdekes ugyanakkor, hogy a kifejezés a 4. felvonás 1. színében, a tárgyalási jeleneten belül sem szerepel azonos fordításban a felsorolt műfordítások egyikében sem, habár a bírósági tárgyalás a darab valóságában is következetességet, jogi szaknyelvi használatot és szabatoságot feltételezne. Hasonlóan hiányzik a terminuskénti fordítás a *penalty*, *condition*, *forfeit*, *surety*, *forfeiture* jogi kifejezések esetében is: Ács Zsigmond például a *penalty*-t is „alku”-nak (4.1.318), a *condition*-t is „kötés”-nek fordítja (1.3. 145). A *forfeiture* (4. 1. 2283 „*Take thy forfeiture*”) Vas Istvánnál „zálog”, Nádasdy Ádámnál „díj”. Megemlítendő ugyanakkor Szabó Stein Imre fordítása, amely annak ismeretéről tanúskodik, hogy a *simple bond* olyan okiratba foglalt kötelezettségvállalás volt, amely nem tartalmazott feltételt. Bár az angol kifejezés szó szerint nem ezt jelenti, Szabó Stein jogi szempontból korrekt módon egy leíró kifejezéssel fordítja azt, és amikor Shylock ennek ellenére a „feltételt” említi, a jelentés megfelelő átültetése érdekében a magyar szövegben Szabó Stein a kontrasztot kifejező „de ... mégis” kötőszavakat használja annak ellenére, hogy az angol eredetiben az „és” kötőszó szerepel:

35 COTSOES, *Recommendations for Terminology Work*, internetes kiadás (Bern: MediaCenter of the Confederation, 2003), 13. http://www.cotsoes.org/sites/default/files/CST_Recommendations_for_Terminology_Work.pdf, hozzáférés: 2020.12.01. idézi: RÁDAI-KOVÁCS, in RÁDAI-KOVÁCS, „Az euroterminus...”, 18.

36 KOVÁCS László, „Szaknyelvkutatás és terminológia”, in *Nyelvészetről mindenkinek*, szerk. BALÁZS Géza, 298–301 (Budapest: Inter Nonprofit Kft., 2011), 298–299. Kovács hivatkozik arra, hogy a szaknyelvek vertikális felosztása Lothar Hoffmann nevéhez köthető.

37 KURTÁN Zsuzsa, *Szakmai nyelvhasználat* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003), 46.

Go with me to a notary, seal me there
 Your **single bond and**, in a merry sport,
 If you repay me not on such a day,
 In such a place, such sum or sums as are
 Express'd in the condition ... (1.3.472–6),

Gyerünk a jegyzőhöz, és írd alá ott
 E **feltétel nélküli kezességet**,
 De tréfából írd be föléje **mégis**
 Hogyha nem fizetnél ekkor meg ekkor,
 Ennyit meg ennyit ...³⁸

A magyar műfordítások felfoghatók alacsonyabb absztrakciós fokú fordításokként, amelyben olykor-olykor feltűnik egy-egy jogi kifejezés, de amelyekben a *bond* jogintézményének pontosabb tipizálása, fogalmi terjedelmének azonosítása nem jelenik meg. Úgy tűnik, a lényeg csupán, hogy „valami jogi dologra” történjen utalás, akár bizonyos jogi terminusok felváltva történő használata, akár olyan általános kifejezés, mint például a „szerződés”, „papíros” vagy „írás” használata révén. Míg azonban a denotatív szaknyelvben kulcsfontosságú, hogy az egyes jogi szaknyelvi fogalmak elhatárolhatók legyenek egymástól, az irodalmi közegben a kifejezések az asszociációs többletjelentések, konnotációk révén működhetnek.³⁹ A célnyelvi megfelelők a kifejezés bizonyos tulajdonságait és a kifejezés által keltett asszociációkat ragadják meg, ezek ekvivalens átültetéséhez pedig elegendőnek tűnnek a már említett fordítói módszerek. Álláspontom szerint a *bond* kifejezésnek ilyen beazonosítható tulajdonsága lehet: a másság, az idegenység, a külső, kényszerítő és fenyegető jelleg, a jogiasság, a merevség, a kíméletlenség, a lelketlenség, a „jogos, de nem igazságos”, nem emberséges, nem méltányos jelleg stb. Ezt különösen érdekes összevetni azon műértelmezésekkel, amelyek szerint Shylock egybeolvad és azonosul a *bond*-dal,⁴⁰ hiszen Shylock – az angol középkori moralitásjátékokból ismert negatív, ördögi figura, *Old Iniquity* vagy *Vice* hagyományán alapuló – alakjának is két meghatározó tulajdonsága az idegenység és – a zsidó uzsorás jogos és végrehajtható követelése révén – a fenyegető jelleg.⁴¹ A műfordító – a terminus használata nélkül is – sikeresen meg tudja te-

38 SZABÓ STEIN, *Benn a pokol...*, 245.

39 A denotáció és konnotáció közötti különbség megfogalmazásához lásd Umberto Eco, *A Theory of Semiotics* (Bloomington: Indiana University Press, 1976), 84–86.

40 KÁLLAY, „A ládika...”, 168–170.

41 FABINY, „Élet és halál...”, 110.

hát teremteni a kifejezések közötti ekvivalenciát. Gondoljunk bele, hogy egy más kontextusban milyen jól festené le az idegenséget és az egzisztenciális fenyegetést mondjuk a „devizahitel” kifejezés.

Terminológiai koherencia helyett jelentésbeli sokszínűség

Egyetlen kizárólagos magyar jogi terminus használatának hiánya szükségképpen eredményezi a terminológiai koherencia hiányát is, hiszen a szaknyelvben ugyanazt a fogalmat ugyanannak a terminusnak kellene jelölnie. E problémával kapcsolatosan a korábbiakhoz hasonló kérdésekre kerestem a választ: egy műfordítás hányféleképpen fordítja a kifejezést? Lehetséges-e magyar fordításként csak egy kifejezést használni? Az adott műfordításban használt kifejezés vagy kifejezések milyen esetleges jelentésekkel gazdagítják a szöveget, vagyis, ha van is *loss in translation*, esetleg beszélhetünk-e *gain in translation*ról is? A jogi terminus kapcsán már szó esett a terminus wüster-i meghatározásáról, amely szerint egy adott fogalmat egy adott terminusnak kell jelölnie. Ugyanakkor két nyelv – esetünkben az angol és magyar nyelv – relációjában is jelentősége van a definíciónak és az ekvivalenciának.⁴² Ahogyan Tamás Dóra Mária írja: „[d]efiníciók segítségével lehet a fogalmak közötti azonosságot, és ezáltal a terminusok közötti ekvivalenciaszintet megállapítani. Az ekvivalencia az ISO-szabvány szerint: »*relation between designations in different languages representing the same concept*« [ISO 860:2007: 2] (...). Ez a definíció ekvivalenciának az azonos fogalmak különböző nyelvű jelölői közötti viszonyt nevezi.”⁴³ Tamás az ekvivalencia más megközelítésére is hivatkozik: „Arntz et al. (2009) az ekvivalenciát a fogalmi azonosság szempontjából határozza meg. (...) Két terminus abban az esetben tekinthető ekvivalensnek, ha minden fogalmi jellemzőjük megegyezik, azaz fogalmi azonosság áll fent.”⁴⁴ Vagyis az ekvivalencia meghatározásai nyomán a fordítónak egy olyan magyar jogi terminust kellene használnia, ami ugyanazt a fogalmat jelöli, amit az angol *bond* kifejezés. A műfordításokban a szóba jöhető kifejezések azonban túl széles palettája szerepel. A fordításbeli koherencia hiányának az lehet az oka, hogy nem határozható meg pontosan a *bond* fogalma. Még akkor is problémába ütközünk, ha definiálás érdekében „[a]z absztrakciós folyamat so-

42 TAMÁS Dóra Mária, *Gazdasági szakszövegek fordításának terminológiai kérdéseiről*, Fordítástudományi értekezések I. (Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar Fordító- és Tolmácsképző Tanszék, 2014), 21.

43 TAMÁS, *Gazdasági szakszövegek...*, 21.

44 ARNTZ, R., PICT, H., MAYER, F. *Einführung in die Terminologiearbeit*, 6. Aufl. (Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 2009), 152, in TAMÁS, *Gazdasági szakszövegek...*, 21.

rán a felesleges részletek elhagyásával, a legjellemzőbb vonások kiemelésével elvonatkoztatunk a vizsgálat szempontjából lényegtelen tulajdonságoktól, és csak a lényeges, kiemelt tulajdonságokat vesszük figyelembe.⁴⁵ Az eredeti angol kifejezés ugyanis nemcsak jogi terminus, hanem egy köznyelvi értelemben is használt kifejezés. A *bond* tehát többjelentésű szó (poliszéma), ahol az azonos hangalakhoz több, egymáshoz kapcsolódó, egymásból következő jelentés kapcsolódik. E szó használata valószínűleg nem véletlen: Shakespeare-re egyébként is jellemző a többjelentésű szavakkal való játék. Ha poliszémaként vizsgáljuk a *bond*-ot, akkor mondhatjuk azt is, hogy túlnyomó többségében a jogintézményre utal a kifejezés, de más, ettől eltérő jelentésekben is szerepel a szövegben. Ugyanakkor néhány esetben mind a jogi, mind az általánosabb értelmű kötelék, kötelezettség jelentéssel is megfelelően működhet a szöveg.⁴⁶

I think I may take his bond. (1.3.337) „azt hiszem, elfogadhatom, hogy ő legyen lekörtve (nekem)” vagy „azt hiszem, elfogadhatom, hogy tartozáselismerő nyilatkozatot tegyen”;

To seal love's bonds new-made (2.6.914) „hogyan megpecsételjék a szerelem új kötelékeit”;

the Jew's bond (2.8.1107) „a zsidó részére tett tartozáselismerő nyilatkozat”, vagyis a birtokos szerkezet az eredeti szövegben a jogosultra utal;

let him look to his bond (3.1.1278) „figyeljen a kötelezettségére”, vagy „figyeljen az általa tett tartozáselismerő nyilatkozatra”, vagyis a birtokos szerkezet az eredeti szövegben a kötelezettre utal;

bid me tear the bond (4.1.2172) „hadd tépjem szét a tartozáselismerő nyilatkozatot”, vagyis a nyilatkozatot megtestesítő okiratot, tehát: a papírt.

Ha a *bond* kifejezéshez nem rendelhető egy pontos fogalmi kör (definíció), az angol kontextus által meghatározott különböző jelentéseket kell a műfordítóknak egyenként alapul vennie. A fordítói műveleteket számba véve azonban a magyar műfordításokban egy jelentés- és szóhasználatbeli dinamizmust látunk a jogi szaknyelv általában vett terminológiai egységével szemben. Fordítói-gyakorla-

45 FÓRIS Ágota, *Hat terminológiai lecke* (Pécs: Lexikográfia Kiadó, 2005), 51. idézi TAMÁS, *Gazdasági szakszövegek...*, 19.

46 Az e szakaszban idézett példák magyar megfelelőit saját fordításomban közlöm.

ti szempontból a probléma éppen az, hogy a *bond* kifejezés kapcsán nem mindig egyértelmű, hogy mikor szerepel a szövegben jogi, és mikor nem jogi értelemben, illetve, hogyan célszerű fordítani, ha többértelmű szóként szerepel. Másképp fogalmazva: nem látszik, hol van a jogi és a nem jogi értelem közötti határ. Ez a fordítási dilemma is utal a darab egyik alapkérdésére, a fogalmi határok feszegetésére, nyelvfilozófiai, hermeneutikai vonatkozásokra, de úgy gondolom, műértelmezés szintjén utalhat az azonosítás, azonosulás, az összeolvadás és elkülönülés kérdéseire. Az összeolvadás és elkülönülés kérdéseire a darabban több más, nem nyelvi motívum is utal: ilyen az apa és lánya (Shylock és Jessica, illetve Portia és apja), a házastársak,⁴⁷ a házastársi vagyonok,⁴⁸ úr és szolga, vagy a szerelmespárok eggyé vagy éppen különválása, a büntetési célú kikeresztelés (elkülönítés vagy befogadás – nézőponttól függően), vagy az egy font hús kimetszése (elkülönítése) mint rituális körülmelés⁴⁹ (amely tulajdonképpen közösségbe olvasztás kimetszéssel). Ahogyan a darabban nem egyértelmű, ki azonosul kivel, kit azonosítunk kivel, az is visszatérő kérdésként merül fel, ki rekeszt ki kit, ki olvaszt be kit, ki asszimilálódik? Lehetséges-e az elhatárolás? Bár öltözékük, testtartásuk stb. biztosan beazonosíthatóvá teszi őket, a Baltazár szerepébe bújt Portia a tárgyalóterembe lépve a következőt kérdezi a peres felektől: „*Ki itt a kalmár és ki a zsidó?*” (4.1.2112).⁵⁰ darab egyik hermeneutikai alaptétele szerint Velencében a merev értelmezéssel szemben csakis a rugalmas és dinamikus értelmezés, a folytonos konvertálás és konvertálhatóság vezethet sikerre, ezt pedig a *bond* értelmezése is alátámasztja. Ha a jelentés pontos tisztázása nem is történhet meg, és a pontos jogi jelentés elvész a fordítás során, több más jelentés és asszociáció előtérbe kerülhet, ami a mű más értelmezési lehetőségeit segíti elő. Erre szeretnék három példát említeni:

47 „A szeme a bűnös,
mert kettévágott varázserejével:
az egyik felem az öné, másik öné...
illetve az enyém, de ha enyém,
az öné is – szóval mind az öné.
Gonosz világ, mely korlátot helyezhet
a birtokos és birtoka közé,
s nem lesz öné, ami öné.” (3.2.1377–1383) Nádasy Ádám fordítása.

48 „Én, és amim van, mindenem, ezennel
a tiéd.” (3.2. 1536–1537) Nádasy Ádám fordítása.

49 James SHAPIRO, „Circumcision and the 'Pound of Flesh'”, in William SHAKESPEARE, *The Merchant of Venice*, ed. Leah S. MARCUS, A Norton Critical Edition, 226–238 (New York–London: W.W. Norton, 2006); ADELMAN, *Blood relations...*, 106.

50 Vas István fordítása, in SHAKESPEARE, *Összes drámái...*, 78.

- a) *So says the bond: doth it not, noble judge?* (4.1.2196)
 Ács Zsigmond: *Azt mondja váltóm; nemde bölcs bíró?*⁵¹
 Szabó Stein Imre: *Így mondja az írás, ugye, bölcs bíró?*⁵²

Szemben a példaként hozott Ács Zsigmond-féle változattal, Szabó Steinnél hiányzik a jogi szakszerűség, cserébe ugyanakkor, az „*Így mondja az írás*” fordulatnak köszönhetően, a zsidók szent törvényére asszociálunk, ez a képzettársítás pedig óhatatlanul a zsidó és a keresztény kultúrák különbözőségére és az ezekből adódó értelmezésbeli különbségekre, konkrétan pedig Shylock különbözőségére irányítja a figyelmet.

- b) *You shall not seal to such a bond for me:
 I'll rather dwell in my necessity.* (I.3.482–3)
 Ács Zsigmond: *Nem engedem, hogy ily kötésre lépj;
 Készebb leszek tovább szigorgani.*⁵³
 Szabó Stein Imre: *Ilyen papírt nem írsz alá értem.
 Inkább kielégítetlen maradok.*⁵⁴

Kétségtelen, hogy az angol *bond* (kötés, kötelék) kifejezés az Antonio és Bassanio közötti különleges kötelékre, Antonio szoros kötődésére is utal, és ebből a szempontból szerencsés Ács Zsigmond fordítása. Ezzel szemben Szabó Stein Imre a *bond* fordításánál egy különleges asszociációkat is keltő jogi szakszó helyett a semleges *papír* szót használja, azonban rögtön a következő sorban a „*kielégítetlen maradok*” kifejezéssel már ugyanúgy egyszerre utal a polgári jogi, hitelezői viszonyokra és a szexuális, homoerotikus kötődésre.

- c) Bár a *bond* magyar fordításaiban nem jelenik meg következetesen a *köt-* szótő, a kötésekre, kötődésekre, kötelékekre más kifejezések fordításakor utalnak a műfordítók:
*And for the Jew's bond which he hath of me,
 Let it not enter in your mind of love:* (2.8.1107)
 Szabó Stein Imre: *És ne engedd, hogy a zsidó kötése
 Gúzsba kösse szerelemi gondodat.*⁵⁵; vagy

51 <https://mek.oszk.hu/04500/04571/html/magyar.htm>, hozzáférés: 2020.11.30.

52 SZABÓ STEIN, *Benn a pokol...*, 317.

53 <https://mek.oszk.hu/04500/04571/html/magyar.htm>, hozzáférés: 2020.11.30.

54 SZABÓ STEIN, *Benn a pokol...*, 246.

55 SZABÓ STEIN, *Benn a pokol...*, 272.

I stay here on my bond. (4.1.2177)

Radó Antal: ... *kötöm a váltóhoz magam.*

A terminus és a koherencia hiánya kapcsán összességében fontos megemlíteni, hogy egy terminológus, aki a *bond* szó megfelelő magyar fordítását keresné más logikát követne: rögtön abból indulna ki (szótár, vagy inkább történeti szótár alapján), hogy a *bond* többjelentésű szó. Ezt követően az előfordulásokat kikeresve megállapítaná, hogy a *bond* ebben a műben is többjelentésű szóként szerepel, és hogy ezért eleve többféle fordítással lehet számolni. Ezután a vizsgálatot azokra az előfordulásokra szűkítené, ahol a szó jogi értelemben szerepel – mert, legalábbis ezekben az esetekben, terminusként lehetne kezelni a szót –, és megnézné, hogy van-e a magyar jogban ennek jogintézményi megfelelője. Amennyiben nincs pontos magyar megfelelő – mint jelen esetben –, a forrásnyelvi és a célnyelvi kultúra különbségeinek áthidalása céljából fordítási megoldásként választhatja az idegenítést, vagyis az eredeti idegen kifejezés átvételét, vagy a honosítást (kulturális behelyettesítést), amikor egy létező, de nem teljesen azonos magyar jogi fogalommal helyettesíti a szót.⁵⁶ Én azonban fordított irányba gondolkodtam, mintegy visszafejtve a műfordítók műveleteit. Így szembesültem először a szövegre jellemző nagyon színes célnyelvi szókészlettel. Észletem, hogy néhány műfordítás a szókészleten belül – többnyire a terminus honosításával (pl. „váltó”, „zálog”) – igyekszik a jogi kifejezést következetesen fordítani. Emellett jelenik meg még a számos egyéb, nem jogi fordítás is, ami tudatosította bennem a jogi és a nem jogi értelem elválasztásának fordítási nehézségeit.

Ismétlés helyett változó forma és dinamikus értelmezés

Mivel a *bond* kifejezést egy-egy művön belül nem ugyanazon kifejezéssel fordítják a műfordítók, így a kifejezés az angol eredetiben előforduló negyvenháromszoros ismétlése is szükségképpen elmarad. Ha megnézzük például Ács Zsigmond fordítását, azt láthatjuk, hogy a szöveg összesen tizennégyféle fordítást használ. Ács ugyanazon színészi megszólaláson belül is csak akkor fordítja ugyanúgy a kifejezést, ha maga a frázis is ismétlődik (például „*let him look to his bond*” = „*vigyázzon kötleveleire*”⁵⁷ vagy „*I'll have my bond*” = „*váltóm behajtom/megveszem*”⁵⁸). Ér-

56 A fordítási megoldásokhoz lásd pl. HELTAI, „Fordítási normák...”, 30.

57 <https://mek.oszk.hu/04500/04571/html/magyar.htm>, hozzáférés: 2020.11.30.

58 <https://mek.oszk.hu/04500/04571/html/magyar.htm>, hozzáférés: 2020.11.30.

dekes, hogy szintén hiányzik az ismétlés például Szabó Stein Imre fordításában egy olyan előfordulás esetében, ahol nem csak a *bond* kifejezés, hanem egy hoszabb szövegrész ismétlődik, ráadásul ugyanazon színészi megszólaláson belül:

(...) *let him look to his bond: he was wont to call me usurer; let him look to his bond: he was wont to lend money for a Christian courtesy; let him look to his bond.* (3.1.1278)

Szabó Stein Imre: „(...) – na, csak **vigyázzon a zálogjára!** Nem átalált engem uszorásnak nevezni! [0] *A keresztény jótevő, a más pénzén: jobb, ha vigyáz magára!*”⁵⁹

Ugyanez például Nádasy Ádám fordításában:

*Tartsa be a szerződést. Azt mondta rám, hogy uszorás vagyok; tartsa be a szerződést. Kamat nélkül adott kölcsönöket, keresztényi szeretetből: tartsa be a szerződést.*⁶⁰

Szabó Stein Imre az ismétlés mellőzése mellett dönt Shylock másik hasonló megszólalásában is, míg Nádasy Ádám választása az, hogy a kellő hatás elérése érdekében még többet is ismétél, mint az eredeti szöveg, amennyiben nemcsak a megszólaláson belül hangzik el háromszor ugyanaz a kifejezés, hanem vissza is utal a fent idézett, és korábban már egy ízben háromszor ismételt kifejezésre, vagyis a *szerződésre*:

I'll have my bond; I will not hear thee speak: I'll have my bond; and therefore speak no more. (...) I'll have no speaking: I will have my bond. (3.3.1720–5)

Szabó Stein Imre: „**A zálogom** kell, és nem hallgatok rád. Úgy lesz, **ahogy megköttük**, szót se már! (...) *A zálogom* kell, és nem a duma!”⁶¹

Nádasy Ádám: „**A szerződést** betartjuk. Ne beszéljen. *A szerződést* betartjuk, szót se többet. (...) *A szerződést* betartjuk.”⁶²

59 SZABÓ STEIN, *Benn a pokol...*, 280.

60 SHAKESPEARE, *Drámák. Nádasy Ádám fordításai...*, 73.

61 SZABÓ STEIN, *Benn a pokol...*, 296.

62 SHAKESPEARE, *Drámák. Nádasy Ádám fordításai...*, 90.

Az ismétlésnek különleges szerepe van mind a jogi szakszövegben, mind az irodalmi szövegben. A jogi szakszövegben az azonos terminus következetes használata és szükség szerinti újbóli ismétlése – az irodalmi szövegben olykor kerülendőnek vélt „szóismétlés” árán is – a jogi szöveg értelmezésének elengedhetetlen feltétele. Ezzel szemben az irodalmi szövegben az ismétlés mint költői eszköz általában hangsúlyt, indulatot fejez ki. Kermode szerint az „érett” Shakespearenek szokása bizonyos szavak szüntelen ismétlése a darabok szövegében,⁶³ sőt a bizonyos szavak iránti megszállott szenvedély,⁶⁴ de álláspontom szerint ugyanez igaz az életmű korábbi szakaszára tehető *Kalmár*ra is: a *bond* szó ismétlése egyértelműen a kötelmet, a szerződéses kötelezettséget és az annak eredményeképpen létrejövő különleges kötelékeket állítja középpontba. A darab dramaturgiai csúcspontja is ennek a kötelmi jogi intézménynek az értelmezésével kapcsolatos. A *bond* minden bizonnyal Shylockhoz kötődik legerősebben: ő a 43 előfordulásból összesen huszonháromszor mondja ki ezt a szót, egy-egy megszólaláson belül akár háromszorosan is ismétli a kifejezést, illetve az azt tartalmazó mondatokat, gondolatokat: nyelvi eszközei arról tanúskodnak, hogy számára a szerződés betartása (és a bosszú) a legfontosabb, sőt, szinte azonosul a szerződéssel, miközben az ügy teljesen kisajátítja. Az újra és újra nevével nevezett *bond*-ot Janet Adelman a zsidó Shylock és a keresztény Antonio különleges viszonyaként és egyfajta vérszerződésnek,⁶⁵ James Shapiro pedig a *bond* végrehajtását körülmetélésként értelmezi.⁶⁶ Stanley Cavell Shakespeare tragikus hőseinek viselkedésében, és tragikus bukásuk okaként a szkepszis kialakulását ragadta meg közös pontként: Anita Gilman Sherman cavell-i értelmezésében Shylock kincsei, szolgálja és a lánya, Jessica elvesztésével a teljes kisemmizettséget és kiszolgáltatottságot éli át. Ehhez társul az örökséget tovább vivő, a hagyományait folytató utód elvesztése miatt fenyegető impotenciától való félelme. Mindezekre Shylock a szembenézés hiányával felel. Gilman Sherman úgy látja, hogy Shylock esetében – a tragikus szkepszis extrém ellenpontjaként – kialakul egy mindent helyettesítő monománia. Így jön létre a kudarc felismerése miatt egy beszűkült tudatállapot, és lép minden korábbi dolog és személy helyébe a *bond*.⁶⁷ Shylock számára a *bond* kötelme, kötelezettség-keletkeztető ereje tölti be a korábbi, immáron elvesztett kötelék, elkötelező-

63 Frank KERMODE, *Shakespeare's Language* (London: Allen Lane, The Penguin Press, 2000), 179. A magyar szöveget saját fordításomban közlöm.

64 KERMODE, „*Shakespeare's Language*”, 17. A magyar szöveget saját fordításomban közlöm.

65 ADELMAN, „*Blood relations...*”

66 SHAPIRO, „*Circumcision...*”

67 Anita GILMAN SHERMAN, „Disowning Knowledge of Jessica, or Shylock's Skepticism”, *Studies in English Literature, 1500–1900*, 2 (2004): 277–295.

dés és kötődés helyét. Shylock azonosul a *bond*-dal, számára a *bond* élet-halál kérdéssé válik: elsősorban rituális áldozatának, Antoniónak kell meghalnia, hogy a *bond* köteléke révén a Másikkal való egybeolvadás teljesebbé menjen, ugyanakkor végül ő maga lesz az áldozat, a *bond* mindenek fölé helyezése önpusztítás, sőt teljes önmegsemmisítésé válik.⁶⁸ Fabiny Tibor, aki szintén a darab emblemikus motívumaként tárgyalja a *bond*-ot (és a vele szorosan összekapcsolódó *forfeit*-et), a fordítással kapcsolatban a következőket jegyzi meg:

Nádasdy Ádám egyébként kiváló fordítása nem tulajdonít az eredeti szónak kellő figyelmet: kétszer „kezesség”-nek (1.3.22.; 1.3.60.); máskor „okmány”-nak (1.3.138.); illetve „szerződés”-nek (1.3.166.) fordítja, ám négyeszer kihagyja, vagy csupán egy névmással helyettesíti (1.3.145.; 1.3.147.; 1.3.150.; 1.3.164.)⁶⁹

Egyetértek azzal, hogy valóban üdvözlendő lett volna a *bond*-ot minden előfordulásnál külön, hangsúlyos elemként fordítani, még hozzá, amennyire lehet, mindig azonos magyar kifejezéssel. Mindenesetre úgy vélem, Nádasdy Ádám fordítása Jessica szökése után már kellően tudja érzékeltetni Shylock tudatának beszűkülését, végletes bosszúvágyát a már fent idézett ismétlések révén (3.1.1278, 3.3.1720).⁷⁰ Az azonosulási vágy, a kötődési vágy és a monómánia megnyilvánulásán túl a merev ragaszkodás a szerződés betartásához Shylock esetében nemcsak a személyes, hanem a kulturálisan meghatározott ószövetségi, a szó szerinti és a zsidó Törvény feltétlen tiszteletén alapuló értelmezési stratégiára is utal.⁷¹ A Shylock-i merev megközelítés a jelölő és jelölt szoros, állandó és kizárólagos kapcsolatán, az egy az egyben való megfeleltethetőségben való hiten alapul. A fordí-

68 FABINY, „Élet és halál...”, 120; KÁLLAY, „A ládika...”, 168–170; Kenneth GROSS, *Shylock is Shakespeare* (Chicago–London: The University of Chicago Press, 2006), 2.

69 FABINY, „Élet és halál...”, 112.

70 Igaz, kivétel itt is akad:

„I’ll have my *bond*; speak not against my *bond*:
I have sworn an oath that I will have my *bond*.” (3.3.1712–3)

Nádasdy Ádám:

„A szerződést betartjuk. Ne vitázzon. [0]

Megesküdtem. **Be fogjuk** tartani [0].” (SHAKESPEARE, *Drámák. Nádasdy Ádám fordításai...*, 90.)

71 Barbara K. LEWALSKI, „Biblical Allusion and Allegory in *The Merchant of Venice*”, in William SHAKESPEARE, *The Merchant of Venice*, ed. Leah S. MARCUS, A Norton Critical Edition, 169–188 (New York–London: W.W. Norton, 2006), 174–177; Laurence LERNER, „Wilhelm S and Shylock”, in SHAKESPEARE, *The Merchant of Venice*, ed. MARCUS, 206–217, 209; Jean-Claude DUPAS, „Dieu et mon droit à propos du *Marchand de Venise* et de *Mesure pour Mesure*”, in *Lettres et lois. Le droit au miroir de la littérature*, eds. François OST, Laurent VAN EYNDE, Philippe GÉRARD et Michel VAN DE KERCHOVE, 61–75 (Bruxelles: Université Saint Louis, 2001), 67–69.

tásbeli azonosság és a változatlan ismétlés alkalmazása a műfordításokban nagyban elősegíthetné, erősíthetné ezt az értelmezést, Shylock értelmezési stratégiájának, retorikájának kulturális meghatározottságára még jobban felhívhatná a figyelmet Ennek a *kötött* jelentésnek (vö. latin *obligatio* – lekötöttség, jogi kötelelem) a kiszámíthatóságával és állandóságával szemben áll a csupán látszólag és a törvény formális betartásával járó, de valójában a *kötelmekből* való szabadulásra lehetőséget adó kreatív jogértelmezés, rugalmasság és értelmezésbeli dinamizmus, amit Portia képvisel.

Összegzés

Richard Posner amerikai bíró *Jog és irodalom: egy félreértett kapcsolat* című iskolateremtő és sok tekintetben gondolatébresztő, provokatív munkájában a következőket írja: „a jogkérdés a legtöbb, jogi témájú irodalmi műben periférikus az irodalmi mű értelme és jelentősége szempontjából” és „a jogi tudás gyakran irreleváns a jogi témájú irodalom megértéséhez és élvezetéhez”.⁷² A *velencei kalmár* jogi szaknyelvi vizsgálatát azonban a mű jogi témája, tágabb jogi kontextusa, valamint az eredeti műben fókuszba állított jogi szakkifejezés egyaránt indokolta. A műfordítások segítségével egyfajta „jogi szaknyelvi tudatosítást” szerettem volna megvalósítani, ehhez pedig kézenfekvőnek és hasznosnak bizonyult a *bond* kifejezés fordításának vizsgálata, hiszen ez a kifejezés a *Kalmár*-ban legalább olyan fontos, mint a *Lear király*-ban a „természet” vagy az *Othello*-ban a „becsület” kifejezés.

Tanulmányomban többek között azt kívántam érzékeltetni, hogy az állandó-változó értékduál és az ebből fakadó belső feszültség a darab központi motívumának számító *bond* magyar fordításának kérdése során is megmutatkozik:

a) a jól definiálható és pontosan körülhatárolt fogalmat egyértelműen jelölő terminus használatával, illetve a fogalmi ekvivalenciával szemben áll a kulturális ekvivalencia;

b) a terminológiai koherenciával szemben áll az asszociációkban gazdag, jelentésbeli sokszínűség; és

c) az állandó és változatlan formában történő ismétléssel szemben áll egy értelmezésbeli dinamizmus, az ismétlés részbeni mellőzése.

72 Richard A. POSNER, *Law and Literature: A Misunderstood Relation* (Cambridge–Massachusetts–London: Harvard University Press, 1988), 15. A magyar szöveget saját fordításomban közlöm. A jog és az irodalom viszonyának tisztázása a jog és irodalom diszciplína egyik alapkérdése, az e kérdéshez kapcsolódó Posner-vita pedig azóta is megkerülhetetlen téma a jog és irodalom szakirodalmán belül.

Míg az első két jellemző, vagyis a terminus használata és a terminológiai koherencia esetében a jogi és az irodalmi szöveg komplementerei egymásnak, tehát a jelentés tolmácsolásához a kevesebb „jogi” eszközt pótolni tudja a „több” költői eszköz, a harmadik esetben, az ismétlés esetében azt látjuk, hogy annak a jogi és a nem jogi, vagyis az irodalmi nyelvben is sajátos szerepe van. Itt a kétféle szövegtípus átjárhatóvá válik, amennyiben az ismétlés a jelentés közvetítéséhez egyaránt kulcsfontosságúnak tűnik mind a jogi, mind az irodalmi szöveg esetében. A *bond* magyarra fordításának behatóbb vizsgálatát egy filológiai, tematikus értelmezés keretében több okból is fontosnak tartottam. Így például elemzésem során e kifejezés jelentőségének, fókuszának módosulásaira is fel kívántam hívni a figyelmet. Ebben a tekintetben lényeges szempont, hogy a feltételezett színházi közönség számára mennyire jelentős e szó fordítása: a magyar műfordítások arra engednek következtetni, hogy az újabb szövegváltozatok a Shakespeare-korabeli közönséghez képest mérsékelt jogi tudatosságot feltételeznek. Ahogyan konkrét példával is illusztráltam, ez természetesen nem a műfordító jogi tudatosságának alacsonyabb szintjét jelzi, inkább a műfordítók korában a szakmai és a populáris kultúra élesebb elhatárolódását mutatja, míg Shakespeare korában beszélhetünk egyfajta „jogi populáris kultúráról”.⁷³ A műfordítói választásokat értelemszerűen meghatározza az adott korszakok különbözősége, a kulturális környezet, a nézők fogadóképessége, vélhető tudása. Shakespeare szóhasználata mind következetessége, mind terminológiai koherenciája tekintetében inkább nevezhető „szaknyelvi-nek”, és ez egy sajátos értelmezési stratégiát követel meg. A magyarban a fordítói közrehatás eredményeképpen egy másfajta értelmezési stratégiát kell követnie az olvasónak, illetve a közönségnek. Ezt a stratégiát pedig a fordító határozza meg többek között azáltal, hogy kiindulási normaként a forrásnyelvi szövegnek való megfelelés (adekvátság) helyett a célnyelvi közönség általi elfogadhatóságra orientált, azaz annak igényeit és befogadóképességét veszi tekintetbe.⁷⁴ A fordító általános stratégiai megközelítésében nyilvánvalóan meghatározó szerepe van annak is, milyen eszközkészlettel dolgozhat a mű másik nyelvre való átültetése során. A magyar műfordítások a fordítók értelmező munkája révén ráirányítják a befogadók figyelmét bizonyos jelentésekre, míg Shakespeare közönségének – amely

73 Tim STRETTON, „The People and the Law”, in *A Social History of England, 1500–1750*, ed. Keith WRIGHTSON, 199–220 (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 199–200, 200–205. Az angol jogi populáris kultúrára evidenciaként utal Lorna Hutson is: Lorna HUTSON, *The Invention of Suspicion. Law and Mimesis in Shakespeare and Renaissance Drama* (Oxford: Oxford University Press, 2007), 1, 11.

74 Gideon TOURY, *Descriptive Translation Studies and Beyond* (Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995), 56, idézi HELTAI, „Fordítási normák...”, 30.

talán az anyanyelvre történő Biblia-fordításokon is megezdődhetett kissé – magának kell az értelmezést elvégeznie a *bond* minden egyes azonos ismétlődése esetében. A „külső”, jogi-nyelvi szempont alkalmazásának irodalmi célja is volt: a műfordítói munka eredményét a konkrét mű értelmezésének tükrében, az értelmezésre gyakorolt hatása szempontjából vettem figyelembe. Rá kívántam mutatni, mely értelmezési mezők szűkülnek, illetve bővülnek az angolból magyar nyelvre való átültetés következtében. A műfordítás részben inspiráció, és úgy gondolom, hogy ez a műfordítót felhatalmazza az alkotói szabadság gyakorlására. Ugyanakkor a műfordítás egyúttal tudatos értelmezési folyamat is, és kijelenthető, hogy a *bond* szó fordítása során tudatos megfontolások, prioritási sorrendek, értelmező stratégiák, valamint a befogadó közönség érzékenységével kapcsolatos feltételezések alapján születtek a műfordítói megoldások. Nem általában a műfordítások mérlegre tétele volt tehát a cél. A műfordítás során a fordítónak a mérleg egyik serpenyőjéből el kellett vennie valamit, hogy a mérleg másik serpenyőjébe választása szerint valami mást odatehessen. A végeredmény pedig a műfordító számára megfelelő egyensúly lesz. Ennek szellemében nem kívántam tehát Portia szerepét átvenni, hogy szavait újraírva mondjam:

Készüljön hát, hogy jól fordítsa e szót.
Jelentést ne módosítson, és ne mondjon többet,
se kevesebbet, mint e szó mond.
Ha csak egy gondolatnyival is kevesebbet
vagy többet mond – csak egy icipici gondolattal,
sőt, ha fordítása egy hajszállal is
eltér a pontos jelentéshez képest,
akkor magának meg kell halnia,
és vagyónát az állam elkobozza.⁷⁵

75 A szöveg Nádasdy Ádám műfordítása alapján, a műfordító engedélyével készült. Az eredeti szöveg így hangzik:

„Készüljön hát, hogy kivágja a húst.
Vért ne ontson, és ne vágjon ki többet,
se kevesebbet, mint egy fél kiló.
Ha csak egy grammnyival is kevesebbet
vagy többet vág ki – csak egy milligrammal,
sőt, ha a mérleg egy hajszállal is
kileng a pontos fél kilóhoz képest,
akkor magának meg kell halnia,
és vagyónát az állam elkobozza.” (4.1.320–328),
SHAKESPEARE, *Drámák...*, 112–113.

Lélektudomány és magyar nyelvűség: tudástranszfer, fordítás és adaptáció a 18–19. század fordulóján

„Ezen Munka fordításának az *alkalmatosságával* a Jegyzéseimben *hírt adhatnak a Hazámnak az Orvosi Tudomány Gyakorló részében lévő* mai új gondolatokról”¹ – írta Kovács Mihály (1768–1851), a Pesten széles patientúrával működő neves gyakorló orvos Christian August Struve (1767–1807) német orvos dietetikai munkájának fordításához fűzött előszavában. E kiragadott mondat röviden összegzi mindazokat az eljárásokat és szándékokat (fordítás, adaptáció, a paratextusok intenzív használata és a Nyugat-Európában ekkor „forgalomban levő” orvosi ismeretek elérhetővé tétele hazánkban is), amelyekkel a magyar nyelvű, a többé-kevésbé a tudományos regiszterben mozgó és műveltebb rétegeknek szánt munkák fordító-szerzői éltek a korszakban. Mind a nyugat-európai, mind a magyarországi tudományos diskurzusban a 18. század második felétől – összhangban az antropológiai gondolkodás térnyerésével – egyre inkább előtérbe kerültek a formálódó pszichológiával, vagy korabeli terminussal *lélektudománnyal* kapcsolatos kérdések. A század utolsó harmadától pedig egyre inkább nyomon követhető az a törekvés, hogy a lélektudomány mint „saját jogán” is létező diszciplína illeszkedjen a tudományok ekkor formálódó rendszerébe. A tanulmányban bemutatott tendenciák elsődleges koncepcionális hátterét és kontextusait az individualizáció, szekularizáció, a tudományos műhelyek önállósodásának – erőteljesen és elsősorban a protestáns hagyományba illeszkedő – a közép-kelet-európai régióban a 18. század második felére felerősödő folyamatai jelölik ki.² Mindennek jelentős részét képezte az anyanyelven közvetített ismeretek jelentőségének felértékelődé-

1 Christian August STRUVE, *A' gyenge élet meg-hosszabbításának, és a' gyógyíthatatlan nyavalyák' búzásának a' mestersége...* írta Struve Keresztely Ágoston; ford., meg-böv. Kovács Mihály (Pest: Trattner, 1802), VIII. (A kiemelések tőlem – K. J.)

2 Az tudástranszfer és diszciplinárizálódás fogalmait előtérbe helyező elemzés kereteit éppen ezért részben az „hosszú reformáció” koncepciója jelöli ki, amelyről részletesen lásd: TÓTH Zsombor,

se, a kialakuló tudományterületek – ezen belül a lélektudomány – magyar nyelvűvé tételének igénye,³ azaz a szakterminológia kidolgozása és a magyarországi diskurzusban ekkor még nem, vagy nem egységesen létező, a lélek egészséges és kóros állapotait jelző fogalmak adaptálása, magyarázata és beágyazása a magyar nyelvi és kulturális kontextusba.

Ez a törekvés mind az ekkor még a filozófia diszciplináris keretein belül megjelent, önmagukat *empirikus pszichológiaként* definiáló munkák, mind pedig az ezekkel kölcsönhatásban született orvosi munkák beszédmódjaiban is tetten érhető. Ezt az igényt tükrözi és ennek jegyében íródott az 1790-es évek elején az empirikus lélektan szempontjait integráló első két magyar nyelvű értekezés is a Szacsvey Sándor (1752–1815) által szerkesztett bécsi *Magyar Kurír* 1789. január 31-én közzétett felhívására, amely egy teljes egészében magyar nyelvű bölcséleti munka megírására ösztönözte a jövődöbéli szerzőket. A leendő munka elsődleges feladata a lélekről való tudás rendszerbe foglalása és a lelki folyamatok szemléltető példákkal való feldolgozása volt a magyar nyelv szabályainak figyelembe vételével.⁴ A beküldött pályaművek közül Bárány Péter (1763–1829),⁵ Széchenyi

„Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 719–739.

- 3 A magyar nyelvű tudományosság helyzetére és szükségességére reflektált Fejér György (1766–1851) teológus, az Egyetemi Könyvtár igazgatója, az első magyar nyelvű antropológiai mű szerzője és a *Tudományos Gyűjtemény* első szerkesztője a folyóirat 1817-ben megjelent első számában közölt programadó cikkében is: „Mindennemű tudományos írás nélkül létünket Tudós Földieink kéztől fogva fájlaták; a' Külföldiek panasszal, sőt szemre-hányással is vették: nem lévén Európában olly előkelt nemzet, melly többféle tudománybéli folyóírásokkal ne dicsekednék; melly meg ne esmérte volna, hogy az illy tudósításokkal az ő szükséges esméretekben neveltetése folytatatik, killebb vitetik, főlebb emeltetik.” FEJÉR György, „Elő szó”, *Tudományos Gyűjtemény* 1, 1. sz. (1817): III–XII, III.
- 4 „A' mi a' Nyelvet illeti, az egész munka tiszta 's értelmes Magyarsággal legyen írva. Egy átaljában tehát – a' melly ugy nevezett terminos technicos – a' Nyelvünkben helyesen ki lehet fejezni, azt idegen nyelven ne emlegessék. Tsak hogy az ujj szónak formálásában vigyázzanak, hogy azok a' Magyar Nyelvnek természetével ne ellenkezzenek: ezen kívül hogy az egész dolognak értelmére el-terjedjenek, és mivel a' Philosophia semmi tántorgó, vagy tsavargó értelmű szókat meg-nem szenved, azokat minden praecisioval meg-határozzák.” *Magyar Kurír*, 1789. jan. 31., 110–111.
- 5 Bárány Péter vonatkozásában lásd: KOVÁCS Ákos András, „Egy 18. század végi életút eszmétörténeti értelmezési lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter”, *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat* 44 (2011): 81–102. Pszichológiai munkájáról: KOVÁCS Ákos András, *Egy 18. század végi életút értelmezési lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter (1763–1829)*, Doktori disszertáció (Budapest: ELTE BTK, 2013), 204–211. Bárány művei közül nem a *Jelenséges lélek-mény* az egyetlen kéziratban fennmaradt, korábban ismeretlen pszichológiai tárgyú szöveg. 2011-ben az Esterházy-család könyvtárából került elő Joachim Heinrich Campe (1746–1818) német reformpedagógus gyermekeknek szóló írása (*Kleine Seelenlehre für Kinder*, 1780). A korszakban Campe műve több kiadást is megért magyar nyelven, ismert volt Magyarországon. Benke Mihály (1757 k.–1817), a Nagyenyedi Református Kollégium tanárának kéziratosa fordítása szintén az Esterházy-gyűjteményben található, Nagy Sámuel (1773 k.–1810)

Ferenc (1854–1820) titkára által írt *Jelenséges lélek-mény* című munka első helyet, míg Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) *Psychológiája*⁶ második helyezést ért el, ám „cenzúrai nehézségek” miatt csak ez utóbbi munka került kinyomtatásra. Bárány értekezése csak a 20. század második felében került elő és vált ismertté,⁷ így hatását nem tudta kifejteni a magyar nyelvű tudományosságban és a lélektudomány (nyelvének)⁸ további alakulásában. Bárány művéhez hasonlóan kéziratos formában maradt fenn a kutatás számára mind ez idáig ismeretlen, az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött szöveg, amely a hallei filozófiaprofesszor, Ludwig Heinrich Jakob (1759–1827) a Pápai Református Kollégiumban használt tankönyvének (*Grundriß der Erfahrungsseelenlehre*, 1791) letisztázott

komáromi orvos fordítása pedig 1794-ben jelent meg nyomtatásban. Bárány műve azonban több egyszerű fordításnál: bár követi a német alapszöveget, saját gondolatait és elméleti elképzeléseit is beleírta az eredeti szövegbe. Erről részletesen lásd: ZVARA Edina, „Bárány Péter Ismeretlen Campe-fordítása a Kisdied Lélektudomány a’ Gyermekek számára”, in *Médiások, történetek, használatok: ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbely Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, 64–74 (Szeged: Szegedi Egyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012).

- 6 PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Psychológia, az az A’ lélekről való tudomány: iratott 1789-dik esztendőben* (Pest: Trattner, 1792); *Psychológiájával kapcsolatban összefoglalóan lásd: LACZHÁZI Gyula, „Pálóczi Horváth Ádám Psychológiája és a XVIII. századi lélektani irodalom”, in Magyar Arión. Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. CSÖRSZ Rumen István és HEGEDŰS Béla, 135–153 (Budapest: Reciti Kiadó, 2011).
- 7 Bárány kéziratát lásd: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kéziratár, Ir. lev. 8r 10. Bárány Péter: *Jelenséges lélek-mény*, 1790. (A továbbiakban: BÁRÁNY, *Jelenséges lélekmény...*) Az elveszettnek hitt kéziratot Gyárfás Ágnes találta meg, és a teljes szöveget 1990-ben adta ki. Vö.: GYÁRFÁS Ágnes, *Az első magyar bölcséleti mű és története. Bárány Péter Jelenséges lélekmény* (Budapest: MTA, 1990). A tanulmányban a kéziraatra hivatkozom.
- 8 Bár maga a kézirat csak egy szűk kör számára volt ismert, Bárány szöszedetéből a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* három folytatásban közölt néhány kifejezést annak érdekében, hogy az „új tudomány” kifejezései beépülhessenek a magyar tudományos nyelvbe: „Kellott tudni illik azon, Nyelvünkre nézve, egészen új Tárgy körül forgolódtaknak olly ki fejezéseket fel venni ’s meg állítani szükségképben, mellyek vagy éppen nem hallattak még ez ideig; vagy leg alább közönségek nem voltak. Az efféle szókat tsupán oda vetni nem lehet a’ Hazának. Minden ahoz értő Hazafinak Jussa van, ez vagy amaz ki mondásnak meg fontolásához. Ugyan ezért szedettek ki a’ fenn említett Munkából minden új szabású ki fejezések, ’s közöltetnek általunk Hazának Tudósaival...” *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 2 (1790): 726. A további részleteket lásd: Uo. 776; 799–800. Bizonyos Bárány által használt kifejezések ma is használatosak a magyar nyelvben, például: alvajárás (*noctambulatio*), jelenség (*phaenomenon*), ízlés (*sensus, gustus*), ösztön (*instinctus*), pszichológiai kifejezéseinek jelentős része azonban feledésbe merült, lásd például: idétlen ítélet (*praejudicium*, ma: balítélet), elemény (*theoria*, ma: elmélet), érzemény (*sensatio*, ma: érzés), eszmély (*conscientia sui*, ma: öntudat), társalás (*associatio*, ma: képzettársítás), virgontz ész (*ingenium*, ma: éleselmjűség). Lásd továbbá: GYÁRFÁS Ágnes, „Bárány Péter magyar Psychológiájának szöszedete”, *Magyar Könyvszemle* 103, 2. sz. (1987): 126–137.

magyar nyelvű kivonata.⁹ Bár a fordítás készítője nem azonosítható teljes bizonyossággal, az 1802-re datált fordítást feltehetően Márton István (1760–1831),¹⁰ a kollégium rektora és filozófiaprofesszora, vagy pedig tanítványai készíthették. Erre utal többek között az, hogy fennmaradt Jakob művének két magyar nyelvű, a pápai iskola diákja, Eöry Szabó Gábor (?–?) későbbi táblabíró által készített excerptuma is. A filozófia diszciplináris keretein belül, de annak „önállóso-dó” területként tárgyalt empirikus lélektudománnyal foglalkozó művek sorában vizsgált korszakunkon belül utolsóként, 1813-ban jelent meg Ercsei Dániel kétkötetes *Philosophiájának* első része, amely nem csupán a magyar szakterminológia kidolgozása, de annak oktatási célú használata szempontjából is kiemelt jelentőséggel bírt (Ercsei 1805-től a Debreceni Református Kollégium filozófiaprofesszoraként tevékenykedett).

A bölcseleti munkák mellett ugyanez az igény jelentkezett a lélek befolyását, testre gyakorolt hatását, egészséges és kóros állapotait is tárgyaló magyar nyelvű orvosi munkákban is, amelyek fordító-szerzőinek – gyakran reflektált módon – nyelvi és konceptuális kihívásokkal kellett szembenéznük műveik összeállításánál. Ezek mindenekelőtt a magyar nyelven való írás által támasztott nehézségekben, a szakterminológia hiányában és a nyelv „elégtelenségében” mutatkoztak meg, amely bizonyos gondolati tartalmak kifejezhetetlenségét, lefordíthatatlanságát és bizonyos szempontból újraértelmezését is maga után vonta. Az általam vizsgált tudományos-orvosi munkák magyar nyelven író szerzői, Kovács Mihály mellett Mátyus István (1725–1802) maroszeleki főorvos, Rácz Sámuel, a pesti egyetem fiziológiaprofesszora (1744–1807) és Zsoldos János (1767–1832), Veszprém megye főorvosa, műveikben részletesen kitértek a lélek helyének és szerepének, testre gyakorolt befolyásának és a lélek betegségeinek kérdésére is. Fontos megjegyezni, hogy a tudós orvosdoktorok közül valamennyien a korabeli Európa meghatározó képzési centrumaiban szereztek oklevelüket, illetve *Gelehrte Reise* típusú tanulmányutak keretében látogattak el a korszak vezető egyetemére. Ennek hozadékaként műveik sokszínű orvosi tudást tükröznek. Kovács Mihály, bár a pesti orvosi fakultáson szerzett oklevelet, ellátogatott a bécsi egyetemre, illetve svájci, holland és német egye-

9 *Tapasztalási lélektudomány*, Pápa, 1802, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 118. (A továbbiakban: [MÁRTON], *Tapasztalási lélektudomány*...)

10 Az azonosítást nehezíti, hogy Márton Istvántól meglehetősen kevés egykorú autográf kézirat maradt fenn. Biztosan tőle származik egy Ráday Gedeonnak küldött levél (vö. Márton István Ráday Gedeonhoz, mellékelve a pápai iskola tanrendje, 1796. április 3., Ráday Levéltár, C 64-7), ám ennek keletkezése hat évvel korábbi, így az íráskép alakulása miatt nem állapítható meg teljes biztonsággal a pápai professzor szerzősége.

temekre is, Zsoldos János jénai és bécsi tanulmányokat folytatott, Rácز Sámuel Bécsben szerzett oklevelet, Mátyus István pedig utrechti tanulmányai után Göttingenben és Marburgban egészítette ki orvosi ismereteit.¹¹

A továbbiakban problémafelvető jelleggel annak körülményaira törekszem, hogy a fordító-szerzők milyen fordítási és adaptációs stratégiákat alkalmaztak szövegeik létrehozásakor. Elemzéssel az elmúlt évtizedekben a *translational turn* által bevezetett újfajta orientációt is követni igyekszem,¹² amelynek értelmezési keretében a fordítás és az adaptáció folyamatai – a nyelvkérdésen túl – a kultúrák és azok különböző regiszterei közötti transzferek kontextusában értelmezhetők elsősorban. A 18. században a legtöbb esetben (bár e gyakorlatra idézett példáink között is találunk kivételeket) a fordítás nem tekinthető a szöveg hű vagy hűség-re törekvő visszatükrözésének. A szándékosságból vagy kényszerűségből fakadó szóhasználat és a mondat szerkesztés sajátosságai miatt a szöveg gyakran jelentősen átalakult. Ahhoz, hogy egy szöveg adott nyelvi-kulturális-társadalmi közegből az egyes nyelvek és regiszterek között akár többszörös áttétellel egy másikba átkerülve is befogadható legyen, a helyi szellemi igények, viták, kulturális tartalmak és az adott nyelv által nyújtott lehetőségek függvényében adaptálódott.¹³ Ez

- 11 Részletesebben lásd: M. VARGA Mária, „Zsoldos János (1767–1832) Veszprém megye első tisztiorvosa”, *Orvostörténeti Közlemények* 80 (1976): 28–47; PATAKI Jenő, *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből* (Piliscsaba: MATI, 2004), 271–279; SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán, „Kováts Mihály orvos, a magyarországi természettudományos ismeretterjesztés egyik úttörője, 1762–1851”, *Orvostörténeti Közlemények* 12 (1959): 158–178.
- 12 Bővebben lásd: Doris BACHMANN-MEDICK, *Cultural Turns: New Orientations in the Study of Culture*, trans. Adam BLAUHUT, De Gruyter Textbook (Berlin–Boston: de Gruyter, 2016), 175–209; Boris BUDEN, and Stefan NOWOTNY, „Cultural Translation: An Introduction to the Problem”, *Translation Studies* 2, 2. sz. (2009): 196–208.
- 13 A kora újkori fordítások és a szövegek új kulturális-társadalmi kontextusokra való adaptációjának kérdéseiről lásd: Peter BURKE, „Cultures of Translation in Early Modern Europe”, in *Cultural Translation in Early Modern Europe*, eds. Peter BURKE and Ronnie Po-Chia HSIA, 7–38 (Cambridge: Cambridge University Press, 2007); Peter BURKE, „Lost (and Found) in Translation: A Cultural History of Translators and Translating in Early Modern Europe”, *European Review* 15, 1. sz. (2007): 83–94; Roger CHARTIER, „Texts, Printings and Readings”, in *The New Cultural History*, ed. Lynn HUNT, Studies in the History of Society and Culture (Berkeley, CA: University of California Press, 1989); KONTLER László, „Translation and Comparison: Early-Modern and Current Perspectives”, *Contributions to the History of Concepts* 3, 1. sz. (2007): 71–102; Kapil RAJ, *Relocating Modern Science: Circulation and the Construction of Knowledge in South Asia and Europe, 1650–1900* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007); Stefanie STOCKHORST, „Introduction: Cultural Transfer through Translation: A Current Perspective in Enlightenment studies”, in *Cultural Transfer through Translation. The Circulation of Enlightened Thought in Europe by Means of Translation*. ed. Stefanie STOCKHORST, Internationale Forschungen zur Allgemeinen und Vergleichenden Literaturwissenschaft 131, 7–26 (Amsterdam–New York: Rodopi, 2010).

megmutatkozik a fordító-szerzők által alkalmazott paratextuális regiszterben (előszavak, dedikációk, a főszövegben elhelyezett betoldások, magyarázó és kiegészítő lábjegyzetek)¹⁴ és a megcélzott befogadóközegek elvárási horizontjához igazított ismeretek közlésében.

Szerzői szándékok és a fordítás kihívásai

A műveltebb közegnek szóló és/vagy oktatási cézzal íródott munkákban e folyamatot – ahogyan a bevezetőben idézett, a szerzői szándékokat összefoglaló Kovács Mihály-idézet is utal rá – két nagyobb csomópont mentén érdemes vizsgálni. Fontos egyrészt annak feltárása, hogy a fordító-szerzők mely ismeretek és tudáselemek átvételét, beépítését és közvetítését tartották fontosnak a magyarországi (tudós) közönség számára, másrészt pedig annak alaposabb vizsgálata, hogy milyen nyelvi-fordítási stratégiák mentén írták le és nevezték meg a lélek kóros állapotait. A tárgyakat tekintve általánosabbnak, „katalógusszerűbbnek” tekinthető orvosi munkák dedikációiban és előszavaiban a leggyakrabban reflektált probléma a nyelvkérdéshez kötődik, amely egyúttal a szerzők választott módszereire is magyarázatul szolgált. A fordítás, az adaptáció és a forrásmegjelölés nélküli kompiláció gyakorlatának preferenciáját a szövegszerkesztési stratégiákat domináló tradíció mellett a saját képességeik hiányában – amely implicit módon az autoritások tiszteletét fejezi ki –,¹⁵ valamint a magyar nyelv elégtelenségében jelölték meg. Ez jelenik meg például Rácz Sámuel magyarul *Orvosi tanítás* címmel 1778-

14 A tanulmányban a paratextus fogalma alatt elsősorban a Gérard Genette által peritextusként (cím, előszó, dedikáció, lábjegyzet stb.) meghatározott szövegelemeket értem, ám az elemzés során figyelembe veszek további, Genette által „paratextuális értékű jelenségként” leírt elemeket is (például a szövegek tipográfiai elrendezését). Lásd: GÉRARD GENETTE, *Paratexts. Thresholds of Interpretation*, trans. Jane E. LEWIN (Cambridge: Cambridge University Press, 1997). A paratextus-elmélet magyar nyelvű összefoglalását lásd: PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Kulturális örökség (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, 2013), 22–34.

15 A kompiláció lényegében évszázadok óta alkalmazott módszer volt, amelyet nem pusztán „másolás-ként” kell értelmeznünk. Az, hogy egy adott szerző mások szövegeit alapul véve hoz létre egy új narratívát, tekinthető egyrészt az új eredmények terjesztését szolgáló eszköznek, másrészt pedig hozzájárul ahhoz, hogy bizonyos szövegek értelmezhetővé, befogadhatóvá és nem utolsósorban elérhetővé váljanak szűkebb, lokális (nyelvi) közösségek számára. Bővebben lásd: Martin GIERL, „Compilation and the Production of Knowledge in the Early German Enlightenment”, in *Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1790*, Hg. Hans Erich BÖDEKER, Peter H. REILL, und Jürgen SCHLUMBOHM, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 154, 69–104 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999); BÁTORI Anna, „Kompilációs olvasás: hivatkozások és keresőeszközök Paulus Wallaszky historia litterariájában”, in *Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar iroda-*

ban kiadott munkájában, amely Anton von Störck (1731–1803), a bécsi egyetem rektora és Mária Terézia udvari orvosa által írt munka magyar viszonyokra alkalmazott adaptációja volt. Rácz két évvel korábban, 1776-ban adta ki saját magyar nyelvű összefoglaló orvosi munkáját *Orvosi oktatás* címmel,¹⁶ művét azonban nem ítélte megfelelőnek, s vélt hiányosságait egy, a Habsburg Monarchia egyik legnagyobb szaktekintélye által kiadott munka fordításával igyekezett pótolni.

Ez a' heves indulat ragadott ki engemet szülőimnek karjai közül, hogy külső országban keresném azon javakat, mellyekkel idővel szolgálhatnék Kedves Hazámnak, és bizonyossá tehessem, hogy igaz Fia vagyok. Ime már második jele hűségemnek: Egynéhány hólnapok előtt botsátottam a' magyar világ eleibe jobbitott kiadásban Orvosi Oktatósomat. De mivel önnön iro tollamnak annyi tellyességet nem ígérhettem, hogy ezen feltett tzelomra tsalhatatlanul vezérelné, szükség-képpen olly munkának fordítására kellett magamat el-tökéllenem, mellyel héányosságomat nem tsak helyre hoznám, hanem tetézném is hasznát irásomnak.¹⁷

Ugyanez a nehézség került explicitebb módon kifejezésre Mátyus Istvánnál is, aki 1778 és 1793 között megjelent hatkötetes *Ó- és Új Diaeteticájának* előszavában foglalta össze munkamódszerét.

És minthogy munkámnak nagy részét a' régi és ujjabb választott Tudosoknak fel-jegyzett bölts tapasztalásai, elmés okoskodásai és fontos mondásai tészik: az e féleket is, rész szerint az ő tiszteletekre, rész szerint magam beszédeimnek nagyobb hitelére, sok materiákban Deákúl és Magyarúl szóró szóra által-írtam; vagy pedig a' rövidség kedvéért tsak Magyarúl tettem-fel, a' Görög Irók szavait a' Deák fordításból, minthogy ezek is nálunk tsak Deák nyelven ólvastatnak.¹⁸

A nagyrészt a hippokratészi-galénoszi medicina szemléleti keretét megtartó, de a 18. század egészség- és betegségkonceptióit, illetve meghatározó orvosszerzőinek

lom, szerk. CZIFRA Mariann és SZILÁGYI Márton, 268–286 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014).

16 RÁ CZ Sámuel, *Orvosi oktatás, mellyben a' leg gyakrabb és leg közönségesebb nyavalyáknak jelei és orvosságai rövideden le-iratnak* (Buda: Landerer, 1776).

17 ANTON VON STÖRCK, *Orvosi tanítás, mellyet L. B. Störck Antal ... ki-adott, mostan pedig magyarra fordított Rácz Sámuel, I. kötet* (Budán: A' Királyi Universitásnak betűivel, 1778), A fordítónak előjáró beszéde, oldalszám nélkül.

18 MÁTYUS István, *Ó és új diaetetica az az Az életnek és egészségnek fenn-tartására és gyámolgatására Istentől adatott ... természeti eszközöknek a' szerint való elészámlálása, a' mint ... vélek életek az emberek... I. kötet* (Pozsony: Landerer, 1787), IV–V.

– többek között Herman Boerhaave (1668–1738), Albrecht von Haller (1708–1777) és Friedrich Hoffmann (1660–1742) – munkásságát is beépítő, meglehetősen eklektikus műnek a lélek betegségeivel foglalkozó fejezetei rámutatnak az egyes tünetegyüttesek magyar nyelvre való, a tükörfordításon túlmutató értelmező fordítását megnehezítő problémákra. Ezt a nehézséget hangsúlyozza a szerző is előszavában. Mivel a mű alapvetően értő, tudós befogadóközegnek készült, ezért a megértés nehézségeit Mátyus az eredeti görög, latin és helyenként német kifejezések zárójeles betoldásával igyekezett kiküszöbölni, amely a közös referenciakeret miatt egy bizonyos réteg számára érthetővé, értelmezhetővé tette az adott kifejezést, így például az antikvitás óta ismert és használatban lévő, a 17–18. századi orvosi nozológiákban is megjelenő, a lelki és elmebetegségek négy jelentősebb kategóriáját összefoglaló *melankólia*, *hisztéria*, *hipochondria* és *mánia* fogalmait.

A magyar nyelven való írás a korszakban azonban nem csupán a tudásközvetítés szempontjából jelentkezett komoly problémaként és egyben kihívásként.¹⁹ A fordítások „tétje” és egyúttal a magyar nyelven való írás gondolata összekapcsolódott a nemzet felemelésének gondolatával, amely szorosan kötődött a nemzet „jóllétének” különböző eszközökkel történő szorgalmazásához is.²⁰ A 18. századra mind a központi kormányzati hatalom, mind pedig a tudós orvosdoktorok felismerték az orvosi ismeretek anyanyelven való közvetítésének jelentőségét.²¹ A tudományos-orvosi irodalom szempontjából ez többek között a magyar nyelvű tudományosság térnyerését és legitimációját erősíthette, társadalmi hasznát tekintve pedig az anyanyelven megfogalmazott, a köznép felé kommunikált ismeretekben, azaz a társadalom medikalizációját célzó törekvésekben mutatkozott meg és nyerte el a jelentőségét.²²

19 A nyelvkérdéshez általában: BÍRÓ Ferenc, „Bevezetés”, in *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc (Budapest: Argumentum Kiadó, 2005), 145–148. A magyar nyelvű fordításirodalomhoz: LENGYEL Réka szerk., *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században* (Budapest: MTA BTK ITI, 2016).

20 KONTLER László, „William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában”, *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat* 23 (2006): 133–154; VINCZE Hanna Orsolya, „A kora újkori magyar fordítások tétje”, *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat* 23 (2006): 116–132.

21 DEÁKY Zita, *A hivatalos és hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban* (Budapest: Osiris, 2002); KRÁSZ Lilla, „Felvilágosító irodalom a 18–19. században”, in *Új magyar Athenas: válogatás az Alexandra Antikvárium kincseiből*, szerk. GRÉCZI Emőke és KISS Ferenc, 188–197 (Budapest: Alexandra Antikvárium, 2008).

22 Az orvosi szövegek fordításaihoz a Habsburg Birodalom kontextusában általánosságban: Teodora Daniela SECHEL, „Medical Knowledge and the Improvement of Vernacular Languages in the Habsburg Monarchy: A Case Study from Transylvania, 1770–1830”, *Studies in the History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 43, 3. sz. (2012): 720–729; Teodora Daniela SECHEL,

Az orvosi szövegeknél jóval specifikusabb, empirikus lélektudománnyal foglalkozó bölcséleti munkák az ember általános ismertetését követően a megismerés, gondolkodás és akarat alapvonalainak (azaz az emberi lélek „tehetségeinek”) ismertetését, valamint bizonyos kóros állapotok tárgyalását tűzték ki célul. Ennek megfelelően számos fiziológiai ismeretet és betegségklasszifikációt is beépítettek rendszerükbe. A Márton Istvánnak tulajdonított fordítás kivételével bevezetőikben kitérnek a kompiláció, a magyar nyelvűség és a magyar nyelvű lélektudományos diskurzus megteremtésének jelentőségére. Míg Pálóczi Horváth Ádám csupán a nyelvi nehézségekkel szembesíti az olvasót,²³ Bárány Péter és Ercsei Dániel a *lélekmény, lélektudomány és lélek munkái tudománya* terminusokkal magyarra ültetett, anyanyelven művelt pszichológia tudományának szükségessége mellett érvelnek.²⁴ Bárány bevezetőjében amellett foglal állást, hogy egy olyan tudományt kell elérhetővé tenni magyarul, amelyre más diszciplínák is épülhetnek. Érvelése szerint a „lélekmény”, amely az ész és a szív (lélek) törvényeinek megismerésével foglalkozik, alapvető fontosságú, s egyúttal a filozófia rendszerének alapját is kellene képeznie.²⁵ Hasonló álláspontra helyezkedett Ercsei is, aki ezzel együtt a magyar nyelvet pragmatikus, didaktikus eszközként a közérthetőség szolgálatába kívánta állítani munkájában, habár az általa használt fogalmak érthetőségének megítélését az olvasóra bízta.²⁶ Ezzel szemben a Márton-féle fordítás a tapaszt-

„The Politics of Medical Translations and its Impact upon Medical Knowledge in the Habsburg Monarchy, 1770–1820” *East Central Europe* 40, 3. sz. (2013): 296–318.

- 23 „Magyarúl kellett ezt írnom: magyar írásom módja felől előre vallást teszek a 'Hazának: hogy még mindnyájan valakik tsak magyarul írogatunk, az írás módjának sok (és kivált meg-egyezés) híjjával vagyunk – ki ki a magáét jónak tartja, és addig még kevés számú Társaságink jobb és erősebb lábra nem állnak, hiba nélkül valósággal egyikünk sem ditsekedhetik.” PÁLÓCZI HORVÁTH, *Psychológia...*, 2.
- 24 Barczafalvi Szabó Dávid (1752 k.–1828), a Sárospataki Református Kollégium matematika- és fizikatanára, az első *Magyar Hirmondó* szerkesztője 1784 és 1786 között és a nyelvújító mozgalom egyik legellentmondásosabb alakja *A' tudományok magyarul* címmel 1792-ben megjelent művében a pszichológia tudományára magyar nyelven a „lélekértség” vagy „lélektermészetértség” kifejezéseket tartotta volna megfelelőnek, ezek azonban nem honosodtak meg nyelvünkben, ahogyan később a Verseghy Ferenc (1757–1822) által 1826-ban kiadott *Tudományos mesterszókönyvben* javasolt „érményes lélektudomány” sem. Vö. BARCZAFALVI SZABÓ DÁVID, *A tudományok magyarul* (Pozsony: Weber Ny., 1792), 56–57; VERSEGHY FERENC, *Lexicon terminorum technicorum, az az Tudományos mesterszókönyv... próba képen készítették némelly magyarnyelvszeretők* (Buda: Univ. Ny., 1826), 374.
- 25 „Ez a Hazafiak elméjének és szívének kifényesítésére szolgáló elsősége a' Lélek-ménynek (-Tudomány-nak). De ha vizsgálóba veszszük az egész Böltselkedésnek sistemáját (rendszerét) onnét is kitesztzik, hogy a' Lélekménynek a' Böltselkedésben előforduló Tudományok között is legelsőnek kell lenni, úgy mint a melyből a Léleknek minden rendű erejét 's tehetségét kitanultuk.” BÁRÁNY, *Jelenséges lélekmény...*, IV.
- 26 „Még egy szót, a' Magyarságra nézve. Magyarúl írván, nem akartam sem azokkal pedántaskodni, kik azt tartják, hogy ha van is szónk valaminek kitételére, de ha nem magyar eredetű, ha mindjárt

talati tudományok sorába illeszkedő empirikus pszichológiát alacsonyabb helyre „rangsorolta”, és saját fordítói stratégiáit is reflektálatlanul hagyta, így a Jakob-féle empirikus lélektan fordításának háttére és szükségessége is tisztázatlan marad.²⁷

A források műfaja, elméleti irányultsága, beszédmódjai és a fent jelzett szempontok szem előtt tartásával a nyelvkérdésre, a fogalmi készlet formálódására („a nyelv készülődésére”) és a korabeli tudományos írásmódban rögzült gyakorlatokra hangsúlyt fektetve válaszolható fel az a kép, amely az anyanyelvű, a lélektudomány egyes kérdéseit tematizáló munkákban a lélek szerepével és kóros állapotaival kapcsolatban kibontakozott. Mivel kutatásaim, s így jelen tanulmány fókuszát is elsősorban a lélekkel kapcsolatos *orvosi* tudásformák és ezek lehetséges használatainak feltárása jelenti, ezért a magyar nyelvű orvosi irodalomban átvett legfontosabb koncepciók áttekintését követően fő példaként az empirikus lélektudománnyal foglalkozó és az orvosi munkák keresztmetszetére, azaz az egyes nozológiai kategóriák, tünetegyüttesek és lélekállapotok magyar nyelvre ültetésének stratégiáira koncentrálok majd. Ez az egyes betegségkategóriák társadalmi-kulturális értelmezéseinek gyakorlatához is közelebb vihet. A vizsgált szövegek tematikus súlypontjait elsősorban azok a fiziológiai ismeretek jelentik, amelyek az életerőhöz, a lélek helyéhez, szerepéhez, testre gyakorolt befolyásához és ezzel szoros összefüggésben a gondolkodás folyamatához kapcsolódtak. A kompilatorikus szerkesztésmódból kifolyólag a vizsgált szövegek elméleti szempontból meglehetősen sok

közönségesenn bé van is véve, nem jó; más, új kell helyette: p. o. Prókátor, nem jó; bár ha a' Paraszti ember is érti; Ügyész, ez jó, mert ez ebből a' Magyar szóból van elvve, Ügy. Sem azokkal nem akarom értetlenkedni, kiknek, ha tsak szót szóval nem tehetnek ki, mindjárt nints Magyar szavok [...] fordítottam az Empirica Psychológiát, Lélek Munkái Tudományának, mert éppen arról tanit. Én részemről azt kívánnám, hogy bár tsak sok olyan terminussaink vólnának, melyek nem a' szót, hanem a' Tudományt fejeznék ki. – Jók-é Magyar philosophiai szavaim, nem-é? bajos megítélnem; mert a' terminus, kinek kinek legjobb a' magáé: a' Többség, düjtse el a' dolgot.” ERCSEI Dániel, *Philosophia: Lélek munkái tudománya, I. kötet* (Debrecen: Csáthy Ny., 1813), 8–9.

- 27 „A' Lélektudománynak más Tudományok közt valo Ranghelye az, hogy ez nem az előleges, hanem az utólagos vagy a' tapasztalási Tudományok sorába tartozik nevezetesen pedig hogy ez az Anthropológiának edgy ága. Ugyan is mivel minden Tárgyak az emberre nézve a' szerént a' mint azok vagy a' kül Tárgyak az emberre nézve a' szerént a' mint azok vagy a' külső vagy a' belső Érzékre tartoznak kétfélék: tehát ezen külömbség viszont két Tudományoknak u. m. a' Természettudománynak és az Anthropológiának szolgál fundamentomul. Az Anthropologia vagy theoretikus vagy practikus. A' practikus Anthropologia az a' mit külömben alkalmaztatott Morálnak neveznek a' Philosophusok: a' theoretikus Anthropológiának pedig e' hármak a' Tárgyai; u. m. Első az emberi Test tulajdonságainak 's Törvényeinek előadása, mely Physiológiának mondatik. Második a' Lélek változásainak 's munkáinak bizonyos Törvényekre vitt esmérete, mely éppen ez a' Lélektudomány az a' miről itt értekezni akarunk. Harmadik pedig a' Test 's a' Lélek viszonos Rávitelének 's munkáinak Tudománya.” [MÁRTON], *Tapasztalási lélektudomány...*, 1.

színűek, így a céloom a továbbiakban elsősorban az, hogy bizonyos elméleti koncepcióknak az említett csomópontok mentén kirajzolódó recepcióját vizsgáljam.

Test, lélek, életerő: elméletek és koncepciók

Az orvosírók által tematizált főbb kérdések közül a leghangsúlyosabb pozícióba az életerő mibenlétének meghatározása került. A spirituális életerő fogalmához kapcsolódó elképzelések elsősorban a vitalisztikus elméletekben kerültek elő, így a probléma nagyrészt azokban a művekben fordult elő, amelyek a vitalisztikus teóriákat propagáló, a korszak egészség- és betegségkoncepcióival kapcsolatos elméleteit meghatározó orvosszerzők elképzeléseinek átvételén alapultak. Az újvitalizmus meghatározó, a magyar nyelvű munkákban is gyakran hivatkozott képviselői közül kiemelkedik a göttingeni professzor, az „antropológia atyjának” tekintett Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840).²⁸ Blumenbach az elméletek fókuszában álló, az általa formáló erőnek nevezett életerőt (*vis formativus*, *Bildungstrieb*) a test minden pontján, minden szervben jelen lévő erőként fogta fel és a gravitációhoz hasonlította, amely szintén nem látható, és csak a hatása alapján felismerhető.²⁹ A vitalisztikus elméletek képviselői közül megkerülhetetlen továbbá a londoni sebész, John Hunter (1728–1783), valamint a jénai professzor, Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836) munkássága. A fáradhatatlan kísérletező kedvéről híres, főként a sebészet területén aktív Hunter az életerőt (*vis vitalis*) a vérben kereste, s megkülönböztette az élő organizmusokat (*animated matter*) és a lélekkel nem rendelkező dolgokat (*common matter*).³⁰ A magyar recepció szempontjából is jelentős Hufeland nevéhez pedig a makrobiotika tudománya fűződik, amely értelmezése szerint a legáltalánosabb és legmagasabb szinten foglalkozik az emberi élettel, s nagy szerepet tulajdonít nemcsak a tudományos orvoslásnak

28 Részletesebben lásd: John GASCOIGNE, „Blumenbach, Banks and the Beginnings of Anthropology at Göttingen”, in *Göttingen and the Development of the Natural Sciences*, ed. Nicolaas RUPKE, 86–98 (Göttingen: Wallstein Verlag, 2002).

29 Francois DUCHESNEAU, „Vitalism in Late Eighteenth-Century Philosophy: The Cases of Barthez, Blumenbach and John Hunter”, in *William Hunter and the Eighteenth-Century Medical World*, eds. Roy PORTER and William F. BYNUM, 259–296 (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).

30 Részletesebben lásd: Roy PORTER, *The Greatest Benefit to Mankind: The Medical History of Humanity from Antiquity to the Present* (London: Fontana Press, 1999), 280–281; DUCHESNEAU, „Vitalism...”, 279; Theodore M. BROWN, „From Mechanism to Vitalism in Eighteenth-Century Physiology”, *Journal of the History of Biology* 7, 2. (1974): 179–185.

és a diétetikának, de az erkölcsnek és a különböző környezeti tényezőknek is.³¹ Ebből következően az életerő kérdése hangsúlyos szerephez jutott Kovács Mihály Hufeland-fordításaiban, illetve Rác Sámuel és Zsoldos János egy-egy művében,³² amelyekben Hunter és Blumenbach elméleteit követték.

Hufeland és fordítója, Kovács Mihály felvezetése szerint az emberi test egészséges és beteg állapotai nem ismerhetők meg a „mindenféle élet oká”-nak tekintett életerő meghatározása nélkül,³³ amely egyúttal felelős azért a kettősséért, amely az emberi életet is jellemzi. Mivel koncepciója szerint mindent az életerő teremt és újít meg, így megléte segíti a gondolkodást, az érzékenységet, és boldoggá, elégedetté tesz, hiánya pedig a boldogtalanság és erőtlenség állapotaiért felelős.³⁴ Hufeland e koncepció mentén cáfolta a mechanikus tanokat – mindenekelőtt Boerhaave elméleteit –, aki a korszakban ebben a kérdésben is kiindulópontnak számított. Ahogyan azt Kovács a szöveghez fűzött saját lábjegyzetében kifejti, az

31 Thomas BROMAN, „The Medical Sciences”, in *The Cambridge History of Science, Vol. 4.*, ed. Roy PORTER, 463–484 (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 466.

32 RÁCZ Sámuel, *A physiologiának rövid sommája* (Pest: Patzkó Ny., 1789); ZSOLDOS János, *Asszonyorvos, mellyben a' szüzeknek, a' házias, terhes ... asszonyoknak nyavalyáik adatnak elő* (Győr: Streibig Ny., 1802).

33 „Az bizonyos, hogy az élet-erő tartozik a leg-közönségesebb, leg-megfoghatatlanabb, leg-erőszakosabb erejei közé a természetnek. Ez meg-tölt mindeneket és hihető, hogy kút-feje minden több természeti világ erejének, leg-alább az orgánumos világénak.” Christoph Wilhelm HUFELAND, *Az emberi élet meg-bosszabításának mestersége, 1–2. rész... Christoph Wilhelm Hufeland; ford. [bőv. jegyz. ell.] Kovács Mihály* (Pest: Trattner, 1798), 41.

34 Az életerővel kapcsolatos elméletek egyik fontos kiágazása volt az „életerő elpazarlásának” gondolata, amelyet gyakran a gondolkodó, tanuló emberekhez kötöttek egyes szerzők. Kovács Mihály Hufeland-fordításában halálos következményeket tulajdonít a túlzott gondolkodásnak: „De nem csak a testi, hanem a lelki feslettségnek is ugyan ezen következései vannak, és az nevezetes, hogy a szerfelett való szorongattatása a lelki erőknél és így az arra szükséges életerőnek elpredállása, majd éppen úgy árt az egészségnek és az élet tartósságának, mint a nemző erőknél elpredállása, t. i. ez húzza maga után szintűgy az emésztő erőknél elvesztését, a' kedvetlenséget, a' test elesését, az érző inak gyengeségét, az elszáradást, az idején való halált.” HUFELAND, *Az emberi élet...*, 21. Samuel-Auguste Tissot ennek a kérdésnek szentelt egy teljes kötetet, amely *De la santé des gens des lettres* címmel 1770-ben jelent meg Lausanne-ban. A munkát több nyelven is kiadták a korszakban. A magyar fordítást Takáts János (?–?), kecskeméti orvos készítette el 1775-ben a német fordítás alapján, a szöveg azonban nem jelent meg nyomtatásban. A fordításban egy meghatározott tematikához, a tanuló emberek betegségeihez kapcsolódóan merülnek fel a test-lélek összefüggés kérdései, a lélek befolyása a testi állapotokra, az idegek működése és az életerő kérdései. Maga a kézirat 181 számozott lapból áll, a végén az egyes paragrafusokhoz fűzött mutatóval, a szövegben gyakoriak a hivatkozások a korszak autoritásnak tekintett szerzőire (Sydenham, Boerhaave, Haller, Hoffmann). Lásd: OSZK Kézirtattár, Oct. Hung. 86. „A Tanuló és Beteges emberekhez való tudositás. Miképpen kellyen egészségeknek fenn tartására és visszanyerésére vigyázni. Irattatott Tissot [Simon-André] Úr M. D. által Frantzia Nyelven. Azután Nemet és más Nyelveken is ki adattatott. Magyar Nyelvre pedig fordittatott Takáts János Academicus által, Ketskeméten mulattában 1775-ben.”

életerő által az „*orgánicus, eleven Világ*”-hoz tartozó emberi életet a kémia és fizika törvényeitől ugyan nem függetleníve, de nem is kizárólag a „*Chemia törvényei*” alapján kell és lehet meghatározni.³⁵ Rácz Sámuel az első magyar nyelven kiadott élettantankönyvében (*A physiológiának rövid sommája*, 1789) amellet érvel, hogy a test működését az általa Blumenbach alapján felosztott életerő öt típusa, az élő testek egyes tulajdonságai biztosítják (*contractilitas, sensibilitas, irritabilitas, vis organica/vita propria, nisis formativus*).

Ezeket a kategóriákat nem Blumenbach állította fel, Rácz ismeretei azonban vagy tőle, vagy rá tett közvetett hivatkozásokból származhattak.³⁶ Az irritabilitás és szenzibilitás tana Hallerhez, a tónus (itt „*öszhuzattatás*”, *contractilitas*) pedig Stahl elméletéhez kapcsolódik. Blumenbach nevéhez fűződik azonban a Rácz által „*formáló indulat*”-ként magyarra ültetett alakító, vagy formáló ösztönként (*nisis formativus, Bildungstrieb*) megnevezett erő, „*az a matéria, a mely, akár nemző, akár tápláló légyen, illendő helyre vitetik, és eléggé megéri, azután olyan formát végyen magára, a melyet a természet kíván. Ez által fogantatik az ember, öszve forr az eltörött tsont, tapláltatik a test.*”³⁷

Zsoldos János Veszprém megyei főorvos első magyar nyelvű nőgyógyászati munkájában, az 1802-ben megjelent *Aszszony-orvosban* a skót orvos, John Brown (1735–1788) rendszere alapján írta le a test és lélek egészséges és kóros állapotait. Brown nagyrészt spekulációra épített, kísérletekkel alá nem támasztott rendszerét részben mestere, William Cullen (1710–1790) betegségklasszifikációs törekvéseire építette. Ám attól eltérően egy egységes modell kialakítását tűzte ki célul, amelyben az egészséges és kóros állapotok a stimulációhoz vagy ingerelhetőséghez kötődnek, a betegségek okát pedig az egyensúlyvesztésben kell keresnünk. Gyógymódként ellentétes hatású (stimuláló vagy nyugtató) szerek alkalmazását írta elő. Zsoldos Brown nyomán az életerőt az izgatóerőre (*vis incitans*) vezette vissza, a testben tapasztalható fizikai elváltozásokat az „*izgathathatással*” (*incitabilitas*) magyarázta, amely az izmok mozgásából (*mobilitas*) és az idegek érzékenységből (*irritabilitas*) fakad. Ezek az erők gyakorolnak befolyást a testre a lélek hatása mellett. A test és lélek egészséges és kóros állapotai Zsoldos ér-

35 HUFELAND, *Az emberi élet...*, 28. (Kováts Mihály lábjegyzete)

36 „Blumenbach, egy tudós orvosi Tanító, a természeti jelenségektől vezéreltetvén, az emberi test éltető erejét öt rendekre osztja, ugymint: Öszvehuzattatásra [contractilitas], Érzékenységre [sensibilitas], Izgathatóságra [irritabilitas], Eszközi erőre, avagy különös tulajdon életre [vis organica, vita propria] és Formáló indulatra [nisis formativus].” RÁ CZ, *A physiológiának...*, 28.

37 Uo., 30.

velése szerint tehát levezethetők az izgatóerő hiányából, vagy éppen annak túlzott jelenlétéből.³⁸

A magyar nyelvű orvosi munkákban az életerő kérdéséhez hasonlóan meglehetősen eklektikus kép rajzolódik ki a korszak tudományos orvoslásának meghatározó problémájáról, a lélek helyének és szerepének kérdéséről is. Az anyagatlan, ezáltal megfoghatatlan lélek nehezen volt beilleszthető a szomatikus orvoslás keretei közé. A 18. századra abban a kérdésben, hogy a test és lélek egységet formálnak és kölcsönhatásban állnak, az orvosi irodalomban bizonyos kivételektől (például La Mettrie „embergép” elméletétől) eltekintve egyetértés figyelhető meg, és mind a lélek betegségeinek okait a testben kereső – modern fogalommal – szomatopszichés, mind pedig a testi betegségeket lelki eredetre visszavezető pszichoszomatikus megközelítés érvényre jutott.³⁹ A lélek helyének és „hordozóinak” behatárolása, és annak meghatározása, hogy hányféle lélek létezik, illetve a test és lélek egyirányú hatásai (lélek → test, test → lélek), vagy éppen kölcsönhatásának működése azonban komoly vitákat generált a tudományosságban. Ez a többféle irányultság a hazánkban kiadott munkákban is megmutatkozik.

A korabeli értelmezések szerint a lélek, attól függően, hogy milyen funkciókat lát el, többféle is lehet. Erre világít rá Rácz Sámuel 1801-ben kiadott *Orvosi praxisának a Brown Theoriájának rövid summája* címet viselő második kötete is, amelynek célja a brownizmus mint „új tudomány” megismertetése a publikummal. Rácz ebben a munkájában az emberi lelket az arisztotelészi felosztást követve osztotta fel az élethez szükséges alapfeltételeket biztosító, például a szaporodásért és növekedésért felelős *anima vegetatívára*, az érzékenységért, érzékelésért és az idegrendszerért felelős *anima sensitívára* és a gondolkodásért felelős, az emberek sajátosságaként számon tartott *anima rationalisra*.⁴⁰ Ezt a kategorizációt Mátyus István Sydenham, Boerhaave és Stahl a test és lélek viszonylatában eltérő irányultságú koncepcióit szintetizálni igyekvő *Ó- és új diaeteticájában* tovább differenciálta, és ötféle „életet” különített el attól függően, hogy a három kategória (emberek, állatok, növények) közül melyikre jellemző. Mindhárom sajátossága a kizárólag a test felépítésére koncentrálódó mechanikus élet és tápláló-nevelő

38 ZSOLDOS, *Aszszony-orvos...*, 21–23.

39 Lásd például Kovács Mihály Hufeland-fordításának bevezetőjét a test és lélek kölcsönös egymásra utaltságáról: „A test egészségét az erkölcsök egészsége nélkül hijjába keresi akárki, mert ez a kettő mint a lélek a testtel úgy öszve van kötve, mind a kettő egy kút-főből foly, edjüvé olvadván tsinállyá azután azt a meg-nemesítettett, és tökéletesítettett emberi természetet.” HUFELAND, *Az emberi élet...*, X.

40 „Az embernek három lelket adtak: Az egyik volt az anima vegetativa, a másik az anima sensitiva, a harmadik az anima rationalis.” RÁ CZ SÁMUEL, *Orvosi praxis* (Pest: A' Pesti Királyi Universitas betűivel, 1801), 587.

élet. Az állatokban és emberekben ezen túl megvan az idegi működésekhez kötött „érzésből álló élet” (*vita sensitiva*), míg az ösztönökön túli *vita animalis* vagy *vita brutorum* csak a fejlettebb állatokra,⁴¹ a gondolkodás, azaz „halhatatlan, okos élet” (amelyet nem nevez meg, de ezt értelmezhetjük *vita rationalis*ként) pedig kizárólag az emberekre jellemző.⁴²

A lélekfunkciók szerinti felosztáshoz hasonlóan visszatérő problémaként merül fel a lélek helyének meghatározása. Ebben a kérdésben azonban egyik orvosszerző sem foglalt határozott álláspontot. Rácz Sámuel és Mátyus István is csupán a korábban már megcáfolt vagy a korszakban lehetségesnek tartott elméletek összefoglalására szorítkoztak, az empirikus lélektudománnyal foglalkozó szövegek szerzői pedig – Bárány Péter kivételével – ezt a kérdést többé-kevésbé reflektálatlanul hagyták,⁴³ s a lélek helyének problémáját a fiziológia és neurológia hatáskörébe utalták.⁴⁴ Bárány maga is amellett érvel, hogy ezt a kérdést „egészen a Physiológiából kell megfejteni”,⁴⁵ és értekezése neurofiziológiai ismeretekre alapozott bevezetőjében kitér többek között a Mátyus⁴⁶ és Rácz⁴⁷ által

41 „Nevededik nem-is ok nélkül, mi bennünk ez a tsudálkozás, midön a nemesebb élő-állatokban számtalan mesterséges mozgásokat látunk olyanokat is, a’ mellyek minden ösztönnek közben-járulása nélkül, tsak valamely belső titkos indításból önként támadnak, még pedig a tőlek távol levő dolgoknak mívótokhoz intézve. Ezeket, minthogy semmi testi okokból ki nem magyarázhatjuk, valami benne lakó isteni erőnek, mellyet Léleknek nevezünk, szoktuk tulajdonítani.” MÁTYUS, *Ó és új diaetetica*, I. kötet, 22.

42 Uo., 20–23.

43 Bár Ercesei Dániel részletes leírást ad az emberi test felépítéséről és az idegrendszer működéséről (ERCSEI, *Philosophia...*, 19–46.), a lélek helyének kérdésével nem foglalkozik, csupán annak „munkáival”, s hasonló fókusszal tárgyalja a megismerés és gondolkodás kérdéseit Márton István és Pálóczi Horváth Ádám is.

44 A Márton-féle fordítás a lélektudományt (az eredeti német szöveg érvelését részben megtartva) „gyermeki állapotban” lévőnek tartja, mert többek között az orvostudomány, amelynek feladata a test működései alapján leírt lélekműködés feltárása lenne, e vizsgálódásokat „még elég világosságra ’s bizonyosságra nem vitte”. Jakob eredeti szövege azonban azt hozza fel érvként, hogy a medicina és az empirikus lélektudomány mindezidáig egymástól elkülönítve vizsgálták a lelket és nem támaszkodtak egymás eredményeire („4. weil sich Psychologie und Arzneykunde zu wenig unterstütz haben, und zu isoliert bearbeitet wurden.”) Vö. [MÁRTON], *Tapasztalási lélektudomány...*, 2; Ludwig Heinrich JAKOB, *Grundriß der Erfahrungs-Seelenlehre* (Halle: bey Hemmerde und Schwetschke, 1795), 6.

45 BÁRÁNY, *Jelenséges lélek-mény...*, 12.

46 „De minthogy sem az öt Érzékenységek inait, sem a mozgó inakat egy bizonyos punctumra vinni még eddig nem lehetett, azt sem lehetett meghatározni, hogy azok közül a néhány tsúposkák közül, mellyek glandula pinealis, corpus callosum, medulla cerebri nevet viselnek, mellyikbe kellessék az Elmének székít tartani.” MÁTYUS, *Ó és új diaetetica*, I. kötet, 144–145.

47 „De hól lakik a’ lélek? Erről sokan sokféleképpen vélekedtek. Némelyek azt vélték, hogy a’ lélek az egész testen elterjedett, és mikor valami rész elvágatik, akkor magát visszahuzza a megmaradott ép részbe. De ezt a vélekedést még senki tagadhatatlan igazsággá nem tette. Cartesus a lelket a fenýöikrushusba

is idézett elméletek cáfolatára, amelyek a lélek helyét a test bizonyos pontjaira lokalizálták. Descartes a tobozmirigybe (*glandula pinealis*), François Gigot de la Peyronie (1678–1747) francia sebész a két agyfélteke közti összeköttetést biztosító kérgestestbe (*corpus callosum*), Raymond Vieussens (1635 k.–1715) francia anatómus a fehérállomány egy pontjára (*centrum semiovale*), Thomas Willis angol anatómus az előagyban található csíktolt testbe (*corpus striatum*) helyezte.⁴⁸ Annak ellenére, hogy – ahogyan Rácz Sámuel fogalmaz, „*semmi különös részt nem lehet találni a' hova a' lelket helyezhetni lehetne*”⁴⁹ – az orvosi szakmunkákban konszenzus uralkodik a lélek helyét az immáron a neurofiziológia és -patológia eredményeit felhasználó magyarázatok tekintetében.⁵⁰ Mind Mátyus István és Rácz Sámuel, mind pedig Bárány Péter az orvostudományt a lélektudomány alapjának tekintő, a lélektudományt pedig a gyakorlati orvoslás szempontjából elengedhetetlennek minősítő („*az Orvos Lélektudomány nélkül tsak felében ért tudományához*”)⁵¹ szövegeikben a lélek „munkáinak” az idegrendszeri működésekkel való összefüggéseinek kontextusában gondolkodtak. Egyúttal kiemelt figyelmet szenteltek a közös érzéknek is, amelynek segítségével az idegek által továbbított ingerek (látás, hallás, szaglás, tapintás, ízlelés) és az ezek által előidézett képek integráltan jelennek meg az emberi elmében, amely a gondolkodás normális és – e folyamatok zavara esetén – kóros működéséért tehető felelőssé.

[glandula pinealis] szorítottatta, és annak azt az okát adta, hogy ott minden érzőinek öszvejönnek. De itt az anatomia semmi érzőinat nem talál, és ez a kis részetske már sokszor egészen elromlott, s mégis a léleknek munkáji abban az emberben semmi hibát nem szenvedtek. [...] A kemény testre [corpus callosum] sem lehet a lelket hajtani, mivel Zinn és Lorry megmutatták, hogy ennek a résznek hibájira semmi oly különös változás nem következik, mely más hibáit is az agynak nem követte volna.” RÁ CZ, *A physiológiának...*, 96–97.

- 48 „Helytelenül teszi tehát Cartes a' lélek házát a' fenyő-ikrás húsba (glandula pinealis); La Peyrenie a' kemény testbe (corpus callosum), Viennssens a' tojásos székbe (centrum ovale); Villis a' tsikos testekbe (corpora striata), s. a. t. nem azért, mert ezen részek megsértődésére halál egyenesen nem következik, hanem hogy azon sértődés nints egybe kaptsolva a' lélek nyilvánkozásainak helylyes fel akadásával.” BÁRÁ NY, *Jelenséges lélek-mény...*, 21.
- 49 RÁ CZ, *A physiológiának...*, 97.
- 50 BÁRÁ NY, *Jelenséges lélek-mény...*, 10–13; MÁ TYUS, *Ó és új diaetetica, I. kötet*, 144–145; RÁ CZ, *A physiológiának...*, 96–97.
- 51 BÁRÁ NY, *Jelenséges lélek-mény...*, 8.

„Az értelem nyavalyái” és a „lélek rend kívül való állapotjai”

A lélek betegségeivel kapcsolatos koncepciók és tünetegyüttesek magyarra fordítása – a patológikus fizikai állapotokkal ellentétben, bár ezek esetében szintén nem beszélhetünk még kialakult terminológiáról – több szempontból is kihívás elé állíthatta az orvosi szövegek magyar fordítóit.⁵² Mivel még egy, a nyugat-európai tudományosságban és orvosi praxisban is csupán formálódó diszciplína – a korszakban egyre inkább újraértelmeződő – fogalmait kellett nagyrészt német közvetítéssel magyarra ültetniük, a 18–19. század fordulóján megjelent orvosi munkák viszonylatában nem beszélhetünk jól körülírható (és fordítható) betegségkategóriákról és -koncepciókról. A 17–18. századi nagy hatású, gyakran hivatkozott, például Thomas Sydenham (1624–1689) és François Boissier de Sauvages (1706–1767) által összeállított nozológiák még alapvetően a kora újkori orvoslást is meghatározó hippokratészi-galénoszi medicina fogalmi keretei között gondolkodtak, és így a leggyakoribb tünetegyüttesek (mánia, melankólia, hisztéria, hipochondria) és ezek különböző keveredései (például melankólia hipochondriás diszpozícióval vagy vallásos melankólia) dominálták a fogalomhasználatot. A 18–19. század fordulója azonban már „átmeneti periódust” jelentett, amikor a korai 19. századi pszichiátria „úttörőinek” – Johann Christian August Heinroth (1773–1843), Philippe Pinel (1745–1826) és Jean-Étienne Dominique Esquirol (1772–1840) – munkássága nyomán a korábban ismert és bevett fogalmak (mánia, melankólia, hisztéria, hipochondria) részben kiüresedtek, részben újrafogalmazódtak és olyan kategóriákra darabolódtak fel, amelyek már nem feleltethetők meg és illeszthetők vissza korábbi kereteikbe. Ennek klasszikus példái a Pinel által leírt négy fő kategória, a mánia (delíriumos állapotokkal vagy anélkül), a melankólia (izgatott és/vagy levert, szorongó állapotokkal), a demencia és az idiotizmus, illetve a Pinel nyomán Esquirol által bevezetett lipemánia (*lypemia*, állandó levert állapot) és monománia fogalmai. Ez utóbbi a mániához hasonló állapot, amelyben a beteg érdeklődését egyetlen tárgy vagy gondolat köti le; ez hasonlatos a korábban *fixa ideak*ként leírt tünethez, amely a melankóliások esetében volt gyakori.⁵³

A klasszifikáció nehézségeire és az ebből eredő fordítási problémákra mindekelőtt a bölcséleti munkák magyarítási kísérletei világitanak rá. A patológikus

52 A magyar orvosi nyelv kora újkori történetéhez, a szóalkotás leggyakoribb módszereihez lásd például: KESZLER Borbála, „Az orvosi nyelv és a nyelvújítás”, in *Köszöntő kötet B. Gergely Pirokska tiszteletére*, szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő és ILLÉSNÉ KOVÁCS Mária, 101–103 (Miskolc: Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2002).

53 Vö. Ronald CHASE, *The Making of Modern Psychiatry* (Berlin: Logos Verlag, 2018), 29–30.

állapotokat az értekezésekben tárgyalt „lélektehetségek” zavaraiából és hiányosságaiából vezették le.⁵⁴ Pálóczi Horváth kivételével, aki egyáltalán nem tárgyalta a lélek betegségeit, a patológikus állapotokat elsősorban a gyűjtőfogalomként is használt „bolondság” koncepciójából kiindulva tárgyalták. Ez a kifejezés a 19. század utolsó harmadától az orvosi szakmunkákban kevésbé volt használatos a jóval differenciáltabb betegségfogalmak mellett, konceptuálisan azonban – ezt az orvosok közül a későbbiekben Zsoldos János példája illusztrálhatja a leginkább – nem mutatkoznak hangsúlyos különbségek. A Bárány Péter és Ercsei Dániel szövegeiben, valamint a Márton István-féle fordításban bevezetett betegségfogalmak megfeleltethetők az orvosi irodalomban gyakran tárgyalt melankóliának és mániának (bár ezeket – Ercsei kivételével – nem nevezik meg). Ennek értelmében a kóros állapotok esetén a *bolondság* tekinthető az alapbetegségnek, és ezek különféle „grádusai” és a betegség lefolyásának időtartama határozzák meg a további típusokat. Az értelmezést és befogadást a betegségkategóriákhoz fűzött magyarázatokkal és a hangulati zavarokra és viselkedési anomáliák megragadására alkalmas kifejezések használatával segítik. Ercsei Dániel pedig a művelt olvasó számára minden bizonnyal ismert referenciakeret előhívásán keresztül eredeti kifejezéseket is szerepeltet. Bárány Péternél a melankóliaként értelmezhető tünetegyüttes „tsendes” állapotot jelez, míg a mánia „dühösséggel jár”,⁵⁵ s e két típus leírására hasonló kategóriák jelennek meg Mártonnál („komor örütség”, „dühös örület”)⁵⁶ és Ercseinél is („komorbolond”, „dühösbolond”, azaz *melancholicus* és *insanus*).⁵⁷ Ercseinél harmadikként megjelenik egy (a hisztériától eltérő) női betegség („furtsabolond”),⁵⁸ Mártonnál pedig mindez Jakob nyomán kiegészült a megismerés és gondolkodási képesség zavarainak osztályozásával is.⁵⁹

54 „Ugy tapasztaljuk, hogy néha az Embernek egészen a’ regulától eltávozó Erzetei ’s azon fundált kívánságai vagynak, a’ mellyek sokszor nagy zavarodásra adnak alkalmatosságot a’ mikor az Erzet- ’s Kivánattheetség megromolnak.” [MÁRTON], *Tapasztalási lélektudomány...*, 65.

55 BÁRÁNY, *Jelenséges lélekmény...*, 224.

56 [MÁRTON], *Tapasztalási lélektudomány...*, 69.

57 ERCSEI, *Philosophia...*, 169–170.

58 „A’ Furtsabolondok (demens, dementia) valami kedves dologgal ábrándoznak, Királyoknak, Isteneknek ’s a’ t. képzelik magokat. Ez a kevélység ’s helyehulyaság nyavalyája; a’ honnan ez, (megengedjen az aszszonyi nem) az aszszonyokat szokta jární.” ERCSEI, *Philosophia...*, 169. A *demens, dementia* kifejezés ezen értelmezése valószínűleg Ercsei Dánieltől származik, a korszakban e két kifejezés csupán esztelenséget vagy bolondságot jelentett. Vö. PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum* (Cibinii: Sumtibus Samuelis Sárdi Typography, 1767), 177.

59 Például butaság (*Blödsinnigkeit*), gondolhatatlanság (*Gedankenlosigkeit*), ostobaság (*Dummheit*), érzékenység (*Empfindelley*), rajosság (*Schwärmerey*), azaz rajongás, fanatizmus és különböző alváltozatai. Vö. [MÁRTON], *Tapasztalási lélektudomány...*, 66–69; JAKOB, *Grundriß...*, 408–427.

A tünetegyüttesek képlékeny határai mellett a fordítás folyamatát nehezíthette továbbá, hogy ezek az „utazó fogalmakként” (*travelling concepts*) is értelmezhető betegségkategóriák hol divatba jövő, hol feledésbe merülő, folyamatosan újraértelmeződő – ám egyfajta alapkonceptiót új kontextusaikba kerülve is magukban foglaló – társadalmi-kulturális-orvosi konstrukcióknak tekinthetők, amelyek területtől és időszaktól függően más-más tartalommal és jelentéssel tölthetnek fel.⁶⁰ Ezeket a szempontokat figyelembe véve érdemes nyomon követni például a 18–19. század fordulóján is még klasszikusan „angol betegségként” definiált, azonban a magyar nyelvű orvosi irodalomban is gyakran előkerülő, a lélek patológikus állapotai között gyakoriként számon tartott melankólia, és az enigmatikus, évszázadokon keresztül új formában felbukkanó hisztéria „karrierjét” és ezek eltéréseit a magyar nyelvű orvosi és korai pszichológiai irodalomban.

A vizsgált négy szerző közül kettő, Zsoldos János és Rácz Sámuel tárgyalják külön fejezetekben a lélek betegségeinek felosztását.⁶¹ Kováts Mihály fordításai és Mátyus *Diaeteticája* alapvetően – koncepciójuknak megfelelően – elsősorban a diétetika, a helyes életvezetés és megelőzés kontextusában térnek ki az egyes tünetegyüttesekre. A *melancholia* és *melancholicus* kifejezések az összes tárgyalt szerzőnél megjelennek, nagyjából hasonló, évszázadok óta ismert és bevett értelmezési keretben. A melankólia szimptomáiként a szomorúságot, unalmat, magányosságot és az öngyilkosságra való hajlamot írják le. Ezekben az esetekben az értelmezést elsősorban a körülírás és magyarázat, nem a betegség megnevezése jelenti.⁶² Ezzel szemben Zsoldos János 1802-ben megjelent, az első magyar nyelvű

60 Mieke Bal holland kultúrakutató a fogalmakat „intellektuális eszközökként” (*intellectual tools*) írja le, amelyek az egyik diszciplínából a másikba átkerülve, különféle kulturális, társadalmi és nyelvi kontextusokban és időszakokban más és más jelentéssel tölthetnek fel. Jelentésük nem rögzített, azonban az egyik értelmezési keretből a másikba átkerülve sem veszítik el a korábban hozzájuk társított értelmezéseket. Bár Bal e fogalmat a kultúratudomány eszköztára, a kultúra tanulmányozásának vonatkozásában használja olyan fogalmak esetén, mint például *gender*, *vizualitás*, *materialitás*, *performativitás*, *tér* stb., ez az értelmezési keret a koronként és kulturális-nyelvi kontextusonként új asszociációkat (is) előhívó, orvosi-társadalmi-kulturális konstrukcióknak is tekinthető betegségfogalmak, és különösen a mentális betegségek esetén is érvényesnek tekinthető. Lásd: Mieke BAL, *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide* (Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2002), 22–55; Birgit NEUMANN and Ansgar NÜNNING, „Travelling Concepts as a Model for the Study of Culture”, in *Travelling Concepts for the Study of Culture*, eds. Birgit NEUMANN and Ansgar NÜNNING, *Concepts for the Study of Culture 2*, 1–22 (Berlin–Boston: de Gruyter, 2012).

61 RÁ CZ, *A physiológiának...*, 127–130; RÁ CZ, *Orvosi praxis*, 455–603; ZSOLDOS, *Aszszony-orvos...*, 388–398.

62 Mátyus így írja körül a tünetegyüttest: „Veszedelmes melancholiába esnek, ételtől, álomtól elszakadnak, kimondhatatlan szívszorongatásokat szenvednek, semmiben gyönyörűséget nem találnak,

vü összefoglaló nőgyógyászati munkaként számon tartott *Aszszony-orvosa* a lélek és elme kóros állapotait, így a melankóliát is „eszelősségként” fordítja és az ész elvesztéséhez („az esze kereke szege ki-esett”) társítja.⁶³ Zsoldos – a bölcséleti munkákhoz hasonlóan – abból a „bolondságkoncepcióból” indul ki, amely szerint a mánia és a melankólia tünetegyüttese egyazon alapbetegség egy spektrumon elhelyezkedő kétféle kifejeződésének tekinthetők, amelyek alapvető jellemzője az „ész elvesztése”. Itt tehát az értelmezési kísérlet egyszerre szemantikai és magyarázó-kiegészítő jellegű, s noha orvosi szakmunkáról van szó, nem elégszik meg a noszológiákban használt fogalmak magyar megfelelőinek átvételével.

Az idézett munkákban azonban eltűnik az a közvetlen, a korszak kulturális-társadalmi kontextusai alapján determinált értelmezési keret, amit a melankóliafogalom a magyar nyelvű fordításokban is előhívhatott (volna).⁶⁴ A 18. szá-

minden únalomokra van, minden tudható ok nélkül most nevetnek, most sirnak, ottan ottan méj sohajtásokat ejtenek, testekben mint a hecticusok úgy elszáradnak, míg osztán, ha nyavallyájoknak orvosságát nem kaphatják, vagy így magokban ki alusznak, vagy egészen kétségben esvén életeket erőszakosan elvesztik.” MÁTYUS István, *Ő és új diaetetica az az Az életnek és egészségének fenn-tartására és gyógygatására Istentől adatott... természeti eszközöknek a' szerint való elészámllása, a' mint... vélek éltek az emberek... VI. kötet* (Pozsony: Landerer, 1793), 551. Rácz Sámuel pedig a következő definíciót adja: „Melancholiának az a betegség nevezetik, a melyben az ember szomorú, gondolkodó, az emberek társaságától fut, különösen s egyedül szeret lenni, és egy vagy több dolgokról rendetlenül s nem igazán itél.” RÁ CZ, *Orvosi praxis*, 468.

63 „Az eszelősség (melancholia) a tébolyodásnak az a neme, mellyben valaki mindég tsak azon edgy dologról való gondolkodással vesződik, a melly miatt esze kereke szege ki-esett. Az eszelősök többnyire szomorúak, félénkek, nem alhatnak, a társaságot kerülők, mélyen neki szegezett szemekkel gondolkodnak, némellyel sirnak, némellyek nevetnek, a nélkül, hogy igaz nevetésre való indúlat volna benne, minden ki-üresedésekre nézve szorulást szenyvednek, egyik egyiknek, másik másiknak gondolja magát lenni, egyik idvessége felöl kéttsebe esvén magát vízbe öli, másik hogy minél hamarébb Lelke szabadúlhasson, s idvezülhessen nyakát el-vágja, többek több magoknak végső veszedelmet okozo dolgokra tévelyednek.” ZSOLDOS, *Aszszony-orvos...*, 389.

64 Itt fontos megjegyezni azt, hogy a tudományos-orvosi munkákban jóval kevesebb olyan, a társadalmi-kulturális kontextusra reflektáló elem jelenik meg, mint például a formális oktatásban és egészségügyi ellátásban nem, vagy alig részesülő köznépek szánt orvosi felvilágosító munkákban, vagy akár a prédikációkban, amelyek kiegészítések, betoldások, kommentárok formájában gyakran idéznek fel bizonyos kulturális különbségeket. Ennek jó példája az egészségügyi felvilágosító irodalom mintaadó szövege, Samuel-Auguste Tissot 1761-ben Lausanne-ban *Avis au peuple sur sa santé* címmel megjelent kötete, amelynek a német fordítás alapján készült magyar fordítása 1772-ben jelent meg Nagy-károlyban Zemplén, Szerém, majd Szatmár vármegyék főorvosa, Marikowzki Márton (1728–1772) fordításában. A lélek betegségeivel gyakran összefüggésben tárgyalt alkoholfogyasztási szokásokkal és részegeskedéssel kapcsolatos leírás mind a magyar, mind a német és a francia kiadásban közel azonos. A betegségeket kiváltó okok felsorolását követően, az utolsó pont után azonban Marikowzki továbbírja és kiegészíti az eredeti szöveget a magyar viszonylatban általános problémaként jelentkező káros szokásokkal: „Hazánkban a közrend imez italokkal szokott élni: vízzel, borral, égett borral, sörrel, alma vízzel, és imitt-amott nyirvízzel. A bor és égetett bor kiváltképen szolgál a dobzódásra.

zadban a még gyakran a szigetországgal kapcsolatban asszociált betegség, amely a népszerű magyarázatok szerint az angolok sajátos életmódjában, klímájában és lelkialkatában gyökerezett volna,⁶⁵ a magyar nyelvű bölcséleti és orvosi munkáknak már nem képezte részét. A betegség új kontextusában, ám többé-kevésbé hű-en évszázados értelmezéséhez, csupán a lélek tehetségeinek „megromlásában” és a viselkedési anomáliákban manifesztálódó állapotként jelent meg.

A hisztéria elsődleges, évszázados, a kóreredetre visszavezethető, az angol Thomas Willis (1621–1675) által a 17. század közepén elsőként cáfolt értelmezési kerete az új nyelvi-kulturális kontextusba kerülve is „makacsul” tartotta magát. A méhbetegségként értelmezett hisztériát a magyar nyelvű orvosi irodalom is egy görccsökkel jelentkező, az idegrendszeret érintő, rohamokkal (Rácz Sámuel kifejezésével „ostromokkal”)⁶⁶ járó tünetegyüttesként írta le. A kóreredethez társított érvelés cáfolatára Zsoldos János ugyan felhívta a figyelmet,⁶⁷ ám a magyar nyelvű

[...] A mi boraink ritkán ártnak természet szerént, hanem csak a mértéktelen ital által. A hibás borokat ártalmas mesterségekkel szokták megváltoztatni, de ezeket a ’ mi együgyű népünk szerencséjére eddig még nem tanulhatta.” Vö. Samuel-Auguste TISSOT, *A’ Néphez valo tudósítás miképpen kellyen a’ maga egészségére vigyázni irattatott Tisnot Ur M. D. által mostan pedig Hazánk állapottyához alkalmaztatva Magyar nyelvre fordittatott, Nagy Tornyai Marikowzki Márton M. D. által* (Nagy Károlyban: A’ N. M. Grof Károli Antal Ur Typografiájában, 1772), 37.

65 Ehhez bővebben lásd George Cheyne *The English Malady* címmel 1733-ban megjelent népszerű munkáját: „The Title I have chosen for this Treatise, is a Reproach universally thrown on this Island by Foreigners, and all our Neighbours on the Continent, by whom nervous Distempers, Spleen, Vapours, and Lowness of Spirits, are in Derision, called the English Malady. And I wish there were not so good Grounds for this Reflection. The Moisture of our Air, the Variableness of our Weather, (from our Situation amidst the Ocean), the Rankness and Fertility of Our Soil, the Richness and Heaviness of our Food, the Wealth and Abundance of the Inhabitants (from their universal Trade), the Inactivity and Sedentary Occupations of the better Sort (among whom this Evil mostly rages), and the Humour of living in great populous and consequently unhealthy Towns, have brought forth a Class and Set of Distempers, with atrocious and frightful symptoms, scarce known to our Ancestors, and never rising to such fatal Heights, nor afflicting such Numbers in any other Nation. These nervous Disorders being computed to make almost one third of the Complaints of the People of Condition in England.” George CHEYNE, *The English Malady: Or, a Treatise of Nervous Diseases of All Kinds, as Spleen, Vapours, Lowness of Spirits, Hypochondriacal, and Hysterical Distempers, &c.* (London: G. Strathan in Cornhill, 1733), I–II. A „divatosság” fogalma és a betegségek/betegségkonstrukciók rágbabb összefüggéseihez lásd a következő kötetet: Allan INGRAM and Leigh WETHERALL DICKSON, eds., *Disease and Death in Eighteenth-Century Literature and Culture: Fashioning the Unfashionable*, Palgrave Studies in Literature, Science and Medicine (London: Palgrave Macmillan, 2016); a mentális betegségekhez Heather Meek (13–31) és Jane Taylor (33–54) tanulmányait.

66 RÁCZ, *Orvosi praxis*, 461–462.

67 „Mínthogy az Aszszonyoknak méhek leg-több változásokon menvén által, sokat szenved, innét görts nyavalyájok-is sokszor-méhekből veszi eredetét: azért vólt hogy az előtt ezt a’ nyavalyát egyedül méhbéli nyavalyának tartották, és azért *méhanyának* nevezték.” ZSOLDOS, *Aszszony-orvos...*, 446. (Kiemelés az eredetiben.)

források következetesen vagy a *hysteria* és *hystericus* kifejezéseket, vagy pedig a méh valamelyik magyar megnevezését használták. Mátyus Istvánnál a betegség „hysterica nyavalya”-ként,⁶⁸ Zsoldosnál „méhanya”-ként,⁶⁹ Rácz Sámuel Störckfordításában a hisztériás nők „nádrás személyek”-ként jelennek meg. A hisztéria jellemző tüneteinek tekintett *globus hystericus* és *clavus hystericus* is előkerülnek a szövegekben, ezekben az esetekben a terminusok azonban pontos megnevezés nélkül csupán a szimptómák leírásaivá egyszerűsödnek (Rácz Sámuel „golyóbisnak” nevezi, a jelzőt elhagyva), így csupán az avatottabb olvasó számára lehet(ett) egyértelmű, hogy e komplex tünetegyüttes mely elemeire utalt a két szerző, Zsoldos János⁷⁰ és Rácz Sámuel.⁷¹

Kováts Mihály Hufeland-fordításai

Kováts Mihály esetén ez a fordítói-szerzői gyakorlat más szöveghelyek esetén még markánsabban jelenik meg, s Kováts egyúttal látványos, a szerző által is reflektált példáját jelenti annak a gyakorlatnak, amely során egy szöveg a magyar nyelv hiányosságai és bizonyos gondolati tartalmak kifejezhetetlensége révén, a kényszerűségből fakadó szóhasználat vagy éppen eltérő kulturális kontextus miatti szándékos eltérések hatására transzformáció megy keresztül. Ez a gyakorlat Kováts Mihály esetén is mindenekelőtt a paratextuális regiszterben ragadható meg. Kováts – fordító-szerzővé lépve elő – Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836) jénai orvos *Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern* címmel először 1797-ben megjelent makrobiotikai (dietétikai) munkáját három alkalommal, 1798-ban, 1799-ben és 1825-ben ültette át magyarrá.⁷² A három kiadás szövegében el-

68 MÁTYUS, *Ó és új diaetetica*, VI. kötet, 607.

69 ZSOLDOS, *Aszszony-orvos...*, 445–452.

70 *Globus hystericus*: „Söt mikor a' görtsöt a' torkokba 's nyakokba érzették, akkor-is azt mondották, hogy a' méhanyájok mozdult-meg, és az fel-menvén a' torkokig az fojtogattya.” *Clavus hystericus*: „A' méhanyás Aszszonyynak majd a' feje fáj egy kis helyen mintha szegeznék.” ZSOLDOS, *Aszszony-orvos...*, 446–447.

71 *Globus hystericus*: „A Hysteriában a' görts az hasban kezdődik, onnét fel-felé mász és a' lélekzetet megakadályozza, sőt néha meg is állítja olyan érzéssel mintha a' torok öszve szorulna, avagy mintha valami falat, vagy golyóbis a' torokba felmászna, és ott megállana.” RÁ CZ, *Orvosi praxis...*, 461.

72 HUFELAND, *Az emberi élet...*; Christoph Wilhelm HUFELAND, *Az ember élete' meg-hosszabbításának mestersége / Hufeland Kristóf Wilhelm; a' második kiadás szerint fordította, ... meg-bővítette Kováts Mihály* (Pesten: Patzko Ny., 1799); Christoph Wilhelm HUFELAND, *Makrobiotika vagy Az ember életét meghosszabbító mesterség: 1–2. r. Hufeland Kristóf Vilmány; ford. és a magyar nyelvre való jegyzékekkel megszáporította Kováts Mihály* (Buda: Landerer, 1825).

sősorban nem a struktúrában, hanem a paratextusok és a nyelvezet tekintetében figyelhető meg eltérés. Az 1798-ban és 1825-ben megjelent fordításokban használt lábjegyzetek magyarázó és kiegészítő jellegűek, ezzel szemben az 1799-es kiadásban a két szöveg, a fordítás és a szerző megjegyzései, saját olvasmányélményeiből és orvosi praxisából vett betoldásai mint „két párhuzamos narratíva” futnak egymás mellett.⁷³ A fordító-szerző saját narratívájában a kiegészítések és magyarázatok mellett helyenként vitatkozik a szöveggel, az egyes kérdésekhez fűzött kommentárjaiban saját elméleti koncepcióit vázolja fel, illetve beépíti a magyar viszonylatban szerzett tapasztalatait is. Ezt szemlélteti például a lélek betegségeinek vonatkozásában a képzelődéshez kapcsolódó betoldott elemzés, amely csak az 1799-es kiadásban jelent meg, és Hufeland szövegében sem szerepelt. A negatív indulatok ismertetésénél az 1798-as kiadás csupán az eredeti német szöveget követi. Az egy évvel későbbi fordítás azonban Kováts saját lábjegyzeteiben kiegészül a negatív érzelmek és ehhez kapcsolhatóan a képzelet, a képzelődés és az emberek közti különbségek kérdéseinek elemzésével is.

Az 1825-ös munka elsősorban nyelvezetében különbözik az első magyarországi kiadástól, amelyre maga Kováts Mihály is felhívja a figyelmet a bevezetőjében. A harmadik kiadásra – bár korábban is kérték rá –, csak akkor vállalkozott, amikor megfelelőnek gondolta a magyar nyelvet egy újabb tudományos munka kiadására.⁷⁴ Kováts a szöveg eredeti mondanivalóját meghagyva, de a korábbi kifejezéseket aktualizálva írt többek között a lélek betegségeiről is. E kifejezések többsége azonban – egyediségük miatt – a 19. század folyamán nem épült be a magyar orvosi szaknyelvbe és a lélektudománnyal foglalkozó szakmunkákba, és a korábban használatos „archaikusabb” formák többsége maradt domináns, így például az *elmeállapot* („elme állapota) vagy a *képzelődés* kifejezések.

Egyes terminusok, amelyeknek Kováts a standard betegségmegnevezések helyett részben a német eredetit követve magyar megfelelőt alkotott (például melankólia mint „gonosz elmebéli betegség”, hipochondria mint „képzelődésből származó betegség”) a későbbiekben eltűntek és/vagy feldarabolódtak egyéb tünetegyüttesekre. Feltűntek továbbá a régi címkék mögött új betegségmagya-

73 A paratextusok, különösen a lábjegyzetek használataihoz lásd: Anthony GRAFTON, *A lábjegyzet. Egy különös történet*, ford. BOROS Gábor (Budapest: L'Harmattan – Német–Magyar Filozófiai Társaság, 2011).

74 „A második kiadat két esztendő múlva el-fogyván, ismét serkengettek, sőt sürgettek engem, hogy harmadszor is adjam ki a Magyar makrobiotikát. De e'kor állhatatosan meg-hatarozám magamban, hogy mivel látom, hogy ez a' munka a' Magyar Nemzetnek a'nyira meg-tetszék, azt többé mind azon ideig ki nem fogom bocsátani, míg a' Magyar nyelv, és az én tollam is jobban nem gyakoroltatik.” HUFELAND, *Makrobiotika...*, XIV.

rázatok és -konstrukciók is, például a hipochondria esetén, amelynek a 18. század folyamán a „képzeldésből származó betegségként” való értelmezése még csak részben állta meg a helyét, a későbbiekben viszont ez a szimptóma emelkedett ki a számtalan egyéb tünet közül. A 18–19. század fordulóján ez még nem volt általános a magyar nyelvű orvosi irodalomban.

Állapot- és betegségmegnevezések Kováts Mihály Hufeland-fordításaiban

Hufeland (1798) ⁷⁵	Hufeland–Kováts (1798, 1799)	Hufeland–Kováts (1825)
<i>Einbildung</i>	képzeldés	tűnődözés
<i>Reizbarkeit, Empfindlichkeit</i>	érzékenység	érzékenykedés
<i>Imaginationskrankheit</i>	képzeldésből származott betegség	képzeldés-betegség
<i>Seelenzustand</i>	elme állapota	lélekválta
<i>sehr böse Seelenkrankheit</i>	gonosz elmebeli betegség	gonosz lélek-nyavalyája
<i>Selbstconsumtion</i>	elemésztődés	öneldörgöltetés

Ebben a verzióban jelennek meg továbbá az „ön” származékai is, amelynek elterjedése a nyelvújítás korszakához köthető. Az *öngyilkosság* kifejezés első írásos használata például, amely már Kováts 1825-ös Hufeland-fordításában is előfordult, 1809-re tehető.⁷⁶ Korábban ezt a „maga” előtag fejezte ki, és a „magagyilkosság” vagy a „maga gyilkosságára való indulat” kifejezések helyett csupán az 1820-as években kezdett elterjedni az öngyilkosság használata a magyar nyelvű munkákban.

A Kováts Mihály műveiben nyomon követhető szerkesztési-fordítási módszer, amely összefügg a korszakban jellemző kompilatorikus gyakorlattal, tehát azzal a lényegében évszázadok óta alkalmazott módszerrel, amely a tudományos és nem-tudományos szövegek létrehozása során egyaránt domináns szerepet játszott, nem pusztán másolásként értelmezendő. Azzal, hogy egy adott szerző mások

75 Vö. Christoph Wilhelm HUFELAND, *Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern*, 1–2. *Zweyte vermehrte Auflage* (Jena: in der akademischen Buchhandlung, 1798).

76 BENKŐ Loránd, főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 3 kötet. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976), 3:27.

szövegeit alapul véve, ezeket újra felhasználva hoz létre egy új narratívát, hozzájárul a tudományos ismeretek terjesztéséhez és befogadhatóvá tételéhez, és bizonyos esetekben – elsősorban a paratextusokban megmutatkozó szövegszerkesztési stratégiák révén – az egyes elméleti koncepciók recepcióját is többé-kevésbé nyomon követhetővé teszi. A fordítás tétjét pedig ezen információknak a szűkebb rétegek és lokális közösségek számára az adott nyelvi-kulturális kontextusban való értelmezése és elérhetővé tétele jelölte ki. A magyar nyelvű, empirikus pszichológiával foglalkozó szakmunkák és az orvosi irodalomban elsősorban a német nyelvű tudományosság közvetítésével átvett koncepciók, amelyek a lélek szerepének, helyének, funkcióinak és patológikus állapotainak magyarázatára törekedtek, meggyőzően bizonyítják, hogy a lélektudomány a 18. század utolsó harmadára az egyén és a társadalom épsége (kóros állapotok, megrögzött, helytelen szokások és viselkedésbeli anomáliák) szempontjából egyre fontosabb helyet foglalt el a tudományos diskurzusban. Azonban ahhoz, hogy megfelelően értelmezni tudjuk a pszichológia mint a 18. században az embertudományok kontextusában formálódó diszciplína magyarországi megjelenésének, adaptációjának és a tudományos ismeretek terjesztésének (tehát társadalmi szempontból is hasznosá tételének) kérdéseit, a további vizsgálódások során egyéb szövegösszefüggések feltárása és az egyes kulturális és társadalmi regiszterek közötti kommunikáció figyelembe vétele is elengedhetetlen.

Névmutató

- Ács Zsigmond 162, 164, 165, 170
Adamik Tamás 138, 148
Adelman, Janet 158, 169, 173
Agnethler, Michael 99
Ágoston, Szent 13, 31, 143, 144, 153
Agricola, Rudolf 145
Agyich István, Agyich, Stephanus 56, 62,
85–86
Alberti, Leon Battista 72
Alistáli Farkas Jakab 97, 101
Allde, John 127
Allegri, Marco 39
Allot, E. A. Robert 126
Almási Gábor 69, 71, 73, 82
Almási Zsolt 157
Ambrus, Szent 31
Anne Goldgar 73
Antonii Simon 99
Apáti (Madár) Miklós 95
Apffl Mihály 151
Archino, Nicolao 98
Arisztotelész 123, 138, 147
Arntz, R. 167
Attila (hun uralkodó, 434/444–453) 55, 79
Augustus, (római császár) (Kr. e. 27–Kr.
u. 14.) 146
Avalos, Alfonso d' 50
Averoldi, Altobello di 51, 52
B. Gergely Piroska 195
Bachmann-Medick, Doris 157, 183
Bajáki Rita 19
Bal, Mieke 197
Balázs Géza 12, 165
Balázs Judit 20
Balkányi György 96
Ballagi Géza 59, 60
Balogh Piroska 83, 84, 90
Bambarara, Girolamo 50
Bánfihunyadi Márton 96
Bárány Péter 180, 181, 187, 193, 194, 196
Barbarigo, Tommaso 53
Barczafalvi Szabó Dávid 187
Barnes, Joseph 122
Baróti Szabó Dávid 75–76
Barozzi, Nicolò 39
Bartók Zsófia Ágnes 11
Bassler, Samantha 121
Bátai György 96
Bathe, William 127
Báthori G. Mihály 95
Báthory Orsolya 19

- Bátori Anna 60, 61, 184
Bauer, Günther G. 46
Baumbach Boldizsár 99
Becskeházi István (Becskeházi V. István)
95, 99
Beecher, Donald 160
Beier, A. L. 126
Békés Enikő 68
Békés János 98
Bene Ildikó Mária 14
Bene Sándor 67, 71
Benkő, Loránd 202
Berchet, Guglielmo 39
Bernát, Clairvaux-i Szent 23, 28, 30, 34
Berzsenyi Dániel 75–76, 82
Bessenyei F. Mihály 98
Bessenyei György 62
Bettio, Pietro 47
Bindseil, Heinrich Ernest 139
Binns, J. W. 122
Bíró Ferenc 91, 186
Bíró Tamás 93
Blauhut, Adam 183
Blumenbach, Johann Friedrich 189, 190,
191
Bod Péter 63
Boerhaave, Herman 186, 190, 192
Boëthius, Anicius Manlius Severinus 123
Bogár Judit 19
Bogdán István 88
Borgasio, Paolo 50
Bornemissza Péter 137–144, 146–147,
149–150, 152–153
Boros Gábor 201
Borzás István 137, 138, 146
Bownde, Nicholas 122, 125
Boyle, Robert 132
Bödeker, Hans Erich 184
Bölcs Frigyes, II. (szász választófejedelem)
(1544–1556) 103
Bracciolini, Poggio 72
Bretschneider, Heinrich Gottfried von 71
Bretschneider, Karl Gottlieb 139
Brigitta, Svéd Szent 20
Broman, Thomas 190
Brown, John 191, 192
Brown, Rawdon 40
Brown, Theodore M. 189
Buchheit, Vinzenz 148
Budé, Guillaume 146
Buden, Boris 183
Burke, Peter 84, 183
Busch, Johannes 16–17, 34–37
Busti, Bernardus de 16
Butler, Charles 125
Butler, Katherine 121
Buzás Gergely 79
Bynneman, H. 122
Bynum, William F. 189
Byshop, George 122
Camden, William 131
Caracciolo Aricò, Angela 47, 48
Case, John 122
Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 123
Cavell, Stanley 173
Cevins, Marie-Madeleine de 15
Chartier, Roger 183
Chase, Ronald 195
Chasson, Robert Timothy 72
Cheyne, George 199
Cicero, Marcus Tullius 138, 147
Collinson, Patrick 126
Contarini, Antonio 49, 50
Corner, Giorgio 47
Corrigan, John 139

- Crescini, Vincenzo 48
Crifò, Francesco 40, 43
Cullen, William 191
Czifra Mariann 185
- Császár Elemér 89
Csekei Pál 97
Csepregi F. Mihály 96
Csetri Lajos 91
Csiky Gergely 162
Csörsz Rumen István 48, 128, 130, 181
Csúzi Cseh Jakab 96
Csúzi József 96
- Danza, Paolo 50, 52, 53
De Cook, Travis 160
Deáky Zita 186
Debreczeni Attila 57, 63, 72–73, 77, 85
Debreczeni Bárány Péter *lásd* Bárány Péter
Debreczeni Ember Pál 96, 101
Debreczeni Gele János 96
Debreczeni K. János 95
Debreczeni P. János 97
Debreczeni S. Gáspár 98
Derham, William 132
Déri Eszter 19
Dernschwam, Hans 88
Descartes, René 194
Devecseri Gábor 87
Diedo, Andrea 52
Diószegi Kalmár Pál 95, 101
Diószegi László 91
Dolfín, Pietro 39
Döbör András 59–60
Dömötör Adrienne 13
Duchesneau, Francois 189
Dudith András, Dudith, Andreas 69
Dupas, Jean-Claude 174
- Earle, John 125, 126
Eco, Umberto 48, 166
Eggenberger József, Eggenberger, Iosephus 88
Elek, Szent 27
Engel János József, Engel, Ioannes Iosephus 86
Eöry Szabó Gábor 182
Erasmus, Desiderius 145
Ercsei Dániel 182, 187, 188, 193, 196
Erdődi Alexandra Anita 56
Esquirol, Jean-Étienne Dominique 195
Este, Thomas 127
Ettlínger, Leopold D. 72
- F. Romhányi Beatrix 15
F., frater 13–27
Fabinyi Tibor 157
Faludi Ferenc 70
Farkas Gábor Farkas 47
Fejér György 180
Ferenc, I., II. (magyar király, 1792–1835, német-római császár 1792–1806) 57, 60
Ficino, Marsilio 123
Finney, Gretchen L. 121, 123
Finta Mária Anna 56
Fiorin, Alberto 46
Fischer, Johann
Fletcher, Anthony 126
Flórián, Szent 19
Fogarasi Sámuel 96
Forgách Mihály 66, 67, 68, 70
Fóris Ágota 168
Fórizs Gergely 82, 84
Fox, Adam 126
Frost, Robert I. 127
Fulin, Rinaldo 39

- Gánóczy Antal 70
 Gascoigne, John 189
 Gellért Marcell 155, 156
 Genette, Gérard 184
 Gérard, Philippe 174
 Gieri, Martin 61
 Gierl, Martin 184
 Gilman Sherman, Anita 173
 Godbid, William 123, 129
 Goldgar, Anne 73, 127
 Goodhue Smith, Janet 72
 Götz Andrea 93
 Grafton, Anthony 201
 Gran, Heinrich 16, 28
 Gréczy Emőke 186
 Greenblatt, Stephen 156, 159
 Gross, Kenneth 174
 Gyárfás Ágnes 181
 Gyarmati István 98
 Gyöngyösi A. Pál 97
- Haader Lea 12, 17, 19, 20, 21, 22
 Hajnal Anna 162, 163, 164
 Haller, Albrecht von 186, 190, 191
 Hannulik János Krizosztom, Hannulik,
 Ioannes Chrysostomus 56, 62, 70, 87
 Hargittay Emil 20
 Haviland, John 125
 Hegedűs Béla 71, 181
 Heinroth, Johann Christian August 195
 Helmeczi István 97
 Henrik, VIII. (angol király) (1509–1547) 48
 Herolt, Johannes 17
 Hódosi Sámuel
 Hoffmann, Friedrich 186, 190
 Hoffmann, Lothar 165
 Holik, Floriano 16
 Homérosz 87
- Horányi Elek 61
 Horváth Ádám, Pálóczi Horváth Ádám,
 Horváth, Adamus 62
 Horváth Iván 20
 Horváth János 11
 Horváthné Molnár Katalin 161
 Howard, Deborah 40
 Hsia, Ronnie Po-Chia 183
 Hufeland, Christoph Wilhelm 189–192,
 200–202
 Hunt, Lynn 183
 Hunter, John 189, 190
 Hunter, William 189
 Huntpichler, Leonhard 12
 Huszár Gál 140
 Hutson, Lorna 176
 Hyperius, Andreas 145
- Imre Mihály 137, 139
 Ingram, Allan 199
- Jakob, Ludwig Heinrich 181, 182, 188, 193,
 196
 Jankovics József 8
 Jankovits László 145
 Jászberényi Mátyás 99
 Jászberényi P. Pál 94, 99
 Jenei György 96
 Jenei Mihály 99
 Jenstad, Janelle Day 127
 Jeromos, Szent 30
 József Antal főherceg, József nádor (ma-
 gyar nádor, 1795–1847) 56, 87, 88
 József, II. (magyar és cseh király, 1780–
 1790, német-római császár 1765–1790)
 57, 59, 60, 72, 85

- Kállai Kopis János 98
Kállay Géza 157, 158, 166, 174
Kallimakhosz 87
Kalmár György 71
Kaposi Juhász Sámuel 95, 96, 99
Karant-Nunn, Susan C. 145
Karlinszky Balázs 12
Károly, II. (angol uralkodó, 1660–1685) 130
Károly, Nagy 46, 52
Károly, V. (német-római császár) (1530–1556) 41, 46, 50, 52
Károlyi Antal, Karolius 87, 88
Karthauzi Névtelen 14
Katalin, Sziénai Szent 27
Kausch Mihály 25
Kazinczy Ferenc 62
Kecskeméti Gábor 67, 145
Kelemen, VII. (pápa) (1378–1394) 50
Kemmel János 98, 104, 105
Keresztúri G. Bálint 94, 99
Keszler Borbála 195
Keveházi Katalin 103
Kim, Hyun-Ah 123
Kircher, Athanasius 132
Kismarjai Veszelin Pál 95, 98
Kiss Antal, szentgyörgyi 89
Kiss Farkas Gábor 12
Kiss Ferenc 186
Klaniczay Tibor 66–67, 69, 71
Klaudy Kinga 161
Koberger, Anton 16
Kochmeister Sámuel 98, 104, 110, 111
Koelhoff, Johann (id.) 16
Koller József 70
Koltai Kornélia 93, 94
Koltay János 98, 106
Komáromi Csipkés György 97, 101
Kontler László 183, 186
Kónya Franciska 19
Korompay H. János 11
Korompay Klára 11
Kovács Ákos András 180
Kovács László 165
Kovács Sándor Iván 70
Kovács Zsuzsa 13, 14, 25
Kováts Mihály 179, 182–184, 190–192, 197, 200–202
Köleséri Sámuel 99
Kőszeghy Péter 138
Krász Lilla 186
Kronenberg, Kenneth 83
Kugler Nóra 20
Kukuljevic-Sakcinski, Ivan 40
Kulcsár György 151
Kurtán Zsuzsa 165
La Mettrie, Julien Offray de 192
La Peyronie, Francois Gigot de 194
Laczházi Gyula 137, 138, 143, 144, 181
Landino, Cristoforo 72
Laskai Matkó János 95, 101
Lázs Sándor 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 27
Lengyel Klára 20
Lengyel Réka 186
Leonhardt, Jürgen 83, 84
Lerner, Laurence 174
Leusden, Johannes 97
Lewalski, Barbara K. 174
Leyva, Antonio de 50
Lipót, II. (magyar király, német-római császár 1790–1792) 57, 59–60
Lipsius, Justus 66, 67, 69, 71, 72, 73, 74, 90
Liszkai István 96, 101
Lovell, Thomas 127
Lukácsy Sándor 152

- Luther, Martin 46, 47, 103, 148, 149, 153, 156
- M. Varga Mária 183
- M., frater 14
- Mack, Peter 143, 145
- MacKay, Maxine 160
- Maczák Ibolya 19
- Madarász Flóris 89
- Madas Edit 12, 14, 17, 19, 20, 22
- Magnus György 98, 104, 110, 111
- Makai György 99
- Makó Pál 70
- Man, Thomas 122
- Manenti, Giovanni 50, 51
- Marconi, Bernardo 51
- Marcus, Leah S. 169, 174
- Mária, II., Mária Terézia, Maria Theresia (magyar és cseh uralkodó, német-római császárné) (1740–1780) 55, 56, 58, 59, 64, 66, 70, 74, 75, 78, 81, 82, 84, 185
- Mária, Szűz 15–27, 28–33, 34, 35, 36, 48
- Marikowzki Márton 198, 199
- Mariosa Jakab, Mariosa, Iacobus 56, 62, 70, 74–77, 80, 84
- Marsh, Christopher 121, 123, 128
- Martin, John Jeffries 41
- Marton Éva 111
- Márton István 182, 187, 188, 193, 196
- Márton, Tours-i Szent 19
- Martonfalvi György 96, 97
- Mátyás, I., Hunyadi Mátyás, Mátyás király, Corvin Mátyás (magyar uralkodó, 1458–1490) 55–56, 58–59, 63, 74, 79–81, 82, 84–85, 88–90
- Mátyus István 182, 183, 185, 186, 192, 193, 194, 197, 198, 200
- Mayer, F. 167
- McCulloch, Peter 121, 123
- Mears, Natalie 121
- Medgyesi Pál 95, 101
- Medici, Lorenzo de', Lorenzo, il Magnifico (firenzei államférfi, 1469–1492) 72
- Meek, Heather 199
- Melanchthon, Philipp 103, 139, 142, 143, 144, 145, 146, 153
- Mersenne, Marin 132
- Mezey László 13
- Mikó Árpád 88
- Miksa, I. (német-római császár) (1508–1519) 43, 46, 49
- Miller Jakab Ferdinánd, Miller, Iacobus Ferdinandus 88
- Mittuch Ádám 107
- Molnár Annamária 14, 56
- Molnár János 56, 62, 70, 75, 77–82, 84
- Molnár János, Molnár (Ker.) János, Molnár, Ioannes 56, 62, 70, 75, 77–82, 84
- Montemagna, Buonaccorso da 72
- Móré Tünde 67, 68, 69
- Morosini, Antonio 42
- Morsolin, Bernardo 40
- Mulsow, Martin 61
- Murgács János 98, 109, 110
- Nádasdy Ádám 155, 162–165, 169, 172, 174, 177
- Nagyari József 95
- Nánási L. József 96
- Nánási Lovász Mihály 96
- Neander, Conrad 97, 113, 114
- Neerfeld, Christiane 42
- Nemeskürty István 137
- Neumann, Birgit 197
- Northbrooke, John 122, 124

- Nowotny, Stefan 183
Nünning, Ansgar 197
- Oláh Szabolcs 137, 138, 141, 148, 149
Oratio, Ludovico di 50
Órigenész 30–31
Orlovsky Géza 145
Orosz Krisztina 79
Orwin, Joan 122
Ost, François 174
Ovidius Naso, Publius 87
- P. Balázs János 13
Palmer, Richard E. 157
Pálóczi Horváth Ádám 62, 181, 187, 193, 196
Pannonius, Janus 75
Pápai-Páriz Ferenc 196
Parry, Graham 48, 131
Patachich Ádám, Syrasius Acrotophorius, Patachich, Adamus (nagyváradai püspök 1759–1776, kalocsai érsek 1776–1784) 56, 62, 64–67, 69–77, 81
Patai F. Tamás 99
Pataki István 96
Pataki Jenő 183
Pelusi, Simonetta 47
Pesti Brigitta 184
Petter, Nicholas 132
Picht, H. 167
Pikli Natália 157
Pilarik András 98, 107, 110
Pilarik István 98, 108, 110
Pinel, Philippe 195
Pirnát Antal 137
Platina, Bartolomeo 72
Platón 69, 123
Playford, John 123, 127, 129, 130
- Plett, Heinrich F. 148
Plot, Robert 131
Pólya Katalin 13
Poncelet, Albert 16
Porter, John 122
Porter, Roy 189, 190
Posner, Richard 175
Pray György 70
Pusztai Bertalan 181
Pusztai István 13
Püspöki János 99
Püthagorasz 123
- Quintilianus, Marcus Fabius 138, 147, 148, 150
Quirino, Girolamo 51
- Rácز Sámuel 182–185, 190–194, 197–200
Rácз-Böszörményi János 95
Rádai-Kovács Éva 164, 165
Radermacher, Ludwig 148
Radó Antal 162, 164, 171
Raj, Kapil 183
Rájnis József 62
Ráskay Lea 13
Rastall, Richard 128
Ráth Mór 162
Rauber, Johannes 43, 49
Rauwenhoff, Lodewijk Willem Ernst 63
Rédey János, Rédey-Keresztény János 56, 64, 65, 66, 70, 74, 75, 76, 78, 80, 81
Regino, Marcantonio 50, 51
Reill, Peter H. 184
Rejtő Jenő 41
Reynolds, Leighton Durham 20
Rimay János 67, 70, 71
Ritoókné Szalay Ágnes 67, 68, 69, 70
Roberts, Peter 126

- Roeck, Bernd 40
 Roodenburg, Herman 40
 Rupke, Nicolaas 189
 Rymann, Johannes 17, 28
 Ryrice, Alec 120, 121

 Sambin, Paolo 39
 Sansovino, Francesco 48
 Sanudo, Marin 39–49
 Sárffői Mihály 97
 Sassu, Giovanni 46, 49
 Sauvages, Francois Boissier de 195
 Savonarola, Girolamo 45, 46
 Scarsella, Alessandro 47
 Schedius Lajos 58
 Schlumbohm, Jürgen 184
 Schulek Tibor 146
 Schüller, Johann 104
 Schweitzer József 93
 Sciacovelli, Antonio Donato 161
 Scott, William O. 159
 Sculteti, Gabriel 99
 Sebastianovich Ferenc 70
 Sechel, Teodora Daniela 186
 Sennert, Michael 98, 104
 Shakespeare, John 159
 Shakespeare, William 155–162, 168, 169,
 172–174, 176, 177
 Shapiro, James 169, 173
 Shuger, Debora K. 138, 139
 Sienkewicz, Thomas J. 72
 Simpson, Alfred William Brian 159
 Sinkó Katalin 88
 Skinner, Quentin 72, 73
 Somosi P. János 97
 Sövényházi Márta 17–27
 Stefani, Federico 39
 Steller, Thomas (Steller Tamás) 98, 101,
 107, 108, 109, 110, 114
 Stockhorst, Stefanie 183
 Stoll Béla 20
 Störck, Anton von 185
 Stretton, Tim 160
 Struve, Christian August 179
 Suggett, Richard 126
 Sydenham, Thomas 190, 192, 195

 Szabó András (kassai püspök, 1804–1819)
 70
 Szabó András 68, 70, 112
 Szabó Stein Imre 162–167, 170, 172
 Szacsuvay Sándor 180
 Szádóczki Vera 19
 Szalay Ágoston 23
 Szántai Pócs István 97
 Szathmári István 97
 Széchényi Ferenc 56, 85–89, 180
 Szelestei N. László 19, 70
 Szepsi Korocz András 95
 Szerdahely György Alajos 62, 70
 Szikágyi Márton 97
 Szikszai Fabricius Balázs 68
 Szikszai Fabricius Demeter 68
 Szikszai Gergely 95, 101
 Szikszai István 97, 111, 112, 114
 Szilágyi Márton (irodalomtörténész) 185
 Szilágyi Péter 96, 101
 Szinnyei József 110
 Szögi László 103
 Szőkefalvi-Nagy Zoltán 183
 Szőlősi Pál 96
 Szörényi László 70, 79
 Szűcs Kata Ágnes 14

- Takáts János 190
Takáts József 90, 91
Tamás Dóra Mária 167, 168
Tamás, Szent 143
Tanner, Georg 146
Tardy Lajos 88
Tarnai Andor 19
Tarrant, Richard 20
Tasi Réka 67, 137, 138
Tatai Sámuel 96
Taylor, Jane 199
Telegdi Miklós 151, 153
Temesvári Pelbárt 15–17, 28–33
Thann András 98, 104, 105
Thúri György 97, 111–114, 116
Timár Kálmán 18
Tissot, Samuel-Auguste 190, 198, 199
Tofeus Mihály 99
Tóth Sándor Attila 70
Tóth Zsombor 9, 14, 45, 62, 63, 93, 120, 155, 179
Trattner Mátyás, Trattner, Matthias 87
Trentsch, Christian 107, 108, 109, 114
Trusius, Gabriel 98, 104
- Ueding, Gert 144, 147
Uhl Gabriella 34
Utino, Leonardus de 16, 29
- Váci Pál 13
Vaderna Gábor 57
Valentinelli, Guiseppe 40
Van de Kerchove, Michel 174
Van Eynde, Laurent 174
Varga Tibor László 12
Vas István 162–165, 169
Vásárhelyi T. M. István 96
Vasáros Zsolt 79
- Végh András 79
Veresegyházi Tamás 98
Vergilius Maro, Publius 78, 79
Versegly Ferenc 56, 62, 88, 89, 187
Veszelszki Ágnes 12
Veszprémi B. István 97
Vieussens, Raymond 194
Vincze Hanna Orsolya 186
Virág Benedek 62
Virág Csilla 14, 48, 56, 128, 130, 131
Vitali, Bernardino dei 51
Vízaknai Mihály 95
Vrabély Márk 14, 17, 27, 56
- Wagner Károly 70
Wallace, Andrew 160
Wallaszky Pál 57–63, 77, 82, 84, 90, 184
Ward, James 134, 135, 136
Ward, William 134, 135, 136
Wenzel Gusztáv 40
Weszprémi István 61
Wetherall Dickson, Leigh 199
Williams, Grant 160
Willis, Jonathan 121, 123
Willis, Thomas 194, 199
Wilson, Nigel Guy 20
Woolf, Daniel 126
Wrightson, Keith 120, 176
Wüster, Eugen 164
- Zabeller Jób 98, 106, 107
Zane, Giovanni 50
Zedelmaier, Helmut 61
Zedler, Johann Heinrich 104, 109
Ziani, Paolo 44
Zilahi István 95
Zoványi Jenő 94, 105, 106, 110
Zvara Edina 181

Zsámboky János, Sambucus, Johannes 69
Zsengellér József 93, 104

Zsoldos János 182, 183, 190–192, 196–
200

A kötet szerzői

JUHÁSZ SZANDRA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

KOVÁCS JANKA

Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Történettudományi Doktori Iskola

PETHŐ NÓRA

Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS

Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

SZOVÁK MÁRTON

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

SEBESTYÉN ÁDÁM

Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Digitális Bölcsészeti Központ

TÓTH ZSOMBOR

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

VIRÁG CSILLA

Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Történettudományi Doktori Iskola

VRABÉLY MÁRK

Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

